

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 54/Güz 2023

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2023

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 13/10/2023

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2023

SAYI: 54

EYLÜL

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1061, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr

Bilgi Edinme Birimi: botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara /13/10/2023

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioglu (Başkan)
Prof. Dr. Hatice Oruç (Başkan Yardımcısı)
Doç. Dr. Tülay Ercoşkun (Başkan Yardımcısı)
Prof. Dr. Bekir Koç (Üye)

Prof. Dr. Hayal Şebnem Atakan (Üye)
Prof. Dr. İsmail Güven (Üye)
Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Prof. Dr. Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Üni.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof. Dr. Pal Fador (Macaristan)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Üni.)
Prof. Dr. Dragi Gjorgiev (Makedonya)
Prof. Dr. Aladin Husic (Bosna)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Üni.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Üni.)
Prof. Dr. Selda Kılıç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (İzmir Demokrasi Üni.)
Prof. Dr. Orlin Sabev (Bulgaristan)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Sannay (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

GÜZ 2023

SAYI: 54

EYLÜL

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof.Dr.Zeynep Dörtok Abacı- Uludağ Üni.
Prof.Dr. Jülide Orat Akyüz-Ankara Üni.
Prof.Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu-Ankara Üni.
Prof.Dr. Hamiyet Sezer Fezyioğlu- Ankara Üni.
Prof.Dr.Aladin Husiç- Sarajevo Üniversitesi –Univerzitet u Sarajevu
Prof.Dr. Selda Kılıç- Ankara Üni.
Prof.Dr. Bekir Koç- Ankara Üni
Prof.Dr. Kayhan Orbay- ODTÜ
Prof.Dr.Hatice Oruç - Ankara Üni.
Prof.Dr.Cenk Reyhan - Hacı Bayram Veli Üni.
Prof.Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu- Hacettepe Üni.
Doç.Dr. Muhammed Ceyhan- Yalova Üni..
Doç.Dr. Uğur Demlikoğlu – Siirt Üni.
Doç.Dr. Emel Demir Görtür – Dicle Üni.
Doç.Dr. Çiğdem Gürsoy - İstinye Üni.
Doç.Dr. Emre Saral - Hacettepe Üni.
Dr.Öğr.Üye. Latif Armağan- Ankara Üni.
Dr.Öğr.Üye. Ömer Gezer – Hacettepe Üni.
Dr.Öğr.Üye. Doğan Gün- Mersin Üni.
Dr.Öğr.Üye. Gürsoy Solmaz- Atatürk Üni.

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Dr. Merve Cemile SÖNMEZ

Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

***OTAM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve
INDEX COPERNICUS***

tarafından taranmaktadır.

***OTAM' da yayınlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde
yayınlanamaz. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.***

Kapak Resmi: Mehmet Ruhi Arel, Resim Heykel Müzesi, “Atatürk’e İstikbal” tablosu,
<https://arhm.ktb.gov.tr/artworks/detail/9/ataturk-e-istikbal>, erişim- 13.10.2023

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2023

NUMBER: 54

SEPTEMBER

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1061 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr

Information: botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara /13/10/2023

Editorial Board

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (President)	Prof. Dr. H. Şebnem Atakan(Membership)
Prof.Dr.Hatice Oruç(Vice President)	Prof. Dr. İsmail Güven (Membership))
Doç.Dr.Tülay Ercoşkun(Vice President)	Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Membership)
Prof. Dr. Bekir Koç(Membership)	

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof.Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Un.)	Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Un..)	Prof.Dr. Selda Kılıç (Ankara Un.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)	Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof.Dr.Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Un.)	Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Un.)	Prof. Dr. Mustafa Öztürk (İzmir Demokrasi Un.)
Prof.Dr. Pal Fador (Macaristan)	Prof.Dr.Orlin Sabev ((Bulgaristan)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)	Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Un.)
Prof.Dr.Dragi Gjorgiev (Makedonya)	Prof. Dr. Yusuf Sarnay (TOBB ETÜ)
Prof.Dr. Aladin Husic (Bosna)	Prof..Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)	

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2023

NUMBER: 54

SEPTEMBER

Board of Referees for this volume

Prof.Dr.Zeynep Dörtok Abacı- Uludağ Üni.
Prof.Dr. Jülide Orat Akyüz-Ankara Üni.
Prof.Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu-Ankara Üni.
Prof.Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu- Ankara Üni.
Prof.Dr.Aladin Husiç- Sarajevo Üniversitesi –Univerzitet u Sarajevu
Prof.Dr. Selda Kılıç- Ankara Üni.
Prof.Dr. Bekir Koç- Ankara Üni
Prof.Dr. Kayhan Orbay- ODTÜ
Prof.Dr.Hatice Oruç - Ankara Üni.
Prof.Dr.Cenk Reyhan - Hacı Bayram Veli Üni.
Prof.Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu- Hacettepe Üni.
Doç.Dr. Muhammed Ceyhan- Yalova Üni..
Doç.Dr. Uğur Demlikoğlu – Siirt Üni.
Doç.Dr. Emel Demir Görür – Dicle Üni.
Doç.Dr. Çiğdem Gürsoy - İstinye Üni.
Doç.Dr. Emre Saral - Hacettepe Üni.
Dr.Öğr.Üye. Latif Armağan- Ankara Üni.
Dr.Öğr.Üye. Ömer Gezer – Hacettepe Üni.
Dr.Öğr.Üye. Doğan Gün- Mersin Üni.
Dr.Öğr.Üye. Gürsoy Solmaz- Atatürk Üni

Secretary of the Editorial Board: Ress. Assist. Dr. Merve Cemile SÖNMEZ

Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

***OTAM is indexed/cited in TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX
ISLAMICUS and INDEX COPERNICUS***

***An article published in OTAM may not be published elsewhere without the
permission of the***

***Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with
authors.***

Photo: Mehmet Ruhi Arel, State Art and Sculpture Museum, “Atatürk’e İstikbal”
Painting, <https://arhm.ktb.gov.tr/artworks/detail/9/ataturk-e-istikbal>,
Accessed: 13.10.2023

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

ÇAĞATAY, ÖMER

- 1738 Osmanlı-Avusturya-Rus Savaşı'nın Sefer Masraf Defterinin Değerlendirmesi /
Evaluation of the Expeditionary Cost Book of the 1738
Ottoman-Austrian-Russian War 1

ERTEKİN, FERDİ

- 'Konsolos Vekili' Herbert Charles Chermside ve Osmanlı İmparatorluğu'nun
Yedi Ordusu (1880-1881) / 'Vice-Consul' Herbert Charles Chermside and Seven
Armies of the Ottoman Empire (1880-1881) 25

KASAP ORTAKLAN, OYA

- Österreichisch - Ungarische Filmpropaganda Im
Osmanischen Reich (1914 - 1918) / Osmanlı İmparatorluğu'nda
Avusturya-Macaristan Film Propagandası (1914 - 1918) 55

KORIC, ELMA

- An Undated Defter Of Kapuagha Kayış Mustafa Agha's Waqf For Madrasa
(Dâru-l Hadîs) in Istanbul / Kapuağası Kayış Mustafa Ağa'nın İstanbul'da
Medrese (Dâru-l Hadîs) Vakfına Ait Tarihsiz Bir Defter 93

MEVSİM, HÜSEYİN

- Sofya Ticaret ve Sanayi Odası'nın İstanbul'a ve Bursa'ya
Düzenlediği Gezi (1909) / Visit of Sofia Chamber of Commerce and
Industry to Istanbul and Bursa (1909) 113

ORHANKAZI, SİBEL

- XVIII. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Sınır Muhafazasında Kars Kalesi /
The Role of Kars Castle in Ottoman Border Security in the Late 18th Century 135

SAYDAM, ABDULLAH

Düvel-i Muazzama'nın Müdahalesi Altında Eyalet Yönetmek: Esad Paşa'nın
Sayda Müşirliği / Administering a Province under the Intervention of
Great Powers: Esad Pasha's Governorship of Sidon..... 153

YENİYURT, MUHAMMET

Vakıf Muhasebe Defterinden Hareketle Galata Vakıfları ve
Mali Yapıları (1686-1688) / Galata Waqfs and Financial Structures Based on the
Waqf Account Book (1686-1688)..... 193

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

ALANDAĞLI, MURAT

Sadullah Gülten, Osmanlı-Safevî Kışkacında Kızılbaşlar,
Açılın Kapılar Şah'a Gidelim, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022227

KARAMAN, HÜSAMEDDİN

Yahşihanım Nesirova, "Osmanlı Hakimiyeti Dövründe Halhal ve
Urmiya Bölgeleri. (XVIII. Esrin 20-Ci İlleri). Bakı, "Elm", 2021235

KAYMAKÇI, HÜLYA ÇİÇEK

Theocharis E. Detorakis, History of Crete, Translated By John C. Davis,
Iraklion, Crete,1994239

1738 OSMANLI-AVUSTURYA-RUS SAVAŞI'NIN SEFER MASRAF DEFTERİNİN DEĞERLENDİRMESİ

Evaluation of the Expeditionary Cost Book of the 1738 Ottoman-Austrian-Russian War

Ömer ÇAĞATAY*

Özet

1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus savaşı, sonuçları itibariyle XVIII. yüzyıldaki en önemli savaşlardan biriydi. Nitekim bu muharebe sonunda Osmanlı Devleti, Pasarofça Antlaşması'yla Avusturya'ya kaybettiği Belgrad'ı geri almayı başardı. Aynı şekilde Rusların Karadeniz, Kırım ve Azak'a hâkim olma siyasetini bir süreliğine engelledi. Bu muharebe döneminde Osmanlı için önemli bir yere sahip olan 1738 sefer yılında ise Avusturya ve Rusya'ya karşı askeri ve psikolojik üstünlük ele geçirildi. Çünkü her iki cephede yapılan savaşlarda daha önce kaybedilen yerler geri alındı. Sonuçları itibariyle önemli gelişmelerin yaşandığı 1738 sefer yılında beklenen sonuçların alınmasında Osmanlı Devleti'nin sefer organizasyonunun bir nebze de olsa etkili olduğu söylenebilir. Yapılan araştırmada 1738 senesinde ordu harcamalarının kaydedildiği 2163 numaralı masraf defteri incelenmiştir. Araştırmada, ordu ihtiyaçlarının karşılanması için hangi gelir kalemlerinden ne ölçüde faydalandığı, toplanan gelirin nereye harcadığı, hazineden orduya ne kadar para aktarıldığı ve aktarılan paranın ne için kullanıldığı ve son olarak havale yoluyla toplanan gelirin ne kadar olduğu ve bu meblağın nereye harcadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

* Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ocagatay@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5068-9705

Makale Geliş Tarihi:30.01.2023

• Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

Anahtar Kelimeler: 1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus Savaşı, Masraf Defteri, Gelir, Gider, Yapılan Harcama Kalemleri

Abstract

1736-1739 Ottoman-Austrian-Russian War was one of the most important wars of the 18th century in terms of its results. As a matter of fact, at the end of this war, the Ottoman Empire managed to take Belgrade back, which was lost to Austria with the Treaty of Pasarofca. Likewise, the Russian policy of dominating the Black Sea, Crimea and Azov prevented it for a while. In the 1738 campaign, which had an important place for the Ottomans in this war period, military and psychological superiorities were gained against Austria and Russia. Because in the wars on both fronts, the places that were lost before were taken back. It could be said that the expedition organization of the Ottoman Empire was somewhat effective in obtaining the desired results in the 1738 campaign year, when important developments were experienced in terms of its results. In the research, the expense book numbered 2163, in which the army expenditures were recorded in 1738, is examined. Also in this study, it is tried to be determined that which income items are used to meet the needs of the army, where the collected income is spent, how much money is transferred from the treasury to the army and what the transferred money is used for, and finally how much income is collected through money order and where this amount is spent.

Keywords: 1736-1739 Ottoman-Austrian-Russian War, Expense Book, Revenue, Expense, Items of Expenditure

Giriş

1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rus savaşları XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği önemli muharebelerden biriydi. Çünkü bu savaşlarda kazanılan ve kaybedilen yerlerin yanı sıra muharebe sonunda imzalanan Belgrad Antlaşması üç devletin tarihinde önemli bir yere sahiptir. Çar Petro ile imparatorluk yolunda önemli gelişmeler kaydeden Rusya, kuzeyde İsveç tehlikesini bertaraf ettikten sonra yönünü güneye çevirdi¹. Bu yönelişle birlikte Rusya, İran'ın iç karışıklığından faydalanarak Osmanlı Devleti'yle İran

¹ Sinan Yüksel, "Kuzey Savaşları Sırasında Rusya'nın Karadeniz'e Yönelik Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31, (2012), s. 188.

Mukasemenamesi'ni imzalayarak Hazar Denizi kıyılarına kadar sınırlarını genişletti². Rusya, Hazar Denizi'ne doğru nüfuz alanını genişlettikten sonra 1700 İstanbul Antlaşması'yla kazandığı ancak 1711 Prut savaşıyla kaybettiği Azak Kalesi ve denizine tekrardan hâkim olmak için girişimlere başladı³. Sefer hazırlık sürecini tamamladıktan sonra da Mart 1736'da Azak Kalesi'ni denizden ve karadan kuşatarak işgal etti⁴. Osmanlı Devleti ise hâlihazırda İran ile mücadele içerisinde olduğu ve Ruslar ile ayrı bir savaşa girmek istemediği için sorunu diplomasi kanalıyla çözmek adına barış görüşmelerini başlattı⁵. Ancak yapılan girişimler sonuçsuz kalınca Osmanlı Devleti, görünürde Azak'ın işgalini⁶ gerçekte ise Rusların yapmış olduğu birçok olayı sebep göstererek⁷ 2 Mayıs 1736'da savaş ilan etti⁸. Böylelikle Osmanlı-Avusturya-Rusya arasında 1739 Eylül'üne kadar sürecek olan muharebe başlamış oldu.

1736'da Rusların Azak'ı işgali ve Kırım yarımadasına saldırısı sonrası Osmanlı Devleti, kara ve denizden birlikleri bölgeye sevk etti⁹. Ancak Azak Kalesi kaybedildiği gibi Kırım coğrafyası da Rus birliklerinin yağma ve istilasına maruz kaldı¹⁰. Öte yandan Avusturya ise Rusya ile yaptığı 1726 ve 1733'teki ittifak

- 2 İlker Külbilge, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2010, s. 134-138.
- 3 Ruslar, Prut savaşı ve İran Mukasemenamesi'nden sonra Karadeniz ve Azak Kalesi'ne hâkim olmak için bir dizi girişimlerde bulunmuştu. Mesela Azak Kalesi'ne sekiz saat uzaklıktaki Çerkez-Kirman Kalesi'nin yakınındaki kaleye asker yerleşirmesi, cephane ve zahire yüklü iki gemiyle Ten Nehri'ne zahire ve mühimmat taşıyan bir filoyu göndermesi, Azak'ın 14 km uzağında Santa Anna Kalesi'ni inşa etmesi gibi girişimler Rusların bölgeye egemen olmak için yaptığı hamleler olarak görülebilir. Subhî Mehmed, *Subhî Tarihi Samî Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744, Haz. Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 283*; Erdoğan Bilgin, "1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhî Mehmed'in Müzâkerât-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003, s. 7; Johann Vilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, Çev. Nilüfer Epgeli, C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 458; Ayrıca Çariçe Anna döneminde Rusların Karadeniz politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sinan Yüksel, "Çariçe Anna Zamanında Rusya'nın Karadeniz Politikası", *Mukaddime*, 8/2, (2017), s. 351-364.
- 4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Baş Muhasebe Defterleri (BOA), Ali Emîrî (AE. SMHD. I.), 52/3157, 18 Muharrem 1149; *Subhî Tarihi*, s. 292.
- 5 Erdoğan Bilgin, "1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi", s. 18-19.
- 6 "Devlet-i Âliyye-i ebed-i peyvend Moskov Devleti ile olan musâlabayı bîfz etmek niyetinde iken, Moskov çarîçesi nakz-ı abd-ı şurû' ve Azak Kal'ası'nın muhâsarasına cesâret etmekle...", BOA, AE. SMHD. I. 52/3157, 18 Muharrem 1149.
- 7 1736-1739 savaşları öncesinde Rusların, iki devlet arasındaki ilişkileri yıpratmaya yönelik yaptığı faaliyetler dönemin kaynaklarında ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Bkz. *Subhî Tarihi*, s. 280-284.
- 8 BOA, Cevdet Askeriye (C. AS.) 567/23834, 27 Zilhicce 1148, Vrk. 1; Ahmed bin Mahmud, *Târîh-i Göynüklü (1123-1172/1711-1759)*, Haz. Songül Çolak ve Metin Aydar, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019, s. 422.
- 9 Melek Çoruhlu, "Musaffa Mehmed Efendi Kit'amin-Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2005, s. 75; *Târîh-i Göynüklü*, s. 422-423.
- 10 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. V, s. 480.

anlaşmalarına göre¹¹ sefer hazırlık sürecini tamamlayarak 1737 yazında Osmanlı'nın hâkimiyetindeki Niş, Vidin ve Bosna taraflarına saldırdı¹². Böylelikle Osmanlı Devleti, 1737-1739 yılları arasında gerçekleştirilen savaşlarda Avusturya ve Rusya'ya karşı iki cephede mücadele etmek zorunda kaldı.

1738 senesine gelindiğinde, Osmanlı ordusu Yeğen Mehmed Paşa'nın serdarlığında sefere çıktı¹³. Bu sefer yılında ordu, Muhadiye¹⁴ başta olmak üzere Ada-i Kebir¹⁵ ve Semendire'de¹⁶ Avusturya birliklerini mağlup ederek önemli başarılar elde etti. Avusturya cephesinde kazanılan başarıların yansıması olarak Rus cephesinden güzel neticeler alındı. Nitekim Osmanlı ordusunun Muhadiye ve Ada-i Kebir'deki zaferleri, Rusları tedirgin etmiş ve Osmanlı birliklerinin üzerlerine geleceği düşüncesine neden olmuştu. Bundan dolayı Ruslar 1737 Temmuz'unda işgal ettikleri Özi ve Kılburun kalelerinin bazı noktalarını harap ederek geri çekilmişlerdi¹⁷. Neticede Osmanlı Devleti, 1738 senesinde Avusturya ve Rusya cephelerinin her ikisinde önemli başarılar kazanırken, daha önceki sefer yılında kaybettiği yerleri geri almayı başarmıştı. Bu çalışmada 1738 senesinde sefere çıkan Osmanlı ordusu için yapılan harcamaların gelir ve giderlerinin kaydedildiği 2163 numaralı baş muhasebedeki sefer masraf defterinin değerlendirmesi yapılacaktır.

1738 Senesi Sefer Masraf Defterinin Değerlendirmesi

Geçici gider görünümünde olan sefer giderlerinin, harp yıllarının barış yıllarından uzun olduğu dönemler göz önünde tutulursa, savaş giderlerinin sürekli ek giderler kısmında olduğu söylenebilir. Çünkü devletin, yılın 12 ayı savaş halinde olmadığı düşünülürken, bu durumun geçici gider görünümündeki sefer harcamalarının içerisinde ifade edilmesini doğurmuştur. Nitekim 1683-1699 yılları arasında uzun bir savaş döneminde alınan ağır mağlubiyetlerden sonra

¹¹ Yüksel, "Çariçe Anna Zamanında Rusya'nın Karadeniz Politikası", s. 354.

¹² Avusturya ordusu, başlangıçta Niş, Vidin ve Bosna taraflarında bazı başarılar elde etse de aynı sefer yılında Osmanlı ordusu kaybettiği yerleri tekrardan geri almayı başardı. Avusturya cephesindeki savaşların ayrıntılı bilgisi için bkz. Hakan Karagöz, "1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2008, s. 38-48.

¹³ Şem'dânî zâde Fındıklı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevârih*, C. I, Haz. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, s. 79.

¹⁴ *Mür'it-Tevârih*, C. I, s. 82.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, C. IV/I, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 281.

¹⁶ *Subhî Tarihi*, s. 456.

¹⁷ Ebû Sehl Nu'mân Efendi, *Tedbirât-ı Pesendîde*, Haz. Ali İbrahim Savaş, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 31; Rusların geri çekilmelerinin ardında yatan bir diğer sebep olarak orduda hastalıkların baş göstermesi gösterilmektedir. P. O. Bobrovskiy, *Istoria 13-go Leyt-Grenaderskago Erivanskago Ego Veliçestva Polka Za 250 let 1642-1892*, Petersburg 1892, p. 140.

toprak kayıplarının olması gelirin düşmesine neden olurken, devlet harcamalarının sefer için finansman edilmesine, tarımsal alanlar ile maden ocakları gibi çeşitli gelir kalemlerinin olduğu işletmelerin harp alanı içerisinde kalmasına yol açmıştır. Savaş dönemlerinde bunların yaşanması devlet ekonomisini büyük zarara uğrattığı gibi Osmanlı bütçesine ek giderler yükleyerek devleti, içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Devlet ise normal hazine gelirleriyle karşılayamadığı bu giderleri ek vergiler, iç hazine desteği ve iç borçlanma gibi gelir kalemleriyle sübvansede etmeye çalışmıştır¹⁸. Bu durum ise devletin ve halkın ileride iktisadi olarak sıkıntı çekmesine zemin hazırlamıştır. Ancak kutsal ittifak savaşları döneminde alınan mağlubiyetlerin aksine, XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki savaşlarda daha istikrarlı bir sürecin meydana gelmesi (bu dönemdeki savaşların çoğunluğu başarı ile neticelenmiştir) devletin yaşamış olduğu kayıpların bir nebze telafi edilmesini sağlamıştır. Keza bu iki döneme ait savaş yılları incelendiğinde XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ekonomisinin tüm sektörlerinde rahatlamının yaşadığı gözlemlenmektedir¹⁹.

1736-1739 savaşlarına dair bu zamana kadar sefer masraflarının incelenmesine yönelik herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Kataloğu'nda bulunan 2163 numaralı defterde, 1738 senesi sefer yılının masrafları detaylı olarak kaydedildiğinden bu konu hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulabilir²⁰. Mesela bu defterlerde sefere çıkan ordu için îrad veya vârid adı altında hangi gelir kalemlerinden faydalandığı ve bu gelirlerin ordunun hangi giderlerine yani masraflarına harcandığı açık bir şekilde öğrenilebilir. Ayrıca bu bilgilerden hareketle bir sefer yılında ordu için toplanan gelirler ile yapılan masrafların toplamı yaklaşık olarak belirlenebilir. Böylece o dönem şartlarında Osmanlı ekonomisi hakkında bir fikir sahibi olunabildiği gibi seferin devlete ne kadar yük getirdiği de tespit edilebilir.

Sefer masraf defterlerinde masrafların iki ana başlık altında verildiği görülmektedir. İlkinde "El-Îrad, An Nukûd, An Îradü'l-Masraf", şeklinde zikredilirken, ikincisinde "Asl-ı Masraf", adı altında sefer giderleri "An Nukûd, An Îradü'l-Masraf", şeklinde kaydedilip Mevâcib, Teslimât ve İhracât", olarak üç başlık altında verilmektedir. Hazineye giren meblağlar îrad ya da vârid yani gelir

¹⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 207-208.

¹⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 209-210.

²⁰ BOA, D. BŞM. d. 2163.

olarak kaydedilirdi. Öte yandan hazineden sefer masrafları için harcanan meblağlar ise masraf ya da masarifât yazılarak belirtilirdi²¹.

Bu çalışmada 15 Zilhicce 1150/5 Nisan 1738-12 Receb 1151/26 Ekim 1738 tarihleri arasında Avusturya ve Rusya üzerine çıkan Osmanlı ordusunun sefer sırasındaki 205 günlük ihtiyaçları için yapılan harcamaları gösteren masraf defteri incelenmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Kataloğu'nda 2163 numaralı kayıtlı olan bu defter, 16,5x44 cm ebadında olup, toplam altı görüntü ve dokuz sayfadan oluşmaktadır. Defterin ilk ve son görüntülerinde gelir ve gidere dair kayıtlar tutulmazken, defterin ebadı, sayfa sayısı ve boş olan kısımlar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Defterde, ordunun İstanbul Davud Paşa Sahrası'ndan 15 Zilhicce 1150/5 Nisan 1738'deki hareketinden dönüş tarihi olan 12 Receb 1151/26 Ekim 1738'e kadar olan gelir ve gider kalemleri kaydedilmiştir.

Defterin giriş kısmında Osmanlı ordusunun İstanbul Davud Paşa Sahrası'ndan hareket ettiği tarihten döndüğü tarihe kadar ordunun kaç ay süre boyunca seferde olduğu ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Seferin hangi tarih aralığını kapsadığı belirtildikten sonra sefer sırasında orduya yapılacak harcamaların karşılanması için hangi kalemlerden gelirlerin tahsil olunduğu ve nereye harcandığı ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir. Mesela defterin ikinci sayfasında 205 günlük sefer müddetince ordunun masraflarının karşılanması için hangi kalemden ne kadarın gelirin elde edildiği ve bunun hazineye aktarıldığı belirtilmiştir. Ordu için nakit olarak toplanan gelirin tümü hesap edildikten sonra yekûn adı altında toplam olarak gösterilmiştir²². Defterin üçüncü sayfasında toplanan gelirin ordunun hangi masrafları için kullanıldığı izah edilerek, harcamaların son kısmında toplam olarak verilmiştir. Beşinci sayfada havale yoluyla toplanan gelirler verilirken, altıncı sayfada ise havale yoluyla alınan îradın mevâcib ve tayinat gibi yerlere yapılan harcamaları gösterilmiştir. Defterin son kısmında ise gelir ve masrafların hesaplaması yapıldıktan sonra hazineye kalan meblağ kaydedilmiştir.

²¹ Mehmet İnbaşı, "II. Viyana Seferi'nde Edirne'den Viyana'ya Kadar Menziller ve Yapılan Masraflar", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, Amasya 8-11 Haziran 2000, s. 172; D. BŞM. d. 2163, s. 7.

²² "Müddet-i merkumede ber-vech-i nakd vârid ve bâsıl olan îrad", D. BŞM. d. 2163, s. 2.

Tablo 1. Ordu Masrafında Kullanılmak Üzere Gelirin Toplandığı Kalemler²³

Müddet-i merkumede ber-vech-i nakd vârid ve hâsil olan îrad					
Gelir Kalemi	Meblağ	%	Gelir Kalemi	Meblağ	%
Kefere cizyesi malından ber-vech-i nakd tahsil ve teslim-i hazine-i âmire olunan	840.044,50	37,97	Mısır Kahire hazinesi malından ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	40.000	1,81
Kefere cizye maaşı malından ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	1.500	0,07	Bazı mukâtaat emvâlından ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	158.316,50	7,16
Mukâtaat mu'accesi akçesinden ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	70.712,50	3,20	Avâz ve bedel-i nüzul malından ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	2.926	0,13
Avâz maaşı akçesinden ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	1.338	0,06	Mütekâidin ve sâyeban cebelü bedeliyesi malından ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	6.633	0,30
Mukâtaat mu'accele cebelü bedeliyesi malından ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	32.434,50	1,47	Bazı elviye imdâd-ı seferiyesi ve bazı kesan taahhüdü ve zımmî akçelerinden ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	167.226	7,56
Bazı kaza ordu bedeli ve bazı kaza peksimet bedeli maaşı ve şütürân bedeli akçelerinden teslim-i hazine olunan	6.868	0,31	Bazı mukâtaat kasr-ı yed resmi ve bazı kesan muhalledatı ve emlakî bahâlarından teslim-i hazine olunan	36.872,50	1,67
Bedel-i ordu 1.454,5			Resm-i kasrî 2.857		
Bedel-i peksimet ve maaşı 313,5			Muhalledat 30.654		
Bedel-i şütürân 5.100			Emlak 3.361,5		
Zeâmet gediği bedeli ve bazı zehâir ve mevâcib ve bazanciresi ve araba bedeli akçelerinden teslim-i hazine-i âmire olunan	27.458	1,24	Enderûn-u hümâyun hazinesinden inâyet ve ihsan buyrulan	421.111,50	19,03
Bedel-i gedik 11.075					
Bazancire 11.383					
Bedel-i araba 5.000					
Rikâb-ı hümâyun hazinesinden gelüb teslim-i hazine olunan	200.000	9,04	Bazı kesan caniblerinden ber-vech-i mevkuf alınan	132.328,50	5,98
Bazı şair bahâsı ve zehâir bahâsı ve revgan-ı sade ve erz ve metropolit pişkeşi akçelerinden ber-vech-i nakd teslim-i hazine olunan	9.513,50	0,43	Camus bahâsı ve zehâir muâfiyeti bedeli ve bazı kesan nukûdundan ber-vech-i nakd teslim-i hazine-i âmire olunan	57.098,50	2,58
Bahâ-i şair 2.934,5			Bahâ-i camus 447,5		
Bahâ-i zehâir 3.249			Bedel-i muâfiyet-i zehâir 4.000		
Revgan ve erz ve metropolit 3.330			Nukûd bazı kesan 52.651		
Ber-vech-i nakd teslim-i hazine-i âmire olunan îrad					
Davut Paşa'dan hareket olunduğu esnada hazine-i âmire mizanında mevcut olan 29.159,5					
YEKÛN			Anil nukûd îrad: 2.212.341,5		

²³ Tablolardaki veriler defterdeki sıralamaya göre yapılırken, yüzdeler ise tarafımızdan hesaplanmıştır.

Tablo 1’de 5 Nisan-26 Ekim 1738 tarihleri arasında ordunun İstanbul’dan hareketi ve dönüşüne kadar ihtiyaçları için gelirin toplandığı kalem, gelirin miktarı ve yüzdelik hesaplaması gösterilmiştir. 205 günlük süre zarfı için 18 gelir kaleminden toplam 2.212.341,5 kuruş nakit toplanmıştır. Tablodaki farklı gelir kalemlerine bakıldığında, devletin birçok varidat kalemini bu sefer dönemi için seferber ettiği görülmektedir. Bunun %38’ini kefere cizyesi malından elde edilen meblağ oluşturmaktadır. Nitekim imparatorluk popülasyonunun önemli bir kısmını teşkil eden gayrimüslim tebaadan alınan ve şer’î vergi olan cizye, devletin tahsil ettiği mühim gelir kalemlerinin başında gelirdi. Kadıların kontrolünde bulunan cizye, devletin belirlediği görevliler tarafından toplatıldıktan sonra hazineye aktarılırdı. Keza askerî harcamalar için harcanan cizye, bazen ocaklık olarak askerî birimlere yapılan ödemeler için kullanılırdı²⁴. Tablo 1’de görüldüğü üzere bu sefer döneminde hazineye aktarılan %38’lik cizye geliri, orduda istihdam edilen askerin başta mevâcibi olmak üzere farklı harcamaları için kullanılmıştır. Ayrıca *kefere cizyesi maaş malından* ibaresi, cizye vergisini tahsil etmek için görevlendirilen memurlara vergiyi ödeyenlerin verdiği ücreti ifade etmektedir. Devlet, buradan hem gayrimüslim tebaanın vermesi gereken vergiyi hem de vergiyi tahsil etmek için görevlendirilen memurun maaşını hazineye bir yük teşkil etmeden toplamıştır. Ayrıca bu iki vergide seferin harcamalarına harcanmıştır.

Bu sefer döneminde Enderûn hazinesinden ordu masrafının karşılanması için 421.111,5 kuruş yani %19’luk bir gelir aktarılmıştır. Bîrûn hazinesi devletin genel anlamda gelirlerinin toplandığı ve harcamaların yapıldığı hazine konumunda iken, Enderûn hazinesi ise kıymetli para, mücevher ve eşyaların saklandığı bir depo veya sandık vazifesini görmesinin yanında Hazine-i Âmire’nin yedeği durumundaydı. Ayrıca bu hazinede ziynet eşyalarının dışında, değerli kumaş, halı vesair eşya tutulmaktaydı²⁵. Bir nevi ihtiyat hazinesi olan Enderûn hazinesi, sefer dönemlerinde ordunun artan masraflarının karşılanması için Enderûn hazinesinden nakit paranın dışında mevcut olan değerli eşyalar dahi Hazine-i Âmire’ye aktarılırdı. Ayrıca Enderûn hazinesi içerisinde olan yedi hazineden, ihtiyaç halinde nakit sağlanırdı²⁶. Nitekim 1738 yılına ait masraf defterinde belirtildiği üzere *inayet ve ihsan* ifadesinden bunun sadece para olmayıp, değerli eşyaları da ihtiva ettiği düşünülmektedir. Sonuç olarak devlet, Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarında ordu masrafının karşılanması sırasında nakit para akışının sekteye uğramaması için Enderûn (İç) hazinesinden, Hazine-i Âmire’ye para aktarmıştır. Böylelikle sefer masraflarının karşılanması sırasında iktisadî kaynaklı

²⁴ Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, C. 8, TDVY, İstanbul 1993, s. 45.

²⁵ Saliha Önen Sarierikli, Gülser Yardım, “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve Damatlarının Enderûn Hazinesi’ne Aktarılan Mallarının Değerlendirmesi”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, (2022), s. 4.

²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, C. 42, S. 165, (1978), s. 75.

yaşanabilecek problemler engellenerek savaşın sonucuna olumsuz etki etmesi önlenmeye çalışılmıştır.

Ordu masraflarının karşılanması için toplanan bir diğer vergi kalemi *imdâdiyye ve kesân taahhüdü* adı altındaki gelirlerdi. Bunlardan imdâd-ı seferiyye vergisi, XVII. yüzyıl sonlarından Tanzimat dönemine kadar hazinenin nakit sıkıntısına yardımcı olmak için halktan yılda bir defaya mahsus olmak üzere tahsil edilirken²⁷, kesân taahhüdü ise halkta varlıklı kişilerden geri ödenmesi taahhüt altına alınarak toplanan geliri ifade etmektedir. İki kalemden hazineye 1738 sefer yılında 167.226 kuruş yani %7,5'lük gelir sağlanmıştır. Ayrıca iki kalemden hazineye aktarılan meblağ neredeyse toplam miktarın %10'luk kısmını ihtiva etmektedir. Bu durum ise sefer dönemlerinde devletin nakit paraya ne kadar çok ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Zira XVIII. yüzyılda gerçekleştirilen seferlerde ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi için toplanan imdâdiyye gelirleri ordu hazinesinde önemli bir yekûn teşkil etmiştir.

Hazinenin gelir kalemlerinden bir diğer ise mukâtaat vergileriydi. Mukâtaa, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazilerden ifraz edilerek özel şahıslara ve kurumlara kiralanarak sözleşme olup, ulûfe karşılığı veya ocaklık olarak verilebilen ya da devlet adamlarına has olarak tahsis edilen yerleri kapsayan bir gelir biçimidir. Bu sistem ile devlet, gelirleri toplamak için ayrı bir müessese kurma zorunluluğundan kurtulduğu gibi hazineden herhangi bir masraf yapmadan vergi tahsil ederdi²⁸. Nitekim Osmanlı coğrafyasında tahsil edilen mukâtaa gelirleri, sefer dönemlerinde ordunun gereksinimlerinin karşılanması için harcanırdı. Yukarıdaki tabloda gösterildiği üzere 1738 sefer yılında 158.316,5 kuruş mukâtaa malından ve 70.712,5 kuruş ise mukâtaa muaccesesi akçesinden peşin olmak üzere yaklaşık %10,3'lük bir mukâtaat geliri tahsil etmiştir. Ayrıca bu kalemden hazineye aktarılan meblağ toplam miktarın %10'luk kısmına denk gelmektedir. Neticede 2.212.341,5 kuruşluk nakit para içerisinde bu beş kalemin hazineye katkısı yaklaşık %75'e tekabül etmektedir. Beş vergi kaleminin dışında Rikâb-ı hümayun geliri, avâruz, nüzul, zahire, hayvan, orducu bedelleri, zeâmet gediği ve Mısır hazinesinden alınanlar gibi diğer vergi kalemlerinden tahsil olunanlar, hazineye aktarılan toplam gelirin yaklaşık %25'lik kısmını oluşturmaktadır. Ayrıca bu gelirler miktar ve yüzdelik olarak az görünmesine ve sefer ihtiyaçlarının küçük bir miktarını karşılamasına rağmen önemi göz ardı edilmemelidir.

²⁷ Ahmet Tabakoğlu, "İmdâdiyye", *DİA*, C. 22, TDVY, İstanbul 2000, s. 221.

²⁸ Mehmet Genç, "Mukâtaa", *DİA*, C. 31, TDVY, Ankara 2020, s. 129; Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, s. 120.

Tablo 2. Hazineden Verilen Meblağın Sefer Sırasında Kullanıldığı Yerler

El masarîf müddet-i merkumede vaki olan masarîfe ber-vech-i nakd hazine-i âmireden verilen meblağ					
Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%	Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%
Şeyhülislâm hazretlerine mevâcib ve nan bahâları için verilen	476	0,02	Rikâb-ı hümâyun solakları sorguç bahâları için verilen	2.010	0,10
Istabl-ı âmire masarîfi için verilen	9.000	0,45	Ocaklara umum mevâcibler için ber-vech-i nakd verilen	482.173	24,19
Tatar sultanları salyânesi için ber-vech-i nakd verilen	1.201	0,06	Sefer-i hümâyun için sirem ve gav arabaları ücretine verilen	17.635	0,88
Sefer-i hümâyun için şütürân ve bargirân mekârî ücretine verilen	109.500	5,49	Sefer-i hümâyun için nüzul emini masarîfına nakden verilen	5.000	0,25
Bender ve Bükreş ve İbrail ve gayri caniblerine yeniçeri mevâcibi için verilen	33.986	1,70	Sefer-i hümâyunda bazı cısr ve kaldırım vesaire tamiratına ve Rakofça oğlu masarîfi ve kolağoz ücretine verilen	20.785	1,04
			Tamirat 8.200		
			Masarîf-i Rakofça oğlu 12.500		
			Ücret-i kolağoz 85		
Sefer-i hümâyunda post semûr hil'at kisve bahâsı için ber-vech-i nakd verilen	18.473	0,93	Sefer-i hümâyunda bazı meşaleci ve akkâm ücreti ve bazı kesân harcırahı ve Ada Kal'ası taminine verilen	30.317	1,52
Post semûr 6.195			Ücret-i meşaleciyân 16.017		
Hil'at-ı mütenevvia 11.998			Harcırah 6.737,5		
Kisve bahâ 280 kuruş			Tamirat-ı Ada 7.562,5		
Sefer-i hümâyun için bazı ocakların saka bargirlerin bahâsı darayî bahâsı ve barut bahâsı için	4.889,50	0,25	Sefer-i hümâyun için levendat bahşîşi ve topkeşan bahâsı Ada Kal'ası mevâcibi ve humbaracıyân mevâcibi için ber-vech-i nakd verilen	393.922,50	19,76
Bahâ-i bargirân-ı saka 4.485			Bahşîş-i levendat 364.548,5		
Bahâ-i darayî 200			Bargir-i topkeşan 11.006		
Barut-ı siyah 204,5			Mevâcib-i humbaracıyân 3.368		
			Mevâcib-i Ada-i Kebir 15.000		
Bender ve Hotin ve Akkirman ve Vidin canibleri masarîf-i mühimesi ve Vidin seraskeri maiyetinde olan topçuyân ve top arabacıları mevâcibleri için ber-vech-i nakd verilen	209.969,50	10,53	Sefer-i hümâyun için zehâir bahâ ve ücret-i nakliye ve kassab başı masarîfına ber-vech-i nakd hazine-i âmireden verilen	301.848	15,14
Masarîf-i mühimme-i mezkûre 205.532,5			Bahâ-i zehâir 140.848		
Mevâcib-i topçuyân-ı dergâh-ı âli 3.133,5			Ücret-i nakliye 30.000		
Mevâcib-i arabacıyân-ı top 1.303,5			Bahâ-i gûşt 131.000		

Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%	Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%
Bosna ve Vidin ve Niş yeniçerileri mevâcibi ve bostancı neferatı bahşisi mintan ve şalvar bahâsı için	171.920	8,62	Sefer-i hümâyunda bazı kesana in'âm ve sultan-ı Tatara atıye ve bazı kesana ber-vech-i karz verilen	112.387,50	5,64
Mevâcib-i yeniçeriyân 158.731					
Bahşis-i bostancıyân 10.064					
Mintan ve şalvar 3.125					
Sefer-i hümâyün için araba masarifi ve çerge bahâsı hayme mehterleri nakkârelerine verilen	4.432	0,22	Sefer-i hümâyün için habbazın ücreti ve hatab ve saman bahâları ve bazı menzil imdâd-ı seferiyesine verilen	44.604	2,24
Masarıf-ı araba 1.153			Ücret-i tabhiye-i habbazın 33.085		
Bahâ-i çerge 1.770			Bahâ-i hatab ve saman 6.004		
Nakka-i bahâ-i mehterân 1.509			İmdâdiye-i menâzil 5.515		
Sefer-i hümâyün için revgan-ı sade ve navl-ı sefâin ve harbende nafakaları için ber-vech-i nakd verilen	10.723	0,54	Ordu şeyhi medar maaşı ve top arabası mühimmatı ve tathir-i tarik için verilen bahşis	725	0,04
Revgan-ı sade 5.000			Medar-ı maaş-ı şeyh-i ordu 150		
Navl-ı sefâin 9.074			Mühimmat ve araba-i top 525		
Nafaka-i harbendegân 1.649			Tathir-i tarik 50		
Sefer-i hümâyunda peksimet ve çuval bahâsı ve esterân nakli payid ve gûştun bahâsı için ber-vech-i nakd verilen	2.349	0,12			
Bahâ-i peksimet ve çuval 1.757					
Bahâ-i nakl ve... 325,5					
Bahâ-i payid ve gûştun 266,5					
YEKÜN: Ber-vech-i nakd hazine-i âmire'den verilen masarif 1.993.326 kuruş					

Tablo 2'de müddet-i merkumede vaki olan masarife ber-vech-i nakd hazine-i âmireden verilen meblağ ifadesinden anlaşılacağı üzere ordunun seferde olduğu süre zarfında ihtiyaçlarının giderilmesi için hazineden verilen meblağ zikredilmektedir. Sefer sırasında sayıları yüzbinleri bulan insan ve hayvan unsurunun temini ve bunların sefer boyunca beslenmeden ulaşımına kadar ihtiyaçlarının sağlanması planlı bir organizasyon ile mümkün olabilirdi. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi bu denli kalabalık bir orduyu sorunsuz yönetebilmesi için organizasyonun iktisadî boyutunu eksiksiz yönetmesi gerekirdi. Seferi yönetmenin temelinde yatan parametrelerden biri ise devletin mali kaynaklarını sefer süresince eşit bir şekilde paydaş etmesi ve toplanan parayı ordunun ihtiyaçları için planlı bir şekilde kullanmasıydı. Bu bilgilerden hareketle Osmanlı Devleti, 1738 sefer yılında hazineden toplam 1.993.326 kuruşu sefer masrafları için kanalize etmiştir. Sefer zamanlarında ordunun en önemli gider kalemleri arasında şüphesiz askerin mevâcibi (maaş) gelmekteydi. Hazineden nakit olarak verilen 1.993.326 kuruşluk meblağın yaklaşık %65'i ocaktaki askerin mevâciblerinin yanı sıra Ada-i Kebir, Niş, Vidin, Bosna, Bender, Akkirman, Hotin ve İbrail gibi yerlerdeki yeniçeri, topçu ve humbaracı gibi askerî grupların mevâcibleri ve masraflarına harcanmıştır. Görüldüğü üzere sefer için hazineden aktarılan meblağın büyük bir

çoğunluğu seferin muharip gücünü oluşturan askerî sınıfların maaşlarına kullanılmıştır. Maaşların dışında yük ve binek olarak temin edilen hayvanlar ile diğer nakliye masrafları sefer harcamalarında önemli bir kısmı oluşturmaktadır. Nitekim 1738'deki seferde deve, beygir ve öküz arabaları için yapılan harcamalar ortalama 160.000 kuruşa yani yaklaşık %10'a tekabül etmektedir. Sefer sırasında önemli bir harcama kalemini oluşturan zahire giderleri için ise 301.848 kuruş harcanmıştır. Keza bu meblağ içerisinde nakliye harcamaları ve kassab başıya verilen miktar da yer almaktadır. Ayrıca Tatar sultanı ve bazı kişilere verilen hediyeler için %5,6'lık harcama yapılmıştır. Hazineden nakit olarak ödenen bu meblağ, toplam miktarın yaklaşık %80'ini kapsamaktadır. Bunlar içerisinde en fazla harcama, ocaklardaki askerin mevâcibine, deve ve beygir gibi yük hayvanının kira ya da satın alma ücretiyle ordu zahiresine yapılmıştır. Sefer için hazineden verilen nakit paranın kalan %10'luk kısmı ise şeyhülislamın mevâcib ve nan bahâsına, nüzul eminine, ıstabl-ı âmireye, araba ve çadırlara, ordu şeyhine, rikâb-ı hümâyun sorguç bahâsına, sirem ve koçi arabasına, köprü ve kaldırım tamirâtı ile meşaleci ve akkâmlara, fırıncıların ekmek pişirme ücreti ile odun ve samanın teminine, peksimet ve çuval tedariki gibi ordu ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik harcanmıştır. Ayrıca verilen bu meblağın ekseriyetle muharebe ve organizasyon kısmıyla ilgili olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Sefer Masrafına Harcanmak Üzere Havale Yoluyla Gelirin Tahsil Edildiği Kalemler

Müddet-i mezbûrede havale ile ceste ceste vârid olan îrad-ı mukarrere ve gayri ez muayyene-i îrad					
Gelir kalemi	Meblağ	%	Gelir kalemi	Meblağ	%
Kefere cizyesi malından havale ile tahsil olunan	766.345,50	29,89	Mukâtaat malından havale ile tahsil olunan	811.784,50	31,66
Kıptiyân cizyesi malından havale ile tahsil olunan	29.358	1,14	Eflak ve Boğdan cizyeleri ve avârız ve bedel-i nüzul mallarından havale ile tahsil olunan	224.262,50	8,75
			Eflak cizyesi 12.778		
			Boğdan cizyesi 728		
			Avârız 210.755,5		
Şâyeban ve mütekâidin cebelü bedeliyesi mukâtaat mu'accelatı cebelü bedeliyesi ve bazı elviye-i imdâd-ı seferiyesi malından tahsil	494.645,50	19,29	Mukâtaat mu'accelatı ve saraçhane karzından ve mirî hinta bahâsından havale ile tahsil olunan,	57.338	2,24
Mütekâidin cebelüsü 112.251			Mu'accelat-ı mukâtaat		
Mu'accelatı cebelüsü 90.370			11.522,5		
İmdâd-ı seferiye 292.024			Karz-ı saraçhane 5.815		
			Hinta-i bahâ 40.000		

Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%	Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%
Miri peksimet bahâsı ve bazı kaza zehâiri bahâsı ve bazı evkaf karzından havale ile tahsil olunan	7.856,50	0,31	Mekârî şütürân bedeli ve topkeşan bargiri bahâsı ve bazı kesan zimmetinden havale ile tahsil olunan	84.120	3,28
Peksimet bahâsı 348			Mekârî-i şütürân 43.990		
Zehâir bahâsı 7.074			Bargirân-ı topkeşan 950		
Karz-ı evkaf 435			Zimemi bazı kesan 39.180		
Mukâtaat kalemiyesi ve bazı kesan muhalefatı bahâsı ve bazı zehâir ve ahen ve ulufe ve bazanciresinden tahsil olunan	34.254,50	1,34	Edirne ve Hayrabolu şair ve saman bahâsı ve bazı kesan taahhüdü ve zeamet gedigi bedelinden tahsil olunan	50.698,50	1,98
Kalem-i mukâtaat 2.812,5			Şair ve saman 2.774 kuruş		
Muhalefat 11.952,5			Bazı kesan taahhüdü 47.170		
Bazancire 19.489,5			Zeamet gedigi 750		
Güşt-u ganem bahâsı ve taşra kâğıd emini rûsumundan havale ile tahsil olunan	3.643,50	0,14			
Güşt-u ganem 3.250					
Rûsum-u kâğıd 393,5					
Havâlât ile vârid ve hâsil olan îrad 2.564.308,5					

Tablo 3'te seferdeki ordunun masraflarına harcanması için havale yoluyla toplanan gelir ile bunların yüzdelik oranları gösterilmiştir. Havale yoluyla verginin tahsil edilmesi işleminde, havale emirnamesi padişahın bir hükmü olup, kime hangi kaynaktan ne kadar ödeneceğini göstermektedir. Yani hazine-i âmire için hükümet temsilcisine teslim edilen miktarı bildiren emirnameyi ihtiva etmektedir. Havalenin uygulanmasının nedenlerinden biri ise resmi ve hususi maliyede paranın naklinde karşı karşıya kalılabilecek çeşitli tehlikelerden ve gecikmelerden korunmak amacıyla yaygın olarak kullanılmıştır²⁹. Devlet, bu uygulama ile hazineye aktarılması gereken paranın güvenliğini bir nevi garanti altına almış olur. 1738 seferi için havale yoluyla 11 vergi kaleminden toplam 2.564.308,5 kuruş îrad olunmuştur. Bunlardan cizye, Osmanlı hazinesinin önemli bir gelir kalemini oluşturmasının yanında, sefer dönemlerinde ordu masraflarının tedarikinde kullanılan vergi gelirlerinin başında gelmekteydi. Mesela 1738'deki sefer için hazineye cizye kaleminden nakit para akışı sağlanmasının yanı sıra havale yoluyla da önemli bir miktar aktarılmıştır. Nitekim havale yoluyla hazineye aktarılan 766.345,50 kuruş cizye, toplanan miktarın %30'luk kısmını oluşturmuştur. Bu durum sefer dönemlerinde cizye gelirlerinin sefer harcamaları için ne kadar kıymetli olduğunu göstermektedir. Yine hazineye cizye gibi havale yoluyla aktarılan bir diğer önemli vergi kalemi mukâtaat gelirleriydi. Bilindiği üzere mukâtaat, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazilerin şahıs ve kurumlara kiralanmasıyla elde edilen geliri ifade etmektedir. Öte yandan bu sefer yılında mukâtaat gelirlerinden hazineye %10'luk bir para akışı sağlanmıştır. Havale

²⁹ Halil İnalçık, "Havâle", *DİA*, C. 16, TDVY, İstanbul 1997, s. 513.

yoluyla ise 811.784,5 kuruş aktarılmıştır. %31,5'a tekabül eden bu oran, havale yoluyla hazineye aktarılan en yüksek geliri oluşturmuştur. Bu durum ise mukâtaat gelirlerinin sefer dönemlerindeki önemini gözler önüne sermektedir. Bu meblağın yaklaşık 1.532.000 kuruşluk kısmını cizye, mukâtaat, cebelü bedelleri ve imdâd-ı seferiye akçeleri oluşturmaktadır. Havale yoluyla hazineye aktarılan cizye ve mukâataatın dışında önemli bir yekûn teşkil eden bir diğer kalem imdâd-ı seferiye ve bedellerdi. Zira hâsıl olan 2.564.308,5 kuruşun 494.645,50 kuruşu (%19,29 oranı) havale yoluyla en çok toplanan üçüncü kalemi oluşturmaktaydı. Sonuç itibariyle havale yoluyla mukâtaat gelirinden %31,6, kefere cizyesi malından %29,9, cebelü bedeli ile bazı sancakların imdâd-ı seferiye akçesinden %19,3 ve Eflak ve Boğdan vilayetlerinin cizyeleriyle avârız ve nüzul bedellerinden ise %8,7 oranının bir vergi tahsil edilmiştir. Havale olunan toplam gelirin geri kalan %10'luk bölümü ise kıptiyân cizyesinden, mütekâidin cebelü bedelinden, şütürân bedeli ile topkeşan beygiri ücretinden, bazı zeâmet sahibi kişilerden ve mukâtaat kalemi ile muhalefat gelirleri gibi kalemlerden sağlanmıştır.

Tablo 4. Havale Yoluyla Masrafların Karşılandığı Kalemler

Eyyam-ı mezkûrede havale ile ceste ceste vaki olan mevâcibat ve tayinat vesair masarîf-ı zuhurat					
Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%	Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%
Dergâh-ı âli yeniçerilerinin mevâcib ve zarar-ı lahm bahâsı için havale ile verilen	83.034	3,24	Dergâh-ı âli cebeci ve topçu ve top arabacıları mevâcibleri için havâlât ile verilen	36.693	1
Mevâcib 80.949			Mevâcib-i cebeciyân 22.446,5		
Zarar-ı lahm 2.085			Mevâcib-i topçuyân 11.332		
			Mevâcib-i arabacıyân 2.914,5		
İstanbul ve Selanik baruthanesi masarîf ve müeyyerat (?) ve sebzevat bahâsı ve Tatarân salyanesi için verilen	64.863,50	2,53	Hacı Nurettin marifetiyle olan peksimet bahâ ve atıye-i sultan-ı has ve mukabele-i hassa-i hümâyun ve baştarda-i hümâyun ve sandal teçhizi için verilen	31.045	1,21
Masarîf-ı baruthane 43.140			Peksimet bahâ 8.500		
müeyyerat (?) ve sebzevat 9.190			Mukabele-i has-ı hümâyun 16.995		
Salyane-i Tatarân 21.533,5			Baştarda ve sandal 6.550		
Bölükât-ı erba'a mevâcibi ve humbaracıyân mevâcibi ve bazı kal'a yerlü neferatı mevâcibi için verilen	491.363	19	Bağdat Kal'ası yerlü neferatı hinta bahâsı masarîf ve tersane-i âmire masarîf için verilen	263.268	10
Mevâcib-i bölükât-ı erba'a 45.761			Hinta bahâsı 25.400		
Mevâcib-i humbaracıyân 639,5			Masarîf-ı matbah-i âmire 111.000		
Mevâcib-i yerlüyân 444.962,5			Masarîf-ı tersane 126.868		

Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%	Gelirin kullanıldığı yer	Meblağ	%
Sekban-ı hassa sorguçları ve bazı kesan-ı nevrüziye ve kisve bahâsı, post-u semûr mübâyaası ve bazı fukara teçhiz ve vezâîf için verilen	12.508	0,49	Bazı evkaf-ı istirdadı ve ümera-yı derya salyanesi ve menâzil inamati için verilen	85.249	3
Sorguç ve kesan bahâ 1.507			İstirdâd-ı vakf 4.755		
Post-u semûr 10.395			Salyane-i ümera 36.000		
Teçhiz ve vezâîf 606			İnamat-ı menâzil 44.493		
Bazı kaza zehâir bahâsı ve dane ve humbara ücreti ve kalyon ve kayak inşa ve masarîf için verilen	43.227	2	Cizye evrakı ve giyah-ı huşk ve mehâzin ücreti ve mehterhâne neferatı nafaka bahâsı ve bazı kesan zemistânî ve dolama bahâsı için	9.741,50	0
Zehâir bahâ 22.999			Cizye evrakı ve giyah-ı huşk ücreti 8.556		
Dane-i humbara 9.120,5			Nafaka-i bahâ-i mehterhâne-i hayme 258		
Masarîf-ı kalyon ve kayak 11.107			Zemistânî ve dolama bahâsı 927		
Saray-ı hümayun hatab bahâsı ve rikâb-ı hümayun ağaları hil'at bahâsı ve bazı kesan edası için havale ile verilen	387.380	15,1	Kefe ve Bükreş levendâtın bahşîşi ve bostancı şalvar ve mintan bahâsı ve Vidin canibi zehâir ve şütürân ve kürekçi ücreti ve yapığı masarîf bahâsı için hücece-i müslimîn levendâtı bahşîşi için	468.092,50	18
Hatab bahâsı 15.000			Levendat bahşîşi ve şalvar ve zehâir ve şütürân ve masarîf-ı mühimme 159.070,5		
Hil'at bahâsı 7.234			Hücece-i levendât bahşîşi 309.022		
Bazı kesan edası 365.146					
Kağıd ve kalem ve kilar-ı hacc-ı şerif mühimmatı ve bostaniyan-ı orta ve şark tayinatı ve gayre ve sekban ve cebeci ve bostaniyan-ı dakik ve gûşt bahâsı için verilen	81.921,50	3,19	Sefer-i hümayun ve zehâir ve nakliye ve çuval bahâsı için verilen mekârî bargiri ve araba bargiri ücreti ve nan tabhiyesi ve harcırah için verilen	219.926	8,58
Kağıd ve kalem ve kilar ve gayri için 56.669,5			Zehâir ve nakliye ve çuval 190.140		
Sekban ve cebeciyan dakiki 25.262			Mekârî 27.519,5 kuruş		
			Tabhiye ve harcırah 2.266,5		
Sefer-i hümayun için mehterhâne mühimmatı navl-ı sefâin ve topkeşan-ı camus ve bargirleri bahâsı için verilen	119.043,50	4,64	Sefer-i hümayun için cist ve ambar ebniyesi ve şütürân ve harbendegân nakli ve ücreti ve revgan-ı sade ve top arabaları ve üstü açık mühimmatı ve kassab başı masarîfâtı için havale ile verilen	166.938	6,51
Mehterhâne mühimmatı 48.875			Cist ve ambar 7.583		
Navl-ı sefâin 42.238,5			Bahâ-i revgan ve ücret-i şütürân ve harbendegân 5.315		
Camusân ve bargirân 27.930			Mühimmat-ı araba-i top ve üstü açık 13.289,5		
			Masarîf-ı ser kassabân 140.750		
Havâlât ile Vakî Olan Masarîf, YEKÜN 2.564.308,5					

Tablo 4'te havale yoluyla toplanan 2.564.308,5 kuruşun sefer organizasyonu sırasında harcandığı kalemler gösterilmiştir. Toplanan 2.564.308,5 kuruşluk gelirin 16 kaleme harcandığı görülmektedir. Bu harcamaların %19'u dört bölük halkı, humbaracı ve bazı kalelerdeki askerın mevâcibine, %18'i Kefe ve Bükreş'teki levendâtın bahşışı ile Vidin tarafındaki askerın zahire, yük hayvanı ve kürekçi masraflarına, %10'u bazı kalelerdeki yerlü neferin buğday bahâsı ve tersane-i âmire giderlerine, %8,5'u sefer-i hümâyun için temin edilen zahire ve çuval ücretinin yanı sıra yük hayvanı ve arabasıyla ekmek pişirme ücreti ve harcırahlara ve %6,5'u ise köprü ve ambar inşasına, kassab başına, top arabalarına harcanmıştır. 2.564.308,5 kuruşun %65'i bu kalemlere sarf olunurken, geri kalan %35'lik kısmı ise bazı askerî grupların mevâciblerine, İstanbul ve Selanik'teki baruthâne masraflarına, peksimet bahâsı ile baştarda ve sandalların teçhizine, mehterhâne mühimmatı, sefine navlı, camus ve topkeşan beygiri teminine ve mehterhâne askerinin nafaka ücretleri gibi birçok farklı kaleme sarf olunmuştur. Harcamanın en fazla yapıldığı yerler askerın mevâcibi, tersanedeki donanma hazırlığı, levendat bahşışı ve masraflarıydı. Diğer önemli harcama kalemleri ise köprü ve ambar inşası, kassab başı giderleri, mehterhane mühimmat hazırlıkları, topkeşan, camus ve beygir tedarikine sarf olunmuştur. Sonuç olarak havale yoluyla toplanan 2.564.308,5 kuruşun tümü ordunun ihtiyaçları için harcanmıştır.

Sonuç

1736-1739 savaşlarının 1738 sefer dönemi Osmanlı Devleti açısından bir kırılma yılı olduğu söylenebilir. Çünkü 1736'da Azak'ın kaybedilmesi, Kırım, Özi ve Kılburun gibi yerlerin Rus saldırılarına maruz kalmasının ardından 1737'de Özi ve Kılburun'un işgali gibi gelişmeler Osmanlı Devleti'nin beklemediği olaylardı. Ancak 1738'de Avusturya cephesinde elde edilen başarılı muharebelerin etkisiyle Ruslar Özi ve Kılburun kalelerini Osmanlı'ya terk etmek zorunda kaldı. Bu savaş yılında alınan sonuçlarla Osmanlı'nın sefere devam ettiği ve 1739 yılında da daha önce kaybettiği yerleri tekrardan geri aldığı görülmektedir. Öte yandan Rus-Avusturya cephelerinde alınan başarılı sonuçları sadece askeri güç ile ilişkilendirmek doğru bir yaklaşım olmadığı düşünülmektedir. Nitekim yapılan araştırmada Osmanlı ordusunun sefer masraflarının karşılanması için devletin, birçok farklı gelir kaynaklarını bu savaş için kanalize ettiği saptanmıştır. Yani seferin başarılı olmasında devletin organizasyon kapsamında finansmanını eksiksiz yapmaya çalışması savaşın seyrine etki ettiği söylenebilir.

Yapılan araştırmada 5 Nisan-26 Ekim 1738 tarihleri arasında ordunun İstanbul'dan hareketi ve dönüşüne kadarki süre zarfından ihtiyaçlarının karşılanması için toplam 2.212.341,5 kuruş nakit toplandığı belirlenmiştir. Bu

meblağı kefere cizyesi, Enderûn ve Rikâb-ı hümâyun hazinesi, imdâd-ı seferiye ve zimmî akçesi, mukâtaat gelirleri, avâız ve nüzul bedelleri, camus ve zehâir muafiyet ücreti, zeâmet gediği bedeli, ordu, peksimet ve yük hayvanı bedelleri, mütekâid mu'accele cebelü bedeliyesi ve bazı mukâtaat gelirleri oluşturmaktadır. Ordu için toplanan bu miktarın dışında hazineden toplam 1.993.326 kuruş nakit olarak verilmiştir. Hazineden verilen bu meblağ ocak mevâciblerine, leventlerin bahşisine, topkeşan ücretine, zahire, nakliye ve kasab başına, muhtelif yerlerdeki askerin masrafları ve mevâciblerine, Tatar sultanı ve bazı kişilere verilen hediyelere, ordu şeyhine, nüzul eminine, araba ve çadırlara, sirem ve koçi arabasına, köprü ve kaldırım tamirâtı ile meşaleci ve akkâmlara, fırıncıların ekmek pişirme ücreti ile odun ve samanın teminine, peksimet ve çuval tedariki gibi sefer ile ilgili birçok noktaya harcanmıştır.

Nakit olarak toplanan ve hazineden aktarılanın dışında havale yoluyla toplam 2.564.308,5 kuruş gelir elde edilmiştir. Ordu ihtiyaçlarına harcanması için havale olunan îrad, cizye ve mukâtaat gelirlerinden, cebelü, avâız ve nüzul bedellerinden, şütürân bedeli ile topkeşan beygiri ücretinden, imdâd-ı seferiye akçelerinden, bazı zeâmet sahibi kişilerden ve mukâtaat kalemi ile muhalledat gelirlerinden oluşmaktadır. Öte yandan havale yoluyla elde edilen gelirin ordu hazinesine aktarılmasının dışında havale ile sefer masraflarının karşılandığı belirlenmiştir. Nitekim havale yoluyla dört bölük halkına, humbaracı ve bazı kalelerdeki askerin mevâcibine, levendâtın bahşisine, zahire, yük hayvanı ve kürekçi masraflarına, bazı kalelerdeki yerlü neferin buğday bahâsı ve tersane-i âmire giderlerine, zahire ve çuval ücretine 2.564.308,5 kuruş harcanmıştır. Ayrıca yük hayvanı teminine, ekmek pişirme ücreti ve harcırahlara, köprü ve ambar inşasına, baruthâne masraflarına, peksimet bahâsı ile başarda ve sandalların hazırlanmasına, mehterhâne mühimmatı, sefine navlı, camus ve topkeşan beygiri temini gibi birçok yere yapılan harcamalar da bu masraflar içine girmektedir. Netice itibarıyla Osmanlı yönetimi seferin finansman kısmını imparatorluğun birçok gelir kalemini ordu hazinesine aktararak çözmeye çalışmıştır. Bunun ne kadar başarılı olduğu kesin olarak ifade edilemez. Ancak Osmanlı ordusunun savaşlarda başarılı sonuçlar almasından hareketle, finansman kısmının buna etki ettiği yorumunda bulunulabilir.

KAYNAKÇA**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Ali Emîrî I. Mahmud (AE. SMHD. I.) 52/3157.

Cevdet Askeriye (C. AS.) 567/23834.

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Defterleri (D. BŞM. d.) 2163.

Yazma Eserler

Ahmed bin Mahmud, *Târîh-i Göynüklü (1123-1172/1711-1759)*, Haz. Songül Çolak ve Metin Aydar, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

Ebû Sehl Nu'mân Efendi, *Tedbîrât-ı Pesendide*, Haz. Ali İbrahim Savaş, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Subhî Mehmed, *Subhî Tarîhi Samî Şâkir Tarîhleri ile Birlikte 1730-1744*, Haz. Mesut Aydın, Kitabevi, İstanbul 2007.

Şem'dânî zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-Tevârih*, C. I, Haz. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976

Araştırma ve İnceleme Eserler

BİLGİN, Erdoğan, “1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhî Mehmed'in Müzâkerât-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2003.

BOBROVSKİY, P. O, *Istoria 13-go Lęy-Grenaderskago Erivanskaga Ego Veliçestva Polka Za 250 let 1642-1892*, Petersburg 1892.

ÇORUHLU, Melek, “Musaffa Mehmed Efendi Kıt'amin-Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 2005.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

GENÇ, Mehmet, “Mukâtaa”, *DİA*, C. 31, TDVY, Ankara 2020, s. 129-132.

İNALCIK, Halil, “Cizye”, *DİA*, C. 8, TDVY, İstanbul 1993, s. 45-48.

İNALCIK, Halil, “Havâle”, *DİA*, C. 16, TDVY, İstanbul 1997, s. 512-513.

İNBAŞI, Mehmet, “II. Viyana Seferi'nde Edirne'den Viyana'ya Kadar Menziller ve Yapılan Masraflar”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, Amasya 8-11 Haziran 2000, s. 171-182.

KARAGÖZ, Hakan, “1737-1739 Osmanlı-Avusturya Harbi ve Belgrad'ın Geri Alınması”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2008.

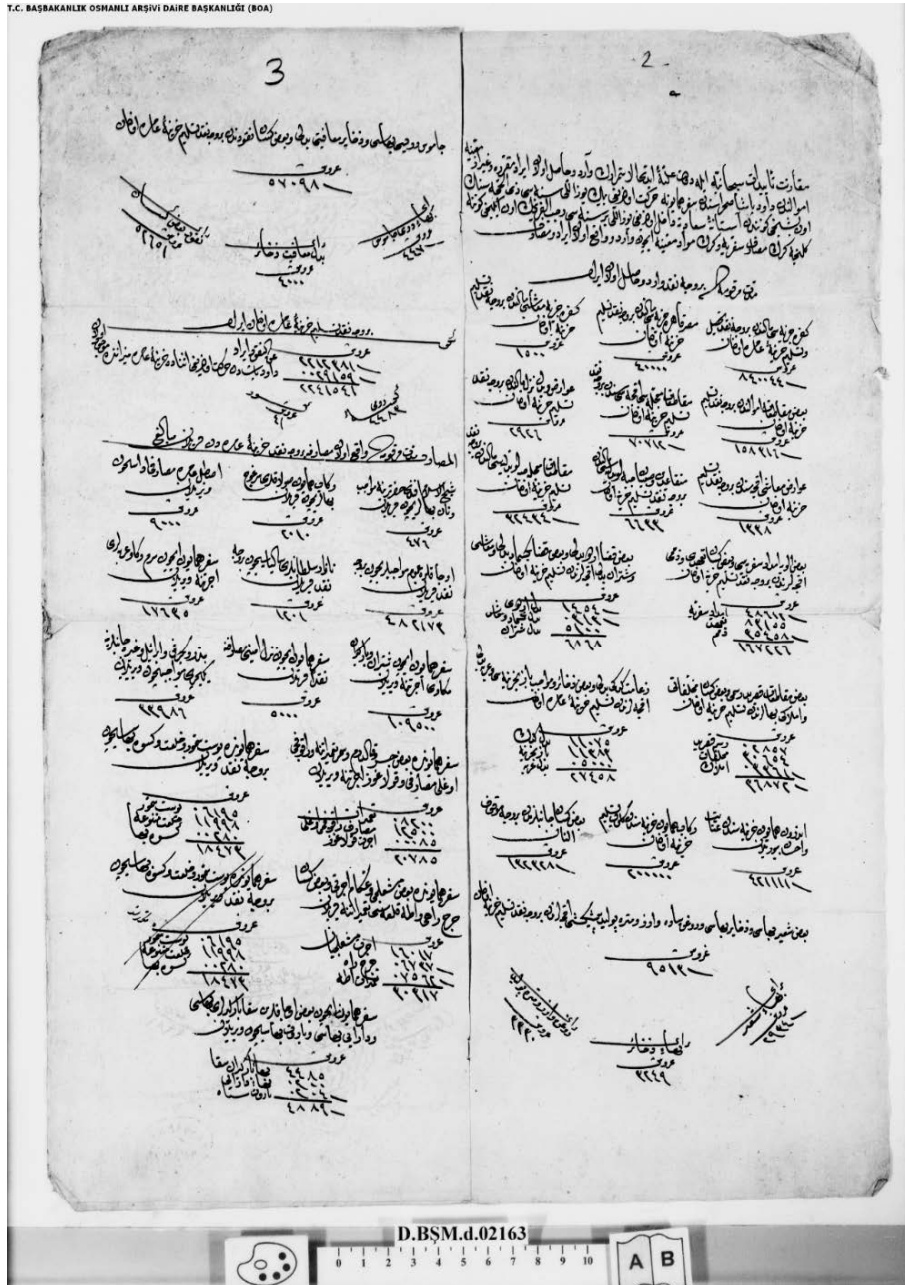
KÜLBİLGE, İlker, “18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2010.

- SARIERİKLİ, Saliha Önen, Yardım, Gülser, “Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ve Damatlarının Enderûn Hazinesi’ne Aktarılan Mallarının Değerlendirmesi”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, (2022), s. 1-16.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “İmdâdiyye”, *DİA*, C. 22, TDVY, İstanbul 2000, s. 221-222.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleken*, C. 42, S. 165, (1978), s. 67-94.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Antlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, C. IV/I, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- YÜKSEL, Sinan, “Kuzey Savaşları Sırasında Rusya’nın Karadeniz’e Yönelik Faaliyetleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31, (2012), s. 171-190.
- YÜKSEL, Sinan, “Çarıçe Anna Zamanında Rusya’nın Karadeniz Politikası”, *Mukaddime*, 8/2, (2017), s. 351-364.
- ZİNKEİSEN, Johann Vilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, Çev. Nilüfer Epçeli, C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

EKLER

Ek 1. 1738 senesi sefer masraf defteri (Orijinal metin)

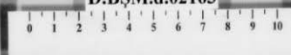
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

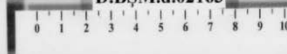
D.BSM.d.02163

T.C. BAŞKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

D.BSM.d.02163

**‘KONSOLOS VEKİLİ’ HERBERT CHARLES
CHERMSIDE ve
OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN YEDİ
ORDUSU
(1880-1881)**

**‘Vice-Consul’ Herbert Charles Chermiside and
Seven Armies of the Ottoman Empire
(1880-1881)**

Ferdi Ertekin*

Özet

Avrupa’da özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezileşmeye başlayan istihbarat teşkilatları bilginin toplandığı yegâne merkezler olmuştur. Endüstri Devrimi ile hız kazanan hammadde ve pazar arayışının tetiklediği sömürgecilik dalgasıyla mütenasip bir biçimde modern istihbarat teşkilatları da merkezden çevreye doğru giderek genişlemiştir. 19. yüzyılda güneş batmayan imparatorluk olarak anılan Britanya da neredeyse yerküre ölçeğinde geniş bir satha yayılan istihbarat teşkilatı sayesinde devasa bir bilgi toplama merkezine dönüşmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nden sonra dikkatini büyük oranda Rusya’ya çeviren Britanya için Osmanlı İmparatorluğu’nun askeri teşkilatlanması son derece stratejik bir mesele olarak sürekli takip edilmiştir. Bu makalede bir dönem İstanbul’daki İngiliz Sefareti’nde ataşemiliter olarak da görev yapan Herbert Charles Chermiside’in Aydın Konsolos Vekili iken hazırladığı *Türk Ordusunun Teşkilatlanması Üzerine* başlıklı raporu analiz ve teşrih edilecektir. Bahsi geçen rapor, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası 1880-1881 yılları arasında, II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) gerçekleştirilen ilk askeri yeniden yapılanmayı konu edinmektedir. Raporda üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu’nun yedi ordu bölgesi, bu ordulardaki nizam ve redif birliklerinin kuvvet mevcudu, zorunlu askeri hizmet süreleri, askere alma/celp istasyon merkezleri, tablo ve

* Dr. Arş. Gör., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ferdiertekin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3142-9996.

Makale Geliş Tarihi:25.04.2023

Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

istatistiklerle ortaya konulmakta ayrıca kısa subay biyografilerine yer verilmektedir. Rapordaki bilgiler, II. Abdülhamid devri Türk askeri tarihinin bütüncül bir perspektiften anlaşılması açısından kıymetli ipuçları ihtiva etmektedir.

Anahtar sözcükler: II. Abdülhamid, Osmanlı Askeri Tarihi, İngiliz İstihbaratı, Herbert Charles Chermiside, Türk Ordusu.

Abstract

The intelligence services, which were centralised in Europe from the second half of the 19th century, became centres for the collection of information. With the wave of colonialism triggered by the search for raw materials and markets that accelerated with the Industrial Revolution, the information network of modern intelligence agencies expanded from the centre to the periphery. In the 19th century, Britain, known as the empire on which the sun never sets, was transformed into a gigantic information gathering centre thanks to an intelligence agency that was almost globally widespread. The military organization of the Ottoman Empire was constantly followed as an extremely strategic issue for Britain, which turned its attention largely to Russia after the 1877-78 Russo-Turkish War. This article analyses and dissects the report entitled *On the Organisation of the Turkish Army*, written by Herbert Charles Chermiside when he was Vice-Consul at Aydın. The above-mentioned report deals with the first military reorganisation that took place during the reign of Abdülhamid II (1876-1909) between 1880 and 1881, after the Ottoman-Russian War of 1877-78. In the report, the seven army corps (ordu) of the Ottoman Empire spread over three continents, the strength of the regular and redif units in these armies, their compulsory service periods, the centres of recruitment stations are presented with tables and statistics. The report also includes short biographies of the officers. The information contained in the report, *The Era of Abdulhamid II*, provides valuable clues to understanding the military history of Turkey from a holistic perspective.

Keywords: Abdülhamid II, Osmanlı Military History, British Intelligence, Herbert Charles Chermiside, Turkish Army.

Giriş

Osmanlı ordusunun modernleşme yahut dönemin tâbiriyle ıslahat süreci, devrin büyük devletleri tarafından daima yakından takip edilen bir mesele olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulaşım ve iletişim imkânlarının artması ve hızlanmasıyla birlikte merkezileşmeye başlayan istihbarat

teşkilatları aracılığıyla Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri potansiyeli ile politik ve ekonomik vaziyetini daha yakından ve sistematik olarak takibe almıştır. Dönemin Avrupa devletleri özellikle Endüstri Devrimi sonrası artan hammadde ve pazar arayışı ile giriştikleri sömürgecilik rekabetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun da sahip olduğu topraklar hakkında çeşitli plan ve projeler ortaya koymuştur.¹ Bu uzun vadeli plan ve projeleri şekillendirme sürecinde askeri ve sivil kaynaklardan temin edilen istihbarat, Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen koşullarına göre mütemediyen yeniden gözden geçirilmiş ve güncellenmiştir. Londra'daki *The National Archives Foreign Office* tasnifinde yer alan, İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nde askeri ataşe olarak görev yapan Herbert Chermiside tarafından *On the Organization of the Turkish Army* başlığıyla kaleme alınan rapor bu bağlamda Osmanlı askeri tarihi açısından önem arz etmektedir. Şayet propaganda amacı taşımıyorsa bilginin mümkün olduğunca birinci el ve güvenilir kaynaklardan temini; rapor, memorandum, kitapçık ve nihayet el kitabı (handbook) halinde basılmadan önce farklı kaynaklarla sürekli olarak güncellenmesi geleneği İngiliz istihbarat raporlarının alametifarikalarındandır. İngiliz istihbaratının raporlama tekniğinde bilginin öznel yorumlar katılmaksızın 'mümkün olduğunca nesnel' bir perspektifle, bağlı bulunulan bir üst mercie intikali "güneş batmayan imparatorluk" tabiriyle anılan İngiliz bürokratik mekanizmasının 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam edegelen üstünlüğünün nirengi noktalarından birini teşkil etmektedir. İngiliz istihbaratı söz konusu olduğunda elçilik, konsolosluk görevlileri ile askeri ataşeler istihbaratın *propaganda* bürosundan farklı olarak hedef ülkeyi etraflıca tanımak amacına matuf nesnel raporlama tekniğine bağlıdır. Dünyanın dört bir yanından derlenen bilgiler nesnel ve istatistiksel raporlama tekniğiyle merkezde (Londra) tasnif edilirken karar alıcılar yeri geldiğinde bu bilgileri dış politik çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır. Modern İngiliz istihbarat teşkilatının belirli bir amaç doğrultusunda, önceden tayin edilen bir tasavvur/plan çerçevesinde, stratejik, taktik ve teknik hususlarda dünyanın neredeyse tamamı hakkında belirli merkezlerde bilgi toplama geleneği, Britanya'nın emperyal imparatorluk vizyonu ile bürokratik felsefesinin teşkiline zemin hazırlayan en kritik unsurlar arasındadır.

1853-56 Kırım Harbi'nde Rusya'ya karşı Osmanlı safında harbe giren Britanya için 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi iki devlet arasındaki münasebetlerin tarihi seyri açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı ordusunun bu harpte aldığı mağlubiyet imparatorluğu sadece büyük bir askeri ve mali yükün altına

¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması ile alakalı projelerin içeriği için bkz. Trandafir G. Djuvara, *Cent Projets de Partage de la Turquie*, Paris 1914. Bahsi geçen eser *Türk İmparatorluğu'nun Paylaşılması Hakkında 100 Proje (1281-1913)*, başlığı altında Pulat Tacar'ın çevirisi ile Türkçeye de kazandırılmıştır.

sokmakla kalmamış aynı zamanda zaten çökmekte olan İngiliz-Osmanlı dostluğunu da sona erdirmişti.² 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra dikkatini büyük oranda İstanbul üzerine tasarılarından haberdar olduğu Rusya'ya çeviren³ Britanya için Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri teşkilatlanması son derece stratejik bir mesele olarak yakından takip edilmiştir. İngiliz istihbaratı Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgilerini güncelleyip 1877-79 yılları arasında İstihbarat Şubesi'nin A Kısmı'nda arşivlemişti.⁴ Osmanlı topraklarından bu istihbaratı toplarken alanında uzman yetişmiş personellerinden istifade etmiştir. Bu personellerden biri de 93 Harbi'ne Osmanlı ordusunda askeri ataşe ve gözlemci olarak iştirak eden Herbert Charles Chermiside'ti.

A- Herbert Charles Chermiside Biyografisi

Salisbury papazının ikinci oğlu Herbert Charles Chermiside⁵, 31 Temmuz 1850'de İngiltere'nin güneyinde, tarihi ve idari bir vilayet olan Wiltshire'ın, halılarıyla meşhur Wilton⁶ adlı kasabasında doğdu. İlköğrenimini Eton Koleji'nde aldı. Ardından Woolwich'teki Kraliyet Askeri Akademisi (The Royal Military Academy)'ni kazandı. Bu okuldan başarıyla mezun olduktan sonra 1870'te, Kraliyet İstihkâm Birliği'ne (Royal Engineers) dâhil oldu. Öğrenciliği ve gençliğinde, dile karşı kabiliyeti ve kuvvetli hafızasıyla dikkat çekti.⁷

Prusya ordusu Paris'i kuşattığı esnada Fransa, 26 Mart-28 Mayıs 1871 arasında yaklaşık 2 ay boyunca Paris Komünü olarak adlandırılan geçici komünist hükûmet idaresi altındayken, komünistlerle düzenli ordu birlikleri arasındaki çatışmalar devam etmekteyken yanında birkaç görevli ile Paris'i ziyaret etti. Fransızlar, sokak çatışmalarıyla meşgulken gizlice Versailles'a sızdı. Yanındakilerden bazıları aynı gün firar ettiyse de Chermiside ve Noel görevlerine bağlı kalmayı tercih ettiler. Esir alındılar. İsyancılara yardım eden İngiliz subayları

² Gül Tokay, "The Ottoman Army during the Hamidian Period: An Assessment", *Abdülhamid II and His Legacy*, Ed. Ş. Tufan Buzpınar-Gökhan Çetinsaya, The Isis Press, İstanbul 2019, s. 66.

³ Thomas G. Fergusson, *British Military Intelligence 1870-1914: The Development of a Modern Intelligence Organization*, University Publications of America, United States of America 1984, s. 82.

⁴ Ferdi Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul Eylül 2022, s. 137.

⁵ Türkçe literatürde Herbert Chermiside hakkında tesadüf edebildiğim yegâne bilimsel makale Emel Demir Görür'e aittir. Bkz. Emel Demir Görür, "Teğmen Chermiside'in Raporlarında Keldaniler, Nasturiler, Yezidiler ve Kürtler (1881-1882)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI/1, 2021.

⁶ <https://www.britannica.com/place/Wilton-England> (Erişim Tarihi: 15. 08. 2023).

⁷ *Oxford Dictionary of National Biography: From the earliest times to the year 2000*, Ed: H. C. G. Matthew & Brian Harrison, C. 11, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 309.

olarak muamele gördüler. Ertesi gün kurşuna dizilmek üzere hapse atıldılar. İnfazdan Paris'teki İngiliz Sefiri Lord Lyons ile irtibata geçerek kıl payı kurtulup İngiltere'ye dönmeyi başardılar. Chermside bu olayın ardından bir müddet İrlanda'da görev yaptı. 155 günlük bir evci iznine çıktığı günlerde Chermside, 1873 baharında Benjamin Leigh Smith'in önderlik ettiği bir arktik keşif seyahatine fotoğrafçı olarak katıldı. Peşi sıra denizaltı madencilerinin merkezi Chatham'da bir süre kaldıktan sonra o zamanlar yeni gelişmekte olan denizaltı mayınlarıyla kıyı müdafaası projesinin tatbiki için Portsmouth ve Devonport'a gitti. Esas kariyeri 1876'da dış göreve atanmasıyla başladı ve Tümgeneral oluncaya kadar, yani 23 yıl boyunca bir daha iç hizmete dönmedi.⁸

1876'da Sırbistan ve Karadağ'a karşı yürütülen harekâtlar esnasında Osmanlı'ya gönderildi. 1877'de harp başladığında Osmanlı ordusu safında askeri ataşe ve gözlemci olarak harbe iştirak etti. 1879 yılına değin askeri ataşelik vazifesini sürdürdü. Osmanlı ordusunun mağlubiyetiyle sonuçlanan harbin ardından Rusya'nın Balkanlar ve Avrupa'ya yayılmasından endişe eden Avrupalı devletler 1878 Berlin Antlaşması ile imparatorluk haritasını yeniden şekillendirdiği esnada Chermside 6 ay boyunca Türk hudut komisyonunda görev yaptı. Haziran 1879'da askeri konsolos-vekili sıfatıyla Anadolu'ya gönderildi. 1882'de yüzbaşılığa terfi etti. Aynı yıl Mısır'a gönderilen Britanya ordusu istihbarat kadrosuna dâhil edilerek yeni teşkil edilen Mısır Ordusu'nun 1. Tabur Kumandanlığı'na getirildi. Mısır'da 1884 Sevakin⁹ Seferi de dâhil olmak üzere 4 yıldan fazla süre hizmet verdi ve bu süre zarfında binbaşılığa terfi etti. Herbert Chermside ayrıca Sevakin'den geri çekilen İngiliz birliklerin komutasını üstlendi. Kraliyet İstihkâm Birliği'nde hala yüzbaşı rütbesinde olmasına rağmen bu esnada yarbaylığa terfi ettirilerek Kızıldeniz kıyısı genel valiliğine tayin edildi. 1887'de albaylığa terfi ederek Mayıs 1888'de konsolosluk görevlerine geri döndü.¹⁰

Anadolu'da konsolosluk hizmetindeyken çeşitli rapor ve haritalar hazırladı. "Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson'ın 1881-1882 yıllarında kendisine verdiği emirler üzerine Adana, Halep, Diyarbakır, Bitlis, Van ve Musul

⁸ "Memoirs, Colonel Sir Thomas Hungerford Holdich, Lieut-General Sir Herbert Charles Chermside, and Major-General Sir Spring Robert Rice" *The Royal Engineers Journal*, Vol. XXIV, Chatham June 1930, s. 336-337.

⁹ Günümüzde Sudan'ın güneydoğusunda Kızıldeniz kıyısında yer alan bir liman şehridir.

¹⁰ *Oxford Dictionary of National Biography: From the earliest times to the year 2000*, s. 310; Uygur Kocabaşoğlu'na göre, "Herbert Chermside ilginç bir kişilikti. Konsolos olarak atanmadan önce İstanbul'da ataşemiliterdi. Türkçe biliyordu ve Osmanlı ordusundaki meslektaşlarıyla arası iyiydi. 1879 yılı ortalarında Salisbury'ye yazdığı bir mektupta, Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri sistemini, silahlarını, ihtiyatlarını, ülkenin topografik özelliklerini iyi bildiğini ve Osmanlı ordusunun subay ve generallerini tanıma fırsatı bulduğunu belirtmekteydi. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Majesteleri'nin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 140.

vilayetlerini kapsayan bir seyahate çıktı. Seyahatine Mersin, Adana, Çukurova civarından başlayıp, Tarsus, Maraş, Hısn-ı Mansur, Malatya, Urfa, Mardin, Resulayn, Tur Abdin, Botan, Müks (Müküs), Pervari, Şatak, Kavalis, Norduz, Levin, Şirvan, Çölemerik, Guveyr, Diza ve civarındaki Nasturi yerleşim yerlerini, İmâdiye/Amadiye ve çevresini, Habur Vadisi, Goyan, Aşağı Botan, Zaho, Duhok, Akra ve civarını ve Revanduz, Köysancak ve ötesindeki bölgeyi ziyaret etti. Sadece bu seyahati sonrası 6 rapor ve gezi güzergâhı ile bölgedeki aşiretlerin ikamet ettikleri yerleri gösteren bir de harita hazırladı.”¹¹

Kasım 1889'da¹² askeri ataşe olarak İstanbul'daki İngiliz Sefareti'ne tayin edildi.¹³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office) arşivi haricinde yabancı literatürde hiçbir kaydı bulunmayan bu dönemdeki faaliyetleri¹⁴ esnasında Chermiside, askeri ataşelik görevini selefi Henry Trotter'dan devraldı. Trotter'ın son raporu “Alman İmparatoru ve Prusya Kralı II. Wilhelm, Payitaht İstanbul'a teşrif hazırlıkları” hakkındaki gözlemleriyle nihayet bulmuştu.¹⁵ Yeni Ataşe Herbert Chermiside, 9 Kasım 1889'da kaleme aldığı ilk raporunda selefinin bıraktığı yerden devam ederek II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti hakkındaki gözlemlerini kayda geçirmişti.¹⁶ Chermiside'in 19 Kasım 1896 tarihli son raporu ise Çanakkale Boğazı ile Türk donanmasını konu edinmekteydi.¹⁷ Herbert

¹¹ Emel Demir Görür, “Teğmen Chermiside'in Raporlarında Keldaniler, Nasturiler, Yezidiler ve Kürtler (1881-1882)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXVI/1, 2021, s. 95.

¹² “Memoirs, Colonel Sir Thomas Hungerford Holdich, Lieut-General Sir Herbert Charles Chermiside, and Major-General Sir Spring Robert Rice”, s. 341.

¹³ *Oxford Dictionary of National Biography: From the earliest times to the year 2000*, s. 309-310; *Hart's Annual Army List, Special Reserve List and Territorial Force List for 1909*, Vol: 70, London, 1909, s. 1283.

¹⁴ “Memoirs, Colonel Sir Thomas Hungerford Holdich, Lieut-General Sir Herbert Charles Chermiside, and Major-General Sir Spring Robert Rice”, s. 341. Chermiside'in İstanbul'daki askeri ataşelik görevi esnasındaki faaliyet ve raporlarına erişmek için bkz. Ferdi Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul Eylül 2022.

¹⁵ *The National Archives, Foreign Office (FO) 195/1664*, No: 21, Yarbay Henry Trotter'dan Sir William White'a, 28 Ekim 1889.

¹⁶ *TNA, FO 195-1664*, No: 22, Herbert Chermiside'tan Sir William White'a, 9 Kasım 1889.

¹⁷ *TNA, FO 195-1929*, Herbert Chermiside'tan Sir Philip Currie'ye, 19 Kasım 1896. Herbert Charles Chermiside'in Osmanlı arşivine yansıyan imgesine kabaca da olsa göz atıldığında karşımıza ilginç karşı istihbarat operasyonları çıkmaktadır. Osmanlı arşivindeki kayıtlarda bahsi geçen ataşenin isim yelpazesi oldukça geniştir. Örneğin “Cerm Said, Miralay Herbert, Herbert Charles, Çermisayd” tespit edebildiğimiz belli başlı farklı okunuş biçimleri arasındadır. Herbert Charles Chermiside'in Osmanlı arşivine yansıyan imgesine kabaca da olsa göz atılacak olursa karşımıza ilginç vakalar arasında 23 Mayıs 1888 tarihli bir belge çıkmaktadır. Bu belgeye bakılırsa İngiltere Ataşemiliteri Miralay Herbert'in odası açılarak evrakı çalınmıştı. (*BOA, HR.TO*, Nr. 341-63, 19 Mayıs 1888). Aynı olay 8 Haziran 1888'de Hocabey Baş Şehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tahrirata da yansımıştı. İngiltere Sefareti Ataşemiliteri Miralay Herbert Rusya Harbiye Nezareti'ne malumat verdikten sonra keşf ü gûzar etmek amacıyla Sivastopol'a döneceği esnada ikamet eylediği otelin kapısı kırılarak evrak-ı

Chermside, konsolosluk hizmeti hariç tutulduğunda dahi, Kasım 1889-Kasım 1896 tarihleri arasındaki yaklaşık 7 yıl süren hizmetiyle, Osmanlı topraklarında askeri atışe olarak en uzun süre görev yapan İngiliz subaylarındanındır.

İstanbul'da 7 yıllık ikametinden sonra İngiliz delegesi olarak Girit'teki jandarmanın yeniden teşkilatlandırılması amacıyla teşkil edilen komisyona atandı. Mart 1897'de Girit'teki İngiliz birliklerin kumandanlığı ile İngiliz Askeri Komiserliği görevlerine tayin edildi. Buradaki hizmetleri sayesinde 1898'de tümgeneralliğe terfi etti.¹⁸ 1899'da Geraldine Katharine ile evlendi. 1899'da harp patlak verdiğinde emrindeki tugayla birlikte Nisan 1900'da Güney Afrika'ya gitti. Britanya'nın Transvaal harekâtlarına iştirak etti. Ardından Mart 1902'de Avustralya'nın batısındaki İngiliz koloni bölgesi Queensland'a Vali tayin edildi. Valilik görevinden Eylül 1904'te istifa etti. 1907'de fahri korgeneral rütbesiyle ordudan ayrıldı. 24 Eylül 1929'da İngiltere'nin kuzeyindeki Harrogate adlı kasabada vefat etti.¹⁹

Özgeçmiş ve kimliği göz önüne alındığında Chermside'in Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri, ekonomik, demografik, coğrafi, idari, tarihi, politik ve kültürel iklimine oldukça aşina olduğu açıktır. Bu itibarla Chermside tarafından kaleme alınan ataşemiliter raporları Osmanlı askeri tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu makalede Chermside'in askeri konsolos vekili iken kaleme aldığı "Türk Ordusu'nun Teşkilatlanması" başlıklı raporu ele alınacaktır.

B- Türk Ordusunun Teşkilatlanması Üzerine

1881'e gelindiğinde, 93 Harbi'nde Rus ordusunun Yeşilköy'e değin ilerlemesinin neden olduğu şokun tesiri, hafızalarda hala tazeydi. Sultan II. Abdülhamid anayasaya, meclise ve kuvvetlerin kısmen de olsa ayrılmasına dayalı meşrutiyet idaresini, harbi bahane ederek kesintiye uğratmış, imparatorluğu topyekün alarma geçiren Rus tehdidi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması'nıysa meclisin peşi sıra Babiâli'yi de devreden çıkartmak suretiyle iktidarı tedricen tekeline alma fırsatına çevirmişti. Hanedan ile devletin bekâsı temin edilecekse, mağlup düşen Osmanlı ordusu ıslah edilmeliydi.

mühimmesi çalınmıştı. *Bkz. BOA, Y.A.HUS, Nr. 214-65, 8 Haziran 1888 (H. 22 Ramazan 1309)*. Bunun bir karşı istihbarat operasyonu olduğu açık olsa da kimin tarafından icra edildiği hakkında bahsi geçen belgelerden ipuçları edinmek mümkün değildir.

¹⁸ *Hart's Annual Army List, Militia List and Imperial Yeomanry List 1904*, Cilt: 65, H. G. Hart, London 1904, s. 112

¹⁹ *Oxford Dictionary of National Biography: From the earliest times to the year 2000*, s. 309-310.

II. Abdülhamid devrinde Osmanlı ordusu *muvazzafe/nizam* (aktif ordu), *redif* ve *mustahfiz* olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştı. Nizamlar sancaklarla hizmet veren düzenli birliklerdi. Redifler Prusya ordusundaki Landwehr'e tekabül eden yedek birliklerdi. Mustahfizlarsa Prusya ordusundaki Landsturm'a tekabül eden çok az askeri talim görmüş askerlerdi.²⁰

5 Mart 1881'de İngiliz Dışişleri tarafından basılmış “*Türk Ordusunun Teşkilatlanması*” başlığını taşıyan ve bu yıllarda askeri konsolos vekili olarak hizmet vermekte olan Teğmen Herbert Charles Chermside tarafından kaleme alınan gizli ibareli rapor, 23 Şubat'ta üst yazı ile Yarbay Wilson'dan Earl Granville'e gönderilmişti. Üst yazıda bu raporun hazırlanmasında Anadolu ve İngiliz topografyasında “Kürdistan” olarak nitelendirilen bölgedeki Konsoloslar ve Konsolos Muavinleri'nin büyük yardımları olduğunun hassaten vurgulanması, İngiliz istihbaratının hedef ülkede bütün kurumlarıyla potansiyel bir istihbarat unsuru olarak çalıştıklarının en bariz örneklerinden sadece bir tanesidir.

1880-1881 yıllarında Chermside Aydın Konsolos Vekilliği görevini yürütmekteydi. Chermside tarafından hazırlanan bu rapor esasında ekler kısmı da dâhil edildiğinde 2 adetti ve bahsi geçen iki rapor *Türk Ordusunun Teşkilatlanması* başlığı altında organize edilmişti. Chermside her iki raporu da Aydın Güzelhisar'da kaleme almıştı. İlk rapor 29 Ocak 1881 tarihliken, ekler başlığı altında kaleme alınan ve Türk ordusunun teorik teşkilatlanma yapısını ihtiva eden ikinci raporu ise 2 Şubat 1881 tarihliydi. Meseleyi Türkçe literatürde naklederken, 1880-1881 yıllarına ait Türk ordusunun teşkilatlanma şeması teorik olarak daha derli toplu bir biçimde ortaya konulduğundan makaleye 2 Şubat'ta kaleme alınan ekler kısmıyla giriş yapmanın peşi sıra daha dağınık ve tikel bilgilerin yer aldığı 29 Ocak tarihli ilk raporla devam etmenin yöntem açısından daha münasip olduğu kanaatine varılmıştır.

a- Türk Ordusunun Yeniden Teşkilatlanma Şeması

93 Harbi hezimetinden sonra 1878 Berlin Antlaşması ile Avrupa'daki topraklarının büyük bir kısmını kaybetse de, muharebe alanından zaferle ayrılan Rusya'nın diplomatik alanda ricat ettirilmesi II. Abdülhamid için orduda reformu bir tercih olmaktan çıkarıp kaçınılmaz bir zaruret haline getirmişti.

1880'de Ahmed Muhtar Paşa idaresinde Yıldız Sarayı'nda Teftiş-i Umumî-i Askerî Komisyon-ı Âlisi teşkil edildi. Komisyon, Osmanlı ve yabancı askeri

²⁰ *The Statesman's Year Book 1895: Statistical and Historical Annual of The States of The World For The Year*, Ed: J. Scott Keltie, C. 32, Macmillan and Co., London and New York 1895, s. 1016- 1023.

teşkilatları incelemek ve ardından uygun öneri, teklif ve tavsiyelerde bulunmaktan sorumluydu. Komisyon, piyade, süvari ve topçu birliklerinin yanı sıra maaşların yükseltilmesi, teçhizat ve silahların iyileştirilmesi de dâhil olmak üzere ihtiyat sayısının artırılmasını tavsiye etmişti. Komisyon, 1870-71'de Fransız ordusunu mağlup eden Alman ordusunu kendisine model olarak benimsedi ve Ahmed Muhtar Paşa'nın tavsiyesiyle Sultan, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Paul von Hatzfeld vasıtasıyla Almanlardan askerî yardım ricasında bulundu. Sadece Ahmed Muhtar Paşa değil, Sultan'ın yakın maiyetindekiler, özellikle Mehmed Said Paşa da benzeri önerilerde bulunmuş ve Sultan'a askerî reform ve imparatorluğun dış tehditlere karşı savunmasızlığı konusunda ayrıntılı bir rapor sunmuştu. Said'e göre, Osmanlı İmparatorluğu askerî reformlar ve güçlü bir ordu sayesinde sadece kendini müdafaa etmekle kalmayacak aynı zamanda müttefikler de bulabilecekti. Abdülhamid, 1880 ve 1881 yıllarında bir savunma ittifakı kurmak amacıyla Alman Şansölyesi Otto von Bismarck'a başvurdu. Bismarck, Avusturya-Macaristan'ın da dahil olacağı bir ittifak önerisini reddetti ancak Osmanlı ordusunun yeniden teşkilatlanmasına yardımcı olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na bir askerî misyon heyeti göndermeyi kabul etti. Bismarck'ın 1880'de bu teklifi kabul etmesinin üzerinden ancak iki yıl geçtikten sonra, Miralay Otto August Johannes Kaehler önderliğindeki altı subaydan müteşekkil Alman askerî misyon heyeti Haziran 1882'de imparatorluk ordusunda göreve başladı.²¹ Alman askerî misyon heyeti göreve başlamadan önce gerçekleştirilen 1880-81 askerî teşkilatlanması Türk askerî tarihi açısından II. Abdülhamid devrinin (1876-1909) geniş çaplı ilk askerî yeniden yapılanması olması nedeniyle son derece önemlidir.

2 Şubat 1881 tarihli ikinci/ek rapora göre Türk ordusu 1877-78 Harbi'nde Arabistan'daki VII. Ordu hariç kendi bölgelerinden askere alınan neferlerden oluşan yedi ordudan müteşekkildi. 1881'de Türk askerî teşkilatı 1. Ordu: İstanbul, II. Ordu: Edirne, III. Ordu: Manastır, IV. Ordu: Erzincan, V. Ordu: Şam, VI. Ordu: Bağdat, VII. Ordu: San'a merkezliydi.²² 1881'de sistem ve ordu

²¹ Gül Tokay, "The Ottoman Army during the Hamidian Period: An Assessment", s. 71-72-73, Mesut Uyar, "Sanders Askerî Yardım Misyonu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmalar Dergisi (CTAD)*, 15/30 Güz 2019, s. 31-32.

²² Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) İmparatorluk ordusu Üsküdar, İstanbul (Suriçi), Manastır, Harput, Şam ve Bağdat merkezli 6 ordu bölgesinden müteşekkildi. Her ordunun başında bir müşir bulunmaktaydı. 2 firkadan müteşekkil her bir ordunun başında ise birer ferik vardı. 6 ordunun yanı sıra Kandiye (Girit), Trablusgarp ve Tunus müstakil fırkaları mevcuttu. Osmanlı Ordusu, 93 Harbi sonrası yeniden teşkilatlanma çerçevesinde yedi ordu bölgesine ayrılmıştı. 1881'den 1890'a gelindiğinde Osmanlı ordusu I. Ordu: İstanbul; II. Ordu: Edirne (Rumeli); III. Ordu: Manastır (Rumeli); IV. Ordu: Erzincan (Anadolu); V. Ordu: Şam (Suriye); VI. Ordu: Bağdat (Mezopotamya); VII. Ordu: Yemen-Asir-Güney Arabistan şeklinde teşkilatlanmıştı. (Ferdî Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 148-149.) Aradan geçen 8 yılda sadece VII. Ordu merkez karargâhının yeri Yemen olarak değiştirilmişti.

numaralandırması aynı kalmakla birlikte, bazı bölgelerin kaybından dolayı birliklerin dağılımında bazı değişiklikler yapılmak zorunda kalmıştı.

Chermside nazarında Osmanlı İmparatorluğu coğrafi konumu itibarıyla harikulade deniz ulaşımına sahip olmasına rağmen kara ulaşımı berbat bir haldeydi. Konya ve Adana'dan celp edilen askerler Edirne merkez karargâhında; İzmir bölgesindeki tugaylar, Selanik ve Manastır'daki fırka karargâhlarında bir müşirin komutası altındaydı. Müşirler de bir ferik başkanlığında ordu karargâhlarında bulunan askeri heyetler tarafından idare edilmekteydi.²³ 1881'de zorunlu askerlik hizmet süresi piyadeler için 3 yıl, süvari ve topçular içinse 4 yıldır. Rediflerin (Birinci/mukaddem redif ve ikinci/tali redif) hizmet süresi 3 yıl ve mustahfiz (landstrum) birliklerinin hizmet süresi ise 6 yıldır.

İmparatorluğun Müslüman nüfusundan müteşekkil nizam taburlarının üzerine had safhada ilave yük binmeye başlamıştı. Hıristiyanların orduya alınmasında teorik olarak hiçbir engel bulunmamakla birlikte şimdiye değin aleni mali ve politik sebepler bunun yerine getirilmesine engel teşkil etmişti. Yapılan yeni düzenlemeler çerçevesinde Türk ordusunun tertibinde birtakım değişiklikler vuku bulmuştu:

b- Türk Ordu Teşkilatlanmasındaki Değişiklikler

1- I. Ordu: İstanbul

Bursa, Çanakkale, Kütahya, Karahisar, Konya ve Antalya bölgeleri I. Ordu'dan II. Ordu merkez karargâhına nakledilmiş ancak Kayseri ve Karaman bölgeleri 6 yerine 8 merkeziyle I. Ordu'ya bağlı kalmaya devam etmişti. Kuzeyde Karamürsel, Çerkez, Tosya, Taşköprü, Sivrihisar, Sungurlu ve Nevşehir; Bolu-Kastamonu ve Ankara bölgelerinin yeni istasyonları haline getirilerek II. Ordu'dan I. Ordu'ya transfer edilmişti. Ayrıca bu bölgeler 12 yerine 16 taburla teçhiz edilmişti. Sinop bölgesi, Karadeniz redifleri yerine I. Ordu'ya bağlanmıştı. 1881'de I. Ordu'da 6 avcı taburu ve 18 nizam taburu yerine 4'er taburdan müteşekkil 8 alay ve 2 avcı taburu mevcuttu.

2- II. Ordu: Edirne

II. Ordu bölgesinde yukarıda anılanların yanı sıra Bulgaristan, Sırbistan ve Şumnu, Silistre, Razgrad, Tırnova, Slivno, Hasköy, Sofya, Niş, Filibe ve Lofça'dan oluşan Doğu Rumeli'de 10 istasyon zayi olmuş, bunun üzerine bahsi geçen bölgelerde 7 yeni istasyon merkezi oluşturulmuştu. Balat, Sandıklı,

²³ TNA, FO 881-4378, Herbert Chermside, 'Organization of Turkish Army', 5 Mart 1881.

Yenişehir ve Elmalı bu merkezlerden bazılarıydı. II. Ordu'daki nizam ve redif taburlarının sayıları ise neredeyse I. Ordu'nunki kadar arttırılmıştı.

3- III. Ordu: Manastır

1881'de III. Ordu'da fazla değişiklik söz konusu değildi. Nizam bölgeleri aynı kalmış ancak Rumeli'deki istasyonların sayısı 16'dan 20'ye çıkarılmıştı. Yeni kurulan istasyonlar Köprülü, Diyakova/Diakovo, Debre ve Drama'ydı. Anadolu'da da 8 yerine 12 istasyon bulunmaktaydı. Gediz, Bolvadin, Denizli ve Tavas yeni eklenen istasyonlar arasındaydı. 2'si avcı 6'sı diğer taburlardan müteşekkil Bosna Tugayı artık mevcut değildi. Rum sınırındaki 3 taburluk alay da dağıtılmıştı. Bunların yerini İşkodra, Niş ve Bosna hattında yeni teşkil edilen 4 tabur almıştı. 17 taburdan müteşekkil bu yeni 4 tabur tamamen yerli askerlerden oluşmaktaydı. III. Ordu bölgesinde 24 nizam, 17 yerli milis ve 32 ihtiyat/redif taburunun yerini 1881'deki yeni teşkilatlanmada 34 nizam ve 32 ihtiyat/redif taburu almıştı.

4- IV. Ordu: Erzincan

IV. Ordu 64 ihtiyat/redif ve 34 nizam taburundan müteşekkildi. Karadeniz rediflerinden 12 tabur ilga edilmiş; Sinop, Ereğli, İnebolu ve yeni teşkil edilen Çarşamba istasyonu I. Ordu'ya transfer edilmiş geri kalanlar IV. Ordu'ya bağlı kalmıştı. Yeni istasyonlardan biri de Lazistan'daydı.

5- V. Ordu: Şam

V. Ordu nizam taburlarının sayısı 24'ten 34'e ihtiyat/redif birliklerinin sayısı ise 48'den 64'e yükseltilmişti.

6- VI. Ordu: Bağdat

VI. Ordu'da nizam taburları kâğıt üzerinde 34'e yükseltilmişse de redif birliklerinin sayısı aynı kalmıştı. Mezopotamya ve 'Güney Kürdistan'daki Türk, Kürt ve Arap konar-göçerleri ile Ravendiz ve Süleymaniye'nin dağlı Kürtlerinin vaziyeti ise henüz belirsizliğini korumaktaydı. Chermiside'a bakılırsa imparatorluğun tekml köşe bucağı kâğıt üzerinde aynı askeri düzenlemelere tabi olmalarına rağmen bölgesel sistem hiçbir zaman tam manasıyla geliştirilememişti. VI. Ordu'da Bağdat, Süleymaniye, Kerkük, Musul, Hilla ve Basra ana askeri istasyonlardı. Chermiside bu orduya mensup asker, subayları kısmen gözlemleme fırsatı bulduğunu, disiplin ve etkinlik açısından V. ordudakilerle benzeri durumda olmalarına rağmen IV. Ordu ile mukayese dahi edilemeyeceklerini belirtmekteydi. 1881'de Osmanlı ordusunda nizami zorunlu askerlik süresi bitip terhis olan askerler redif kategorisine dâhil edilmekteydi. Ancak VI. Ordu'da diğer ordularda olduğu gibi redifler için sabit merkezler ve celp istasyonları mevcut değildi.

Üstelik VI. Ordu redifleri diğer ordu bölgelerindeki rediflerin etkinlik, teşkilatlanma ve sayısı ile mukayese dahi edilemezdi.

7- VII. Ordu: San'a

San'a merkezli VII. Ordu adeta bir sürgün bölgesi²⁴ gibi hala diğer ordu bölgelerinden subay ve asker celp etmekteydi. VII. Ordu'nun biri San'a'da diğeri Hicaz'da olmak üzere iki yerli taburu mevcuttu. Osmanlı İmparatorluğu için VII. Ordu'yu elde tutmak büyük oranda diğer bölgelerden ciddi anlamda vergi alınması sayesinde mümkün olabilmekte, bu da hazineye pahalıya mâl olmaktaydı.

Türk ordusunun yeniden yapılanması büyük oranda son 6 ay (1880 Eylül-1881 Şubat) içinde vuku bulmuştu. Yeni merkezler kurulmuş, subay kadroları tahkim edilmiş, silah ve mühimmatı muhafaza etmek maksadıyla ambarlar (depot) teşkil edilmişti. Muvazzaf Türk Ordusu yukarıda bahsi geçen 7 orduya ilaveten Girit'te 3 alay (regiment) ve Trablusgarp'ta konuşlandırılmış her biri 3'er taburdan müteşekkil 2 alaydan oluşmaktaydı. 93 Harbi'nin peşi sıra 1880-1881 yılları arasındaki 6 aylık dönemde imparatorluğun yedi ordusunda 4'er taburdan müteşekkil 56 alay, 3'er taburdan müteşekkil 3 alay ve 14 avcı taburu olmak üzere toplamda 274 nizam taburu, 180 bölük ve 112 batarya mevcuttu. Yeniden yapılanma gerçekleşmeden önce eski ordu teşkilatlanmasında ise 198 tabur, 132 bölük ve 90 batarya bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra seferberlik halinde eski düzene göre 264 tabura karşılık 20 fırka ya da 320 taburun 10 piyade birliğinin tümünde her celp döneminde 5 redif piyade birliği bulunacaktı. İstihkâm ve topçu taliminin teşkilatlanması hakkında karara varılmışsa da Chermside'e göre nizam süvari ve topçularının çoğunda olduğu gibi, bu karar yalnızca kâğıt üzerinde kalmıştı. Bununla birlikte piyadelerin kahir ekseriyetinde bu talimler tatbik edilmekteydi. Türk ordusunda ciddi sayıda nitelikli personel eksikliği mevcuttu. Yeni düzenlemede, tabur kuvveti önceki uygulamada olduğu gibi bir hat için 833 ve bir avcı taburu için 827 biçimde aynı kalmışsa da bölükler 8 yerine 4'e indirilmişti. Yeni düzenleme ile süvari alaylarında 6 yerine 4'ü görevde 5 bölük (squadron) ve 1 ambardan müteşekkil hale gelmişti.

Her ordu için 1 adet olmak üzere toplamda 8 topçu alayı mevcuttu. Bu itibarla 1 topçu alayı ve her biri 14 bataryadan müteşekkil 1 redif/ihtiyat birliği, I. Ordu'ya dâhil edilmişti. Bahsi geçen 14 bataryanın 6'sı, 6-7 cm'lik toplarla teçhiz edilmiş dağ bataryalarıydı. Ayrıca 9 cm'lik Krupp toplarıyla donanmış 3 adet sahra bataryası ve 8 cm'lik Krupp toplarıyla teçhiz edilmiş 3 adet sahra bataryası mevcuttu. Kalan 2 adetse redif yahut garnizon topçu bataryası olmalıydı. Teoride her bir öncü/kılavuz taburu (pioneer) 4 bölüğe, 2 istihkâma ve 2 lağımçı ve

²⁴ Metinde geçen orijinal terim *punishment corps*'tur.

mayıncıya (sappers and miners) sahipti. Her bir katar taburunda ise (train battalion) 3 bölük mevcuttu. Bunların yanı sıra ıslah (correction) ve telgraf bölüklerininse teşkili planlanmaktaydı.

Herbert Chermside, temin ettiği bu istihbaratın tüm detaylarını tablo halinde raporuna eklediğini ve “Anadolu’daki konsolos vekillerine” sorumlu oldukları bölgelerindeki redifler ile alakalı istihbaratın birer kopya nüshalarının kendilerine tevcih edilmesinin Majesteleri’ne ‘büyük bir hizmet’ olacağını belirtmekteydi. Ayrıca bir telgraf haritası temin edebilirse, önceki Türk ordu teşkilatlanmasında yaptığı gibi, tüm yeni teşkilatlanmayı istasyonlar ve telgraf iletişim hatları dâhil olmak üzere renkli bir harita üzerinde işaretleme amacıyla olduğunu da hassaten eklemekteydi.

c- Ana Rapor

Chermside, 29 Ocak 1881 tarihli birinci raporunu talep doğrultusunda İstanbul’daki birkaç günlük ikameti esnasında toplayabildiğini belirtmekteyse de bu denli geniş bir mıntıkaya yayılan, isabetli istatistiklere dayalı bir raporun öyle İstanbul’dan birkaç günde yazılamayacağı gün gibi aşikârdır.

Rapora göre uzak bölgelerden celp edilen askerler Çanakkale’ye sevk edilmekteydi. Çanakkale, Edirne’deki II. Ordu Merkez Karargâhı bağlı son derece önemli bir istasyondur. Yeni celp edilen neferler burada toplanmakta ve üniformaları verildikten sonra hizmet için III. Ordu Merkez Karargâhı Manastır’a ve Teselya, Epir ve Arnavutluk’ta bulunan diğer taburlara gönderilmekteydi. I. Ordu için silahaltına alınan neferler, çoğunlukla karayoluyla, yürüyerek İzmit’e ve buradan da tren ya da gemilerle Payitaht’a sevk edilmişti. Karaman, Ereğli, Ermenek ve Silifke’den celp edilen neferler gemiyle Silifke ya da Mersin’e nakledilmişti. II. Ordu bölgesi Biga ve Bursa’dan silahaltına alınan neferler kara yolu ile Çanakkale’ye sevk edilmişti. III. Ordu’nun Anadolu celp merkezlerinden silahaltına alınan neferler, İzmir’den vapurlarla sevk edilmekteydi. Örneğin bir Türk nakliye aracı geçen hafta Merkez Karargâhı Erzincan olan IV. Ordu’ya bağlı Trabzon’dan 500 askeri İstanbul’a getirmişti. Chermside’in “Kürdistan” olarak tarif ettiği bölgeden celp edilenler ise İskenderun’a sevk edilmişti. Chermside çoğunluğu Araplar yahut Arapça konuşanlardan müteşekkil V. Ordu taburlarında görev yapan muvazzaf askerlerin Rumeli’de görevlendirilmediğinin de hassaten altını çizmekteydi. Chermside’a göre Türkler sadece acil durumlarda kendi

bölgelerinden silahaltına alınan muntazam yerel tabur sisteminden²⁵ vazgeçme hususunda tereddüt göstermezlerdi.

Son iki haftadır Selanik, Volo ve Arta'ya Mecidiye ve Süreyya gemileri ve özellikle Austian Llyod'unkiler başta olmak üzere yabancı buharlı gemicilik şirketleriyle erzak ve harp malzemesi nakledilmekteydi. Hâlihazırda topyekûn (en masse) silahaltına çağrılan redifler merkezi karargâhı Manastır olan III. Ordu bölgesine aitti. 1881 yılı Ocak ayı itibarıyla silahaltına alınan Türk birlikleri başlıca Teselya, Epir, Arnavutluk, Selanik, Edirne ve İstanbul'da bulunmaktaydı. Payitahttaki müfrezeler ise Hassa Ordusu birliklerinden müteşekkildi. Edirne Valisi ve II. Ordu Kumandanı Rauf Paşa, Kurt İsmail (Hakkı) Paşa'dan komutayı devralmıştı. Bir fırka Adil Paşa komutası altındaydı. Bir başka fırka ise Tefvik Paşa tarafından idare edilmekteydi. Ayrıca (Gazi) Osman Paşa Harbiye Nazırlığı makamına tayin edilmişti.²⁶

1- I., II. ve III. Orduların Celp İstasyonları

Chermside'a göre Anadolu'da İzmit, Ankara ve Kastamonu vilayetlerinden celp edilen taburlar oldukça güçlüydü. Teğmen Chermside'ın tahminine bakılırsa fırkalar 10 yahut 12 taburdan müteşekkildi. Gelibolu ve Çanakkale'de istihkâm ve

²⁵ İngilizce metinde geçen orjinal terim “organized system of territorial battalions”.

²⁶ TNA, FO 881-4378, Herbert Chermside, ‘*Organization of Turkish Army*’, 5 Mart 1881. Gazi Osman Paşa, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde Plevne'de gösterdiği üstün askeri müdafaa ve Rus ile Romen kuvvetlerini üç kez başarıyla geri püskürtmesi dolayısıyla sadece Osmanlı İmparatorluğu nezdinde değil dünya çapında şöhret kazanmıştır. Ancak Metin Hülagü tarafından Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan Gazi Osman Paşa biyografisinde paşanın hangi tarihler arasında seraskerlik/harbiye nazırlığı görevlerinde bulunduğu dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Metin Hülagü, paşanın biyografisinde“...bunun yanı sıra seraskerliğe getirildiyse de Doğu Rumeli'nin istilâsı üzerine savaş taraftarı olmakla itham edilerek bu vazifesinden azledildi.” demekle iktifa etmektedir. (M. Metin Hülagü, “Gazi Osman Paşa: Plevne müdafaasıyla şöhret kazanan Osmanlı kumandanı ve müşiri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 13, İstanbul 1996, s. 464-465. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Devlet Erkânı ve Ricâli: 1839-1922*, başlıklı eserinde Osman Nuri Paşa'nın Aralık 1878-Temmuz 1880 arasında ilk kez, Ocak 1881-30 Kasım 1882 arasında ikinci kez ve 3 Aralık 1882-10 Eylül 1885 arasında üçüncü kez ve 21 Ağustos 1891-Eylül 1891 arasında dördüncü kez seraskerlik/harbiye nazırlığına getirildiğini belirtmektedir. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Devlet Erkânı ve Ricâli: 1839-1922*, Isis Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 13-14.

Herbert Chermside'ın 5 Mart 1881 tarihli raporunda da Osman Nuri Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne tayin edilmiş olduğu belirtilmektedir ki Osmanlı arşivinde yer alan hicri 18 Muharrem 1297 tarihli (Miladi 1 Ocak 1880) belgeden de bu tayinin izlerini takip etmek mümkündür: Belgeye göre “seraskerlik unvanının Harbiye Nezareti'ne tahvili ile nezarete Gazi Osman Paşa Hazretleri'nin ve Erkân-ı Harbiye Dairesi Reis-i Umumiliği'ne Hassa Müşiriyeti kemakân uhdesinde kalmak üzere Derviş Paşa Hazretleri'nin, Piyade Dairesi Riyaset-i Umûmisi'ne Ferik Osman Nuri Paşa'nın” tayin edilmiştir. Bkz. *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, MB.İ, nr. 58-86, M. 1 Ocak 1880 (H. 18.01.1297).

temerküz istasyonları Ferik Asaf Paşa idaresi altındaydı. Edirne'deki II. Ordu'nun 2 fırkası ise Veysel ve Tahir Paşalar idaresindeydi. Bu bölgedeki taburlar oldukça güçlüydü ve askeri bölge topçu birliklerinin yanı sıra 24 ya da 25 taburdan müteşekkildi.

Teselya ve Epir'deki III. Ordu nizam birliklerinin miktarı; I., II ve IV. Ordu'ya mensup birliklerin yanı sıra 35 taburdan müteşekkildi. Chermside, 'öğrenebildiği kadarıyla' toplam tabur miktarının 70 ilâ 80 arasında olduğunu, bazı taburların 600-700 bazılarınınınsa 650-680 kişiden teşkil edildiğini belirtmektedir. Teselya'da 26 civarında tabur mevcuttu. Ana merkez Larissa'da idare Müşir Hidayet Paşa'nın elindeydi. Türk tugayları oldukça dağınmıktı ancak bazı merkezlerde her bir tugay 5 ilâ 6 taburdan oluşmaktaydı.

Epir'de 18 tabur bulunmaktaydı. Yanya karargâh merkeziydi. Öncü/ileri tugay istasyonlarından ikisi ise Preveze ve Arta'ydı. Yaşlı olan Mustafa Paşa geri çağrıldığından beri Yanya'da komuta Ferik Hidayet Paşa komutasında bulunmaktaydı. Mehmed Zeki Paşa da burada bulunmaktaydı. İşkodra'da Derviş Paşa komutasında 18 tabur vardı. Selanik ve civarında 10 civarında redif fırkası ise vaktiyle Salih Paşa idaresi altındaydı. Salih Paşa 1881 Ocak ayı itibariyle İstanbul'da bulunmaktaydı.

III. Ordu Karargâhı Manastır'da Gazi Ahmed Muhtar Paşa geri çağrıldığından beri bednam Ahmet Eyüp Paşa hem vali hem de askeri kumandanlık görevini üstlenmişti.

Prizren ve Kosova'daki birlikler Ferik Hacı Osman Nuri Paşa, Manastır Fırkası ise Selami Paşa komutasındaydı. Bu iki taburdaki toplam fırka sayısı 20-25 civarındaydı. Chermside ayrıca, son zamanlarda Arnavutlar tarafından çıkarılan Üsküp İstasyonu'ndaki kargaşa ve Üsküp'teki kargaşa ile Mitroviça arasında cereyan eden olaylar hakkında gazetelere yansıyan haberler haricinde bir bilgisi olmadığını rapor etmekteydi. Son zamanlarda Prizren Mutasarrıfı olan Ahmed Paşa, İzmir'de bir redif tugayını komuta etmek için bölgeden ayrılmıştı.

III. Ordu'nun Rumeli'deki redifleri silahlı altına aldığı belli başlı 20 civarında celp istasyonu mevcuttu: Manastır, Ohri, İstip, Köprülü, Yanya, Larissa, Angelokastro/Angelikasrı, Üsküp, Prizren, Priştine, Diakova/Diyakova²⁷, Elbasan, Tiran, Berat, Dibre, Selanik, Drama, Serez ve Drama'ydı.

²⁷ İngilizce yer isimlerinin Türk karşılıklarının bulunmasında büyük oranda bu eserden yararlanılmıştır. Bkz. *Kaynaklarıyla Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Haz. Ali Coşkun, Yılmaz Karaca, Ahmet Özkılınç, Abdullah Sivridağ, Numan Yekeler, Vahdettin Atık, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No: 8, İstanbul 2020.

II. Ordu'nun celp merkezleri ise Edirne, Dimetoka, Kırkkilise/Kırklareli, Tekfurdağı/Tekirdağ, Gümülcine, Darıdere, İskeçe/Eskice ve Dedeoğlu olmak üzere 8 adetti. Her bir celp istasyonunun 8 tabur askeri silahaltına alması planlanmaktaysa da Rodop civarındaki birkaç istasyondan bir tabur askerin dahi toplanması zor görünmekteydi.

Dedeoğlu, Gümülcine, Edirne ve Kırklareli 20'şer adet muvazzaf taburlardan müteşekkil istasyonlarıydı. Edirne'de 30 civarında top, Kırklareli'nde ise bir ya da iki batarya mevcuttu. Chermside Kırklareli hakkındaki istihbaratı kendi adına çalışan eski bir redif onbaşısından temin ettiğini belirtmekteydi. Yeni teşkilatlanma ile II. Ordu'nun Anadolu'da kalan celp istasyonlarının sayısı 24 olarak belirlenmişti: 1- Bursa, 2-Yenişehir, 3-Balıkesir, 4-Aydıncık, 5-Çanakkale, 6-Edremit, 7-Bergama, 8-Bayramiç, 9-Kütahya, 10-Eskişehir, 11-Karahisar, 12-Sandıklı, 13-Uşak, 14-Simav, 15-Konya, 16-Yalova, 17- Akşehir, 18- Yenişehir, 19- Antalya, 20- Alanya 21- Isparta, 22- Elmalı, 23- Balut (?), 24-Lugud (?).

Çanakkale'ye yerleştirilen 56 ton ağırlığında bir topun yakın zamanda ateşlenmiş, Türk makamları menzil, isabet ve etkinlik açısından bu toptan pek memnun kalmıştı.

III. Ordu'nun celp istasyonları ise 12 adetti: 1- İzmir, 2- Manisa, 3- Kula, 4- Gediz, 5- Aydın, 6- Tire, 7-Nazilli, 8-Bouladin (?), 9-Milas, 10-Muğla, 11-Denizli ve Tavas. Yeni teşkilatlanmada 1. Fırka karargâhı olarak Aydın'ın yerini İzmir almıştı. İzmir'deki iki tugay Hilmi ve Ahmed Paşa komutasındaydı. Teselya, Epir ve Arnavutluk'taki muvazzaf birliklerin miktarı toplamda 90 taburu geçmemekteydi. III. Ordu'nun toplam redif miktarı 64 taburdan müteşekkildi ve bunlarında 24 tabur İzmir bölgesinde toplanmıştı. Osmanlı ordusu için Türkiye Avrupalılarından asker temin etmek daha zordu.

Chermside raporunda ayrıca yeni görev yeri olan Aydın'daki celp istasyonları, alaylar ve redif taburlarının ayrıntılı bir istatistiğini de sunmaktaydı. Kişisel gözlemlerine bakılırsa celp edilen askerler Ruslara karşı savaşacaklarına inanmaktaydı ve askerler pek çöşkulu görünmemekteydi. Rediflerden ziyade yeni celp edilen neferler arasında firar oldukça yaygın görünmekteydi. Aydın Mutasarrıfı redif firarlarının yüzde 10-15 civarında olduğunu tahmin etmekteyse de Chermside Türk resmi makamlarından alınan rakamların güvenilir olmadığı düşüncesindeydi. Chermside'a bakılırsa atlar İstanbul yahut diğer limanlardan ihraç edilememekte, kara yoluyla bir vilayetten diğerine nakledilmemekteydi.

d- 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Subay Biyografileri

Chermside, İngiliz istihbaratın raporlara tekniği gereği, raporunun ekler kısmında Türk kumandanların kısa biyografilerine de değinmekteydi. I. Ordu Kumandanı Müşir Rauf Paşa, Çerkez kökenli, Fransızca konuşabilen, Fransa ve İngiltere’de bulunmuş bir subay olmasının yanı sıra Karadağ ve Girit’te hizmet vermiş iyi bir idareciydi. İngilizlerin 1881 yılında “son Balkan Harbi” olarak tanımladıkları Kırım Harbi’ne de katılmış, Eski Zağra yakınlarında komuta ettiği birlik Süleyman ile işbirliği yapmamasından ötürü mağlup olmuştu. Paşa peşi sıra Şumnu’da iyi işler çıkarmış akabinde Şıpka Geçidi’ndeki birlikleri komuta etmişti. İnisiyatif alma ve özgüven açısından eksikleri bulunmakla birlikte Türk general vasatının üzerindeydi.

Ferik Tevfik Paşa, Kurmay Başkan olarak Plevne Muharebesi’nde şöhret kazanmıştı. Zinde, zeki bir adamdı. Fransızca konuşabilirdi. Hâlihazırda I. Ordu’nun bir fırkasını komuta etmekteydi.

Adil Paşa yaşlı ve geleneksel değerlere bağlı bir Türktü. Osman Paşa’nın yakın dostuydu. I. Ordu’nun bir fırkasını komuta etmekteydi.

II. Ordu kumandanları arasında I. Fırka kumandanı Ferik Veysel Paşa²⁸, Chermside tarafından, bununla ne kastedildiği açık olmasa da tipik bir Türk olarak nitelendirilmekteydi. Veysel Paşa Şıpka geçidindeki Türk birliklerini (48. tabur) Mihail Skobelev’in küçük bir kuvvetine karşı direnemeyip teslim etmesi rezaletiyle şöhret kazanmıştı.

2. Fırka Kumandanı Ferik Tahir Paşa Fransızca konuşabilirdi. Sivil tecrübesi askeri kumandanlık tecrübesinden daha fazlaydı. Bulgar Sınır Belirleme Komisyonu’nda Türk tarafını temsil etmişti. Çarpıcı bir yeteneği yoktu.

III. Ordu kumandanlarından Manastır’daki Müşir Ahmed Eyüp Paşa, şişman, nefsine düşkün yaşlı bir Türk’tü. Batılılardan nefret eden, geleneksel değerlere bağlı biri olmasının yanında hiçbir yabancı dil bilmezdi. 1877-78 Türk-Rus Harbi’nde yaşanan Türk felaketinin ana müsebbibiydi. Edirne’yi utanç verici bir biçimde tahliye etti. Hiç inisiyatif almadı, hiçbir başarısı yoktu, verilen emirlere aldırılmamak gibi kötü bir alışkanlığı vardı. Üstelik Saray’ın iltimasına mazhardı.

III. Ordu’nun I. Fırka Kumandanı Ferik Selami Paşa, geleneksel değerlere bağlı hiçbir yabancı dil bilmeyen, inatçı, ağır mizaçlı ve zeki olmayan biriydi. 1877-78 Harbi’nde Serfiçe (Servia) mirliva/tugay kumandanı olarak büyük bir yiğitlik örneği sergilemişti. 93 Harbi’nde Silistre’de kumandanlık yaptı, harikulade bir tertiple istihkâmını savundu. İstanbul civarındaki merkezi mevki komuta etti,

²⁸ Bahsi geçen zât Veysel Hilmi Paşa olmalıdır.

ağır aksak ve üşengeçti. Gelibolu'da da kumandanlık görevinde bulundu. Türkler arasında geleneksel değerlere bağlılığıyla meşhurdu. Güvenilir bir askerdi ancak yüksek komutaya uygun biri değildi.

Kurmay Subay Liva Tevfik Paşa. Genç bir Paşa olarak iyi bir şöhreti vardı.

2. Fırka Kumandanı Ferik Hacı Osman Nuri Paşa Orhaniye (Orchanie)'de kumandanlık yaptı. Fransızcası yoktu. Ağır, temkinli, çok zeki olmayan biriydi ancak tecrübe sahibiydi. Türkleri çok sever, çok az inisiyatif alır, sade, kanaatkâr, dürüst bir adamdı. Gelibolu'daki kumandanlığı gayet başarılıydı.

Müşir Derviş Paşa, Ülgün ve İşkodra'da hizmet verdi. 1875'te Karadağ, 1876'da Hersek ve 1877'de Arnavutluk'ta görev aldı. 93 Harbi'nde Batum'da kumandanlık yaparken orduya malzeme tedarik eden tedarikçiler (contractors) ile Paşa arasındaki ağır yolsuzluk haberlerinin merkeze rapor edilmesi yüzünden nüfuzu zayıfladı. Erzincan ve Batum'da zimmetine para geçirme ile suçlandı. Daha sonra Muhafız Birliği'nin kumandanlığını yaptı. Geleneksel değerlere bağlı biri olmakla birlikte iyi derecede Arnavutça bilirdi ve dağ muharebeleri hususunda büyük tecrübe sahibiydi.

Müşir Hidayet Paşa, Larissa/Yenişehir. Hiç askeri kumandanlık tecrübesi bulunmamaktaydı. Önceleri kâhyalık yapmıştı. Kapasitesi düşüktü. Çok az Fransızca bilirdi.

Ferik Mehmed Zeki Paşa. Yanya. Teğmen Herbert Charles Chermside 1877'de 93 Harbi'ne askeri ataşe olarak katılmışken Koceljeva'da paşa ile ilk tanıştığında Mehmed Zeki yarbay rütbesindeydi ve Sultan'ın yaveriydi. Paşa Fransızca bilirdi. Zeki genç bir subaydı. 1878'de İstanbul Belgrad Ormanı'nda Türk ordusunun sağ kanadında bir tugayı komuta etmişti. Mevkii ve çalışmaları kötü olsa da Chermside Paşa'nın düşündüğünü tatbik etme hususunda hür olmadığı kanaatindeydi.

Çanakkale. Ferik Asaf Paşa. Şişman ve nefesine düşkün bir Türktü. Askeri kapasitesi sınırlıydı. 1877'de Silistre'de bir tugayı kumanda etti. Daha sonra Ferik rütbesine terfi etti. Selanik'te askerlerini kötü idare etti. Fransızca bilmezdi.

Liva Süleyman Paşa, Yeni Pazar (Novi Pazar)'da Taşlıca Mutasarrıfı'ydı. Zeki bir subaydı. Fransızca bilirdi. 93 Harbi'de Silistre'de kurmay başkanlığı yapmıştı.

İzmir'de hiç ferik bulunmamaktaydı. İzmir'de Liva Hilmi Paşa, İzmir Redif Tugayı'nı komuta etti. 93 Harbi'nde bir redif bölgesini komuta etti. Zeki bir Girit'liydi, Fransızca bilirdi.

Liva Ahmed Paşa, Balkanlar'da alay kumandanlığı yapmış, 93 Harbi'nde Sofya'da bir tugayı komuta etmişti. Fransızcası yoktu, ağır ve sade biriydi. İzmir'de bir redif tugayı komuta etmekteydi.

Ferik Salih Paşa, Giritli'ydi. Hâlihazırda İstanbul'da harp materyallerinin dağıtımdan sorumluydu. Karadağ ve Girit'teki feriklerin en iyilerinden biriydi. 93 Harbi'nde hizmet verdi. Fransızca bilir arada sırada alkol içerdi.

Ferik Recep Paşa, miriliva rütbesindeyken akabinde terfi etti ve Gelibolu'da kumandanlık yaptı. Zeki, genç bir subaydı, Türk subay vasatının üzerindeydi. Fransızca bilmemekle birlikte çok mağrur biriydi.

Müşir Fuad Paşa, cesur/yiğit bir askerdi, iyi derecede Fransızca bilir, askeri tarih okurdu. Hodbin, az hüküm veren, inisiyatif alan biriydi.

Müşir Ahmed Muhtar Paşa. Chermside'a göre Türk ordusundaki en iyi subaydı. Fransızca bilirdi. Ancak hâlihazırda âtil beklemekteydi.

Müşir Kurt İsmail (Hakkı) Paşa, İstanbul'daki Hassa Ordusu Kumandanlığı'nı²⁹ Rauf Paşa'dan devraldı. 1881'de Süreyya gemisiyle Selanik'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı. Çok yaşlıydı, Fransızca bilmezdi. Diyarbakır'da Vali olarak önemli hizmetleri vardı. 93 Harbi esnasında Erzurum Valisi'ydi. Daha sonra ordunu sağ kanadını komuta etti. Askeri kapasitesi sınırlıydı ancak Ahmed Muhtar Paşa geri püskürtüldüğünde birliklerini tam zamanında geri çekerek ordusunu bir felaketin eşiğinden kurtarmıştı.

Ferik Cemal Paşa; devlet adamı, zeki, kurnaz ve entrikacı Namık Paşa'nın oğluydu. Fransızca bilirdi. Anadolu'daki V. Ordu'nun bir fırkasını komuta ettiği şartlar göz önüne alındığında 93 Harbi'nde Edirne'de iyi işler çıkarmıştı.

Anadolu'da istihdam edilen diğer paşalarsa şunlardı: Müşir Samih Paşa, Van'daki IV. Ordu kumandanıydı. Muş'ta Ferik Musa Paşa, Van'da Ferik Osman Paşa, Harput'ta Ferik Fazlı Paşa görev yapmaktaydı.

e- Osmanlı İmparatorluğu'nun Muvazzaf ve Redif Ordu Listesi

Aydın Konsolos Vekili Herbert Charles Chermside imparatorluğun muvazzaf/nizam ve redif/yedek unsurlarını istatistikleriyle birlikte tablo haline getirmişti.

²⁹ Sinan Kuneralp'a göre Kurt İsmail Hakkı Paşa bu göreve Temmuz 1880'de getirilmiştir. Bkz. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Devleti Erkânı ve Ricâli: 1839-1922*, s. 121.

1- Türk Nizami/Muvazzaaf Ordusunun Kuvvet Mevcudu

Listeye göre 1881 başlarında Türk nizam ordusunun mevcudu aşağıdaki gibiydi:

Piyade		4'er taburdan müteşekkil 56 alay	247 Tabur
	Avcı	3'er taburdan müteşekkil 3 alay	
Süvari		5'er bölükten müteşekkil 36 alay	180 Bölük
Topçu		14'er bataryadan müteşekkil 8 alay	112 Batarya
İstihkâm		6 tabur ve 1 bölük (VII. Ordu)	
Katar/Tren		6 tabur ve 1 bölük.	
Topçu Katarı		6 tabur ve 1 bölük.	
İslah³⁰ Bölükleri		7 bölük	
Telgrafçılar		7 bölük	

Bunların yanı sıra ayrıca Girit ve Trablusgarp'ta her biri 3'er taburdan müteşekkil 57., 58. ve 59. piyade tugayları konuşlandırılmıştı. İmparatorluğun yedi ordu bölgesindeki nizam birliklerinin tertibi ise şöyledi:

I. Ordu (İstanbul) Tertibi

Ordu	Piyade				Süvari				Topçu	Destek Hizmetleri
	Fırka	Tugay	Alay	Tabur	Fırka	Tugay	Alay	Bölük		
I.Ordu: İstanbul	1.	1.	1.	1. Asu	1.	1.	1.	1,2,3,4,5.	1. Alay 14 Batarya	1. İstihkâm Taburu 1. Ordu Hizmet Taburu 1. Topçu Katar Taburu 1. İslah Bölüğü 1. Telgraf Bölüğü
			2.	1,2,3,4.			2.	1,2,3,4,5.		
		2.	3.	1,2,3,4.		3.	3.	1,2,3,4,5.		
			4.	1,2,3,4. 2. Asu			4.	1,2,3,4,5.		
	2.	3.	5.	1,2,3,4.	2.	2.	3.	1,2,3,4,5.	8. Alay (Redif) 14 Batarya	
			6.	1,2,3,4.			4.	1,2,3,4,5.		
		4.	7.	1,2,3,4.		3.	5.	1,2,3,4,5.		
			8.	1,2,3,4.			6.	1,2,3,4,5.		

³⁰ Metinde geçen correction terimi ıslah diye çevrilmiştir.

II. Ordu (Edirne) Tertibi

Ordu	Piyade				Süvari				Topçu	Destek Hizmetleri		
	Fırka	Tugay	Alay	Tabur	Fırka	Tugay	Alay	Bölük				
II.Ordu: Edirne	3.	5.	9.	3. Alay 1,2,3,4.	2.	4.	7.	1,2,3,4,5.	2. Alay 14 Batarya	2. İstihkâm Taburu 2. Katar Hizmet Taburu 2. Topçu Katan Taburu 2. İlah Bölüğü 2. Telgraf Bölüğü		
				10.			1,2,3,4.	8.			1,2,3,4,5.	
	4.	6.	11.	1,2,3,4.	5.	5.	9.	1,2,3,4,5.	6.		11.	1,2,3,4,5.
				12.				1,2,3,4.				
	7.	13.	4. Alay 1,2,3,4.	6.	11.	6.	11.	1,2,3,4,5.	12.		1,2,3,4,5.	
			14.					1,2,3,4.				12.
	8.	15.	1,2,3,4.	6.	11.	6.	11.	1,2,3,4,5.	12.		1,2,3,4,5.	
			16.					1,2,3,4.				12.

III. Ordu (Manastır) Tertibi

Ordu	Piyade				Süvari				Topçu	Destek Hizmetleri		
	Fırka	Tugay	Alay	Tabur	Fırka	Tugay	Alay	Bölük				
III.Ordu: Manastır	5.	9.	17.	5. Alay 1,2,3,4.	3.	7.	13.	1,2,3,4,5.	3. Alay 14 Batarya	3. İstihkâm Taburu 3. Katar Hizmet Taburu 3. Topçu Katan Taburu 3. İlah Bölüğü 3. Telgraf Bölüğü		
				18.			1,2,3,4.	14.			1,2,3,4,5.	
	6.	10.	19.	1,2,3,4.	8.	8.	15.	1,2,3,4,5.	9.		17.	1,2,3,4,5.
				20.				1,2,3,4.				
	11.	21.	1,2,3,4.	9.	17.	9.	17.	1,2,3,4,5.	18.		1,2,3,4,5.	
			22.					1,2,3,4.				18.
	12.	23.	1,2,3,4.	9.	17.	9.	17.	1,2,3,4,5.	18.		1,2,3,4,5.	
			24.					1,2,3,4.				18.

IV. Ordu (Erzincan) Tertibi

Ordu	Piyade				Süvari				Topçu	Destek Hizmetleri		
	Fırka	Tugay	Alay	Tabur	Fırka	Tugay	Alay	Bölük				
IV. Ordu: Erzincan	7.	13.	25.	7. Alay 1,2,3,4.	4.	10.	19.	1,2,3,4,5.	4. Alay 14 Batarya	4. İstihkâm Taburu 4. Katar Hizmet Taburu 4. Topçu Katan Taburu 4. İlah Bölüğü 4. Telgraf Bölüğü		
				26.			1,2,3,4.	20.			1,2,3,4,5.	
	8.	14.	27.	1,2,3,4.	11.	11.	21.	1,2,3,4,5.	12.		23.	1,2,3,4,5.
				28.				1,2,3,4.				
	15.	29.	8. Alay 1,2,3,4.	12.	12.	12.	23.	1,2,3,4,5.	24.		1,2,3,4,5.	
			30.					1,2,3,4.				24.
	16.	31.	1,2,3,4.	12.	12.	12.	23.	1,2,3,4,5.	24.		1,2,3,4,5.	
			32.					1,2,3,4.				24.

V. Ordu (Şam) Tertibi

Ordu	Piyade				Süvari				Topçu	Destek Hizmetleri
	Fırka	Tugay	Alay	Tabur	Fırka	Tugay	Alay	Bölük		
V.Ordu: Şam	9.	17.	33.	9. Alay 1,2,3,4.	5.	13.	25.	1,2,3,4,5.	-	-
			34.	1,2,3,4.			26.	1,2,3,4,5.		
	18.	35.	1,2,3,4.	14.		27.	1,2,3,4,5.			
		36.	1,2,3,4.			28.	1,2,3,4,5.			
	10.	19.	37.	10. Alay 1,2,3,4.		15.	29.	1,2,3,4,5.		
			38.	1,2,3,4.				30.		
	20.	39.	1,2,3,4.							
		40.	1,2,3,4.							

VI. Ordu (Bağdat) Tertibi

Ordu	Piyade				Süvari				Topçu	Destek Hizmetleri
	Fırka	Tugay	Alay	Tabur	Fırka	Tugay	Alay	Bölük		
VI.Ordu: Bağdat	11.	21.	41.	11. Alay 1,2,3,4.	6.	16.	31.	1,2,3,4,5.	6. Alay 14 Batarya	6. İstihkam Taburu 6. Katar Hizmet Taburu 6. Topçu Katan Taburu 6. İlahî Bölüğü 6. Telgraf Bölüğü
			42.	1,2,3,4.			32.	1,2,3,4,5.		
	22.	43.	1,2,3,4.	17.		33.	1,2,3,4,5.			
		44.	1,2,3,4.			34.	1,2,3,4,5.			
	12.	23.	45.	12. Alay 1,2,3,4.		18.	35.	1,2,3,4,5.		
			46.	1,2,3,4.				36.		
	24.	47.	1,2,3,4.							
		48.	1,2,3,4.							

VII. Ordu (San'a) Tertibi

Ordu	Piyade				Süvari				Topçu	Destek Hizmetleri	
	Fırka	Tugay	Alay	Tabur	Fırka	Tugay	Alay	Bölük			
VII.Ordu: San'a	13.	25.	49.	13. Alay 1,2,3,4.					7. Alay (Mervecut, eticim) 6 Batarya	7. İstihkam Taburu 7. Katar Hizmet Taburu 7. Topçu Katan Taburu 7. İlahî Bölüğü 7. Telgraf Bölüğü	
			50.	1,2,3,4.							
	26.	51.	1,2,3,4.								
		52.	1,2,3,4.								
	14.	27.	53.	14. Alay 1,2,3,4.							
			54.	1,2,3,4.							
	28.	55.	1,2,3,4.								
		56.	1,2,3,4.								

Redif Birliklerinin Vaziyeti

Osmanlı ordusunda redif birlikleri Red'if-i Asâkir-i Mansûre adıyla II. Mahmud devrinde Serasker Hüsrev Paşa tarafından teşkil edildi. 1826'da Yeniçeri Ocağı ilga edilip yerine ikame edilen muvazzaf Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu 1828-29'da Rus ve 1831-33'te Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa orduları karşısında yetersiz kalınca memleketin muhafaza ve müdafaası için bir yedek ordu teşkil edilmesine karar verildi. 23-32 yaş arasında, senede 15-20 gün, eli silah tutacak kadar askeri talim görmüş dörder bölükten müteşekkil ilk redif taburlarının ortalama mevcudu 1835'te 1200 nefer civarındaydı. Redif teşkilâtının kurulduğu 1835'te 19'u Anadolu'da 8'i Rumeli'de olmak üzere toplam 27 tabur mevcuttu. 1837'e gelindiğinde Rumeli'de 6 taburdan müteşekkil 2 redif alayı oluşturuldu. Kuvvet mevcutları bölgelere göre değişen bu birliklerin 1838'de Mansûre ordusundaki redif miktarı Anadolu'da 51.000 Rumeli'de 18.500 olmak üzere toplamda yaklaşık 70.000 civarındaydı.³¹ Yedek birliklerin ağırlıklı olarak Anadolu'da bulunması Rus ve Mısır tehditleri yüzündendi. Chermside'in belirttiğine göre ihtiyat ve redif birlikleri 1877-78 Harbi'nden 1891 yılına değin hiç askerî talim görmemişti.³²

1881 tarihli rapora göre redif birliklerinin mevcudu aşağıdaki gibiydi:

Redif	1. Sınıf Redif: Beş ordunun her birinde 4'er taburdan müteşekkil 8 alay	160 Tabur
	2. Sınıf Redif: Beş orduda 4'er taburdan müteşekkil 8 alay	160 Tabur
Toplam		320 Tabur ³³

İlk teşkil edildikleri 1835'te toplam 27 taburdan oluşan redif birliklerinin sayısı 1881'deki teşkilatlanma sonrası 320 tabura çıkarılarak aradan geçen 46 yıl içinde sayıları yaklaşık on bir kat arttırılmıştı. Chermside'in ataşemiliterlik yıllarına ait bir başka raporuna bakılırsa imparatorluk rediflerinin toplam miktarı 1878'de 66.960, 1879'da 68.310, 1880'de 69.750, 1881'de 71.190, 1882'de 72.630, 1883'te 74.160, 1884'te 75.690, 1885'te 77.220'yd.³⁴

³¹ Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansûre", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı XII, Sene 1981-1982, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, s. 127-161.

³² TNA, FO 195/1718, No: 6, Herbert Chermside'tan Sir William White'a, 23 Ocak 1891.

³³ TNA, FO 881-4378, Herbert Chermside, 'Organization of Turkish Army', 5 Mart 1881.

³⁴ Ferdi Ertekin, *İngiliz İstibbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 156.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun 93 Harbi sonrası 1880-1881'deki yeniden teşkilatlanma şeması Chermside'in raporunda en ufak ayrıntısına kadar Londra'ya rapor edilmiştir. Makedonya'dan Yemen'e değin yedi ordu bölgesindeki nizam ve redif birliklerinin kuvvet miktarı; zorunlu askerlik hizmet süreleri; subay biyografileri; celp istasyon merkezleri; hangi askeri bölgeye hangi istasyonlardan asker alındığı; II. Abdülhamid devri Osmanlı askeri teşkilatlanmasının bir sistem olarak imparatorluğun tekmil köşe bucağında nasıl tatbik edildiği; dönemin subay ve askerlerinin bazı ordu bölgelerine (VII. Ordu) karşı ihtiyatlı yaklaşımı türünden bilgileri bu rapordan temin etmek mümkündür. Bu rapordaki tablo ve istatistikler II. Abdülhamid devrinin ilk geniş çaplı askeri teşkilatlanmasını ortaya koyması açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Ele alıp teşrih ettiğimiz bu geniş kapsamlı raporu Herbert Charles Chermside'in tek başına kişisel ve sınırlı gözlemlerine dayalı olarak hazırlaması mümkün değildir. Esasında imparatorluğun Yemen'den Makedonya'ya kadar uzanan yedi ordu bölgesinde oldukça geniş bir satha yayılan istihbaratın toplanma ve raporlanma biçimi bize İngiliz istihbaratının bu yıllarda nasıl bilgi topladığına dair önemli veriler sunmaktadır. Örneğin konsolosluk teşkilatı ve elçilik görevlilerin açık ve gizli istihbaratın birinci derecede yetkili unsurları olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Chermside da bunu raporunda da açıkça ifade etmektedir. Ayrıca konsolos ve elçiliklere bağlı olarak çalışan yerli işbirlikçiler de bu istihbaratın toplanmasına yardımcı unsurlar arasındadır. Kimliklerine ulaşma imkânımızın bulunmadığı bu unsurlar haber kaynağının ifşa edilmemesi ilkesi yüzünden bizim için meçhul kalsa da İngiliz istihbaratının bilgi toplama biçimi hakkında ipuçları edinmemizi mümkün kılmaktadır. İngiliz istihbaratının temel felsefesi İngiliz filozof Francis Bacon'un da işaret ettiği üzere 'bilgi güçtür.' ilkesine dayanmaktadır. Fakat burada bahis konusu olan, İngiliz analitik düşünce tarzına uygun, rasyonel, denetlenebilir, kanıtlanabilir, doğrulanabilir bilgidir. Eldeki veriler ve raporlar nazarı dikkate alındığında, 19. yüzyılın ikinci yarısında merkezleşmeye başlayan İngiliz istihbaratının yabancı ülkelerde hizmet veren bütün temsilcilerinin (konsoloslar, elçiler, subaylar, ataşeler vs.) merkezden gelen talepler doğrultusunda, belirli bir vizyon çerçevesinde hedef bölgeden bilgi toplamaya âmir resmi yetkili istihbarat elemanları olarak çalıştıkları açıktır.

Kaynakça**1- Arşiv Kaynakları****a- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Hariciye Tercüme Odası (HR.TO): 341-63, *Mabeyn-İrâde (MB.İ.):* 58-86, *Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS):* 214-65.

b- The National Archives

Foreign Office (FO): 195-1664, 195-1929, 195/1718, 881-4378.

1- Araştırma Eserleri

ERTEKİN, Ferdi, *İngiliz İstibbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.

FERGUSON, Thomas, *British Military Intelligence 1870-1914: The Development of a Modern Intelligence Organization*, University Publications of America, United States of America 1984.

Hart's Annual Army List, Militia List and Imperial Yeomanry List 1904, Cilt: 65, H. G. Hart, London 1904.

Kaynaklarıyla Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, Haz. Ali Çoşkun, Yılmaz Karaca, Ahmet Özkılıç, Abdullah Sivridağ, Numan Yekeler, Vahdettin Atık, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No: 8, İstanbul 2020.

KOCABAĞOĞLU, Uygur; *Majesteleri'nin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

KUNERALP, Sinan; *Son Dönem Osmanlı Devlet Erkânı ve Ricâli: 1839-1922*, Isis Yayıncılık, İstanbul 1999.

Oxford Dictionary of National Biography: From the earliest times to the year 2000, Ed: H. C. G. Matthew & Brian Harrison, C. 11, Oxford University Press, Oxford 2004.

The Statesman's Year Book 1895: Statistical and Historical Annual of The States of The World For The Year, Ed: J. Scott Keltie, C. 32, Macmillan and Co., London and New York 1895.

2- Makaleler

“Memoirs, Colonel Sir Thomas Hungerford Holdich, Lieut-General Sir Herbert Charles Chermiside, and Major-General Sir Spring Robert Rice” *The Royal Engineers Journal*, Vol. XXIV, Chatham, June 1930, s. 336-352.

GÖRÜR, Emel Demir, “Teğmen Chermiside’in Raporlarında Keldaniler, Nasturiler, Yezidiler ve Kürtler (1881-1882)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (XXXVI/1, 2021), s. 91-136.

- HÜLAGÜ, M. Metin, “Gazi Osman Paşa: Plevne müdafaasıyla şöhret kazanan Osmanlı kumandanı ve müşiri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 13, İstanbul 1996, s. 464-465.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Sultan II. Mahmud Devri Yedek Ordusu Redif-i Asâkir-i Mansûre”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı XII, Sene 1981-1982, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, s. 127-161.
- TOKAY, Gül; “The Ottoman Army during the Hamidian Period: An Assessment”, *Abdülhamid II and His Legacy*, Ed. Ş. Tufan Buzpınar-Gökhan Çetinsaya, The Isis Press, İstanbul 2019, s. 65-82.
- UYAR, Mesut, “Sanders Askeri Yardım Misyonu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 15/30, Güz 2019, s. 29-84.

7- Online Kaynaklar

- <https://www.britannica.com/biography/Colmar-baron-von-der-Goltz> (Erişim Tarihi: 15.08.2023).
- <https://www.britannica.com/place/Wilton-England> (Erişim Tarihi: 15. 08. 2023).

**ÖSTERREICHISCH - UNGARISCHE
FILMPROPAGANDA
IM OSMANISCHEN REICH
(1914 - 1918)**

**Osmanlı İmparatorluğu'nda
Avusturya-Macaristan Film Propagandası
(1914 - 1918)**

**Austro - Hungarian Film Propaganda
in the Ottoman Empire
(1914 - 1918)**

Oya KASAP ORTAKLAN*

Zusammenfassung

Diese Studie untersucht die Beziehungen zwischen dem Osmanischen Reich und seinem Verbündeten Österreich-Ungarn während des Ersten Weltkriegs aus der Perspektive der Filmgeschichte. Das Hauptargument des Artikels ist, dass sich die politisch-ökonomischen Entwicklungen in der kulturellen Sphäre widerspiegeln und Transformationen, die während des Krieges stattfanden, ihren Niederschlag auch in der Filmindustrie fanden. Die filmhistorischen Beziehungen zum Osmanischen Reich, dessen einheimische Filmproduktion im Vergleich zu Österreich-Ungarn gering war, basierten hauptsächlich auf österreichisch-ungarischen Propagandatätigkeiten. Seit Kriegsausbruch wurden auch die Medien mobilisiert. Die Überzeugungskraft des Kinos, das ein

* *Dr., Galatasaray Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, okasap@gsu.edu.tr,
ORCID:: 0000-0002-4475-0431
Makale Geliş Tarihi:20.05.2023 Makale Kabul Tarihi:21.08.2023*

breites Publikum zu erreichen vermochte, wurde zu einer wirksamen Waffe der kriegführenden Staaten. Der Artikel umfasst die Filmpropaganda der österreichisch-ungarischen Monarchie in den osmanischen Territorien hinsichtlich ihrer Organisation, der produzierten Filme und der Vorführungen. Aus den verfügbaren Archivdokumenten, Presseberichten und Filmanzeigen geht hervor, dass die österreichisch-ungarische Monarchie in den osmanischen Gebieten Filmpropaganda betrieb. Die Intensität der Filmpropaganda nahm vor allem in der zweiten Kriegshälfte zu und gewann an Bedeutung. Die Hauptmotive der österreichisch-ungarischen Monarchie für ihre Filmpropaganda waren die Mobilisierung der Massen für den Krieg, die Überwindung der Legitimations- und Repräsentationskrise, die wirtschaftliche und politische Expansion, die Stärkung der Position auf dem Filmmarkt und die Konkurrenz mit dem Deutschen Reich, das im Osmanischen Reich Propaganda betrieb.

Schlüsselwörter: I. Weltkrieg, Osmanische Reich, Kaiserreich Österreich-Ungarn, Propaganda, Film.

Özet

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile I. Dünya Savaşı sırasındaki ilişkileri sinema tarihi açısından ele alınmaktadır. Yazının temel savı siyasi-iktisadi gelişmelerin kültürel alana, savaş sırasında yaşanan dönüşümlerin sinema sektörüne yansıdığıdır. Yerli film üretiminin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na kıyasla düşük olduğu Osmanlı İmparatorluğu ile kurulan sinemasal ilişki ağırlıklı olarak Avusturya-Macaristan'ın ülkede propaganda faaliyetlerini kapsamaktadır. Savaşın başından itibaren ülkeler medya seferberliğine de girmişlerdir. Geniş bir kitleye ulaşabilen sinemanın ikna gücü savaşan ülkeler için etkili bir silaha dönüşmüştür. Makale, film propagandasını Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı topraklarında tertibi, çekilen filmler ve film gösterimi ekseninde incelemektedir. Arşivlerde mevcut belgeler, basında çıkan haberler ve film ilanları Avusturya-Macaristan Monarşisinin Osmanlı topraklarında filmlerle propaganda faaliyetleri yürüttüğünü, özellikle savaşın ikinci yarısından itibaren filmlerle propagandanın yoğunluğunun arttığını ve önemsendiğini göstermektedir. Kitleleri savaşa ikna etmek, meşruiyet ve temsil krizini

atlatmak, iktisadi ve siyasi yayılma, film pazarında güçlü olmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda propaganda faaliyetleri yürüten Alman İmparatorluğu ile rekabet içinde olmak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun filmlerle propaganda yapmasının temel motivasyonları arasında bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Propaganda, Film.

Abstract

This study investigates the relations between the Ottoman and Austro-Hungarian allies during the First World War from the perspective of film history. The main argument is that wartime transformations were reflected in the film industry, and that political-economic developments were mirrored in the cultural sphere. The historical context of cinematic relations with the Ottoman Empire, whose domestic film production was small compared to that of Austria-Hungary, was mainly based on Austro-Hungarian propaganda activities. Since the outbreak of the war, the media have also been in a state of mobilisation. The persuasiveness of cinema, which could reach a wide audience, became an effective weapon for the belligerents. The article deals with the organisation, the films produced and the screenings of the Austro-Hungarian film propaganda in the Ottoman territories. It is shown that the Austro-Hungarian Monarchy carried out film propaganda in the Ottoman territories through available archival documents, press reports and film advertisements. Especially in the second half of the war, the intensity and importance of film propaganda increased. Mobilising the masses for war, overcoming the crisis of legitimacy and representation, economic and political expansion, strengthening its position on the film market and competing with German imperial propaganda in the Ottoman Empire were the main motivations of Austro-Hungarian film propaganda.

Keywords: World War I, Ottoman Empire, Astro-Hungarian Empire, propaganda, film.

Einleitung

Das Verhältnis zwischen dem Osmanischen Reich und der österreichisch-ungarischen Monarchie war vor dem Ersten Weltkrieg von der Polarisierung auf

dem Balkan geprägt. Die Annexion Bosniens durch Österreich-Ungarn und die Balkankriege 1912-1913 waren Faktoren, die die politisch-geographischen Spannungen in der Region verschärften und dem Ersten Weltkrieg den Weg bereiteten. Für das Osmanische Reich, das seine Beziehungen zu Frankreich und Großbritannien abbrach, markierte der Erste Weltkrieg, unterstützt von den Verbündeten, den Beginn einer Phase des national-wirtschaftlichen Aufschwungs.¹ So wie das außenpolitisch ambitionierte Deutsche Reich, war auch Österreich-Ungarn wirtschaftlich und politisch nicht weniger aktiv; beide sahen im Krieg eine Chance für das neoliberale Programm und förderten es sowohl an der Front als auch im Hinterland.²

Die Allianz zwischen Österreich-Ungarn und dem Osmanischen Reich spiegelte sich auch in der Kultur wider. Im totalen Krieg, der die Züge des ersten industriellen Krieges trug, ging es nicht nur um Militarismus, Politik oder Wirtschaft, sondern auch um die Organisation und Mobilisierung des Blicks. Während des Ersten Weltkrieges wurde der Krieg dem Publikum durch Wochenschauen mit lebenden Bildern präsentiert, die mehr dokumentarischen Charakter hatten und der Propaganda dienten. Am 28. Juli 1914, dem Tag der Kriegserklärung Österreich-Ungarns an das Königreich Serbien, wurde das *k.u.k. Kriegspressequartier* (KPQ) gegründet.³ Über diese neu geschaffene Dienststelle wurden von Kriegsbeginn an Filmtruppen auf die Schlachtfelder geschickt. Aufgrund des Mangels an ausgebildeten Kameraleuten im Militär arbeitete das Kriegspressequartier auch mit zivilen und privaten Filmemachern zusammen, um den Krieg in einer Filmsprache zu visualisieren, die das Kaiserreich und die Armee propagierte.⁴

Im Ersten Weltkrieg wurde das Potenzial des relativ neuen Kinos deutlicher. Offizielle Behörden und Produktionsfirmen der kriegführenden Staaten produzierten Filme, die den Krieg als Sprachrohr ihrer Regierungen darstellen sollten. Es wurden Dokumentar- und Spielfilme gezeigt, die das Feindbild propagierten oder zur nationalen Einheit aufriefen. Auch Werbefilme, die für Kriegsspenden warben, gehörten während des Krieges zum Repertoire des Kinos. So wurde das Kino für die kriegführenden Staaten zu einem Kriegs- und Marktfeld, auf dem Propaganda verbreitet werden konnte und das es zu erobern

¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, S. 37.

² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Übers. Y. Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, S. 155.

³ Walter Kalina, „Das Kriegspressequartier Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg“, (Hrsg.) Thomas Kohlberger, Benoit Majerus, M. Christian Ortner, *Krieg in der industrialisierten Welt*, Caesarpress, Wien 2017, S. 274.

⁴ Karin Moser, *Der Österreichische Werbefilm. Die Genese eines Genres von seinen Anfängen bis 1938*, DeGruyter, Berlin, Boston 2019, S. 53-54.

galt. Im osmanischen Reich, das unter den in den Krieg involvierten Ländern eine relativ geringe Filmproduktion aufwies, rückten Filmvorführungs- und Rezeptionsmodus in den Vordergrund. Aus diesem Grund liegt der Schwerpunkt der vorliegenden Studie auf den Tätigkeiten der österreichisch-ungarischen Filmpropaganda in den osmanischen Territorien. Andererseits war der Einfluss Österreich-Ungarns und auch der Deutschen, die von osmanischen Institutionen und Honoratioren unterstützt wurden, während des gesamten Krieges in den Filmaktivitäten der Heeresfilmdivision zu spüren, und zwar sowohl in der Filmproduktion als auch in der Vorführung von Filmen im osmanischen Land.

Dieser Artikel befasst sich mit der Struktur der österreichisch-ungarischen Filmpropaganda im Osmanischen Reich während des Krieges, den gedrehten Filmen, der Filmproduktion und den Vorführungen der Filme. Ziel der Studie ist es, einen Beitrag zu den Beziehungen zwischen dem Osmanischen Reich und Österreich-Ungarn aus der Perspektive der Filmgeschichte zu leisten, indem die Allianz zwischen dem Osmanischen Reich und Österreich-Ungarn anhand der Filmkultur und der Propagandatätigkeit untersucht wird. Die Studie konzentriert sich auf die Tätigkeiten der Heeresfilmabteilung und auf Dokumentarfilme mit propagandistischem Inhalt und Zweck. Die Studie stützt sich hauptsächlich auf die in den Archiven vorhandenen Filme und Dokumente. Darüber hinaus wurden Zeitungsberichte, Filmprogramme und Annoncen aus der zeitgenössischen Presse als weitere wichtige Quellen ausgewertet.

Österreich-Ungarische Filmpropaganda und ihre Struktur im Osmanischen Reich - Ein Überblick

Zwischen 1914 und 1918, unter den Bedingungen des Krieges, übernahm der Staat in den am Krieg beteiligten Ländern offiziell die Kontrolle über das Kino und betrieb Filmpropaganda. Das *War Propaganda Bureau* im Britischen Empire und die *Section cinématographique de l'armée* (SCA) in Frankreich wurden als Institutionen gegründet, die staatliche und private Produktionsfirmen koordinierten und überwachten. In Österreich-Ungarn war das 1914 gegründete *k.u.k. Kriegspressequartier* (KPQ) auch für den Film zuständig. In den USA wurde 1917 das *Committee on Public Information* (CPI) als zentrale Propagandaorganisation gegründet. In Deutschland wurde zu Beginn des Krieges die Militärische Film- und Fotostelle als Teil der Nachrichtenabteilung des Auswärtigen Amtes eingerichtet, die im Januar 1917 in die *Bild- und Filmabteilung* (BUFA) integriert

wurde.⁵ Laut Nijat Özön wurde die zentrale Filmabteilung im Osmanischen Reich im Jahr 1915 als Unterabteilung der Armee gegründet.⁶ Aufgabe dieser Organisationen war es, so Bernd Kleinhans, Bild- und Filmmaterial zu produzieren, um den Krieg als nationale Mission mit dem Ziel des Sieges darzustellen. Dazu sollten neben bestehenden oder neuen Kriegsinszenierungen bzw. „authentischen“ Kriegsberichten auch Spielfilme mit moralisch-sozialer Botschaft beitragen. Zielsetzung dieser Dokumentar- und Spielfilme war es, die Öffentlichkeit von der Notwendigkeit und Legitimität des Krieges zu überzeugen und sie in ihrem Denken und Handeln für die Unterstützung des Krieges zu mobilisieren.⁷

Ab September 1914 wurden in der österreichisch-ungarischen Monarchie Kriegsfilme gezeigt. Es handelte sich dabei um die Kriegs-Journal-Serien der Wiener Kunstfilm-Industrie. Auch die Wochenschau-Filme der Sascha-Filmfabrik dienten ab 1914 der Kriegspropaganda in Österreich-Ungarn. Als eine der führenden Filmfirmen der österreichisch-ungarischen Monarchie produzierte die Sascha-Film unter der Bezeichnung Sascha-Kriegswochenschau Wochenschauberichte von den Kriegsschauplätzen im Norden und Süden und ab 1916 auch Kriegsfilme. Mit Fortdauer des Krieges erreichte die Sascha-Film de facto ein Monopol in der Kriegsfilmpropaganda.⁸

Am 25. Juli 1914, dem Tag der Teilbilmachung vor der Kriegserklärung an das Königreich Serbien, wurde in Wien das KPQ unter der Leitung von Oberst Maximilian von Hoen, dem Leiter des Kriegsarchivs, eingerichtet. Das KPQ war für die Propaganda in Österreich-Ungarn zuständig. Im März 1917 waren dem KPQ 292 Personen zugeteilt, im November 1918 waren es bereits 880, was auf die wachsende Bedeutung der Einheit während des Krieges hinweist. In Österreich-Ungarn wurde das KPQ ab 1917 zum zentralen Organ der Propagierung, Kriegsberichterstattung, Kontrolle und Zensur.⁹ In einem Krieg des 20. Jahrhunderts war das KPQ der Inbegriff der rationalen, aufgeklärten Militärpädagogik der österreichisch-ungarischen Monarchie, die in der Tradition des 19. Jahrhunderts stand. Militärische Umgangsformen, kontrollierende Repression und expansionistische Ambitionen haben nicht nur

⁵ Bernd Kleinhans, „Der erste Weltkrieg als Medienkrieg: Film und Propaganda zwischen 1914-1918“, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr. 16-17 (2014), S.35.

⁶ Nijat Özön, *İlk Türk Sineması Fuat Uzkemay*, Türk Sinematek Derneği Yayınları, İstanbul 1970, S.11.

⁷ B. Kleinhans, „Der erste Weltkrieg als Medienkrieg: Film und Propaganda zwischen 1914-1918“, S.38.

⁸ Anton Holzer, *Die andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Primus Verlag, Darmstadt 2007, S. 40-41.

⁹ Ebd., S. 34.

die Geschichte von Kriegen und Staaten geschrieben, sondern auch die Geschichte der Medien als Instrumente der Überwachung und Beherrschung.

Während des Krieges änderten sich das Vertriebsnetz und die Verbreitungsform der Filme je nach staatlichem Druck. Nach Kriegsausbruch wurden Filme aus den kriegführenden Ländern nicht mehr gezeigt, während im Deutschen Reich und Österreich-Ungarn zahlreiche neue nationale Filmwerkstätten entstanden. Feldkinos dienten der Ausbildung und Unterhaltung der Soldaten an der Front. Es genügte nicht, das heimische Publikum durch Filmpropaganda zu mobilisieren. Um während des Krieges an Macht zu gewinnen und den eigenen Einflussbereich zu erweitern, war die Vorführung von Filmen in verbündeten und neutralen Ländern ein wichtiger Bestandteil der medialen Kriegsführung.

Das österreich-ungarische Kriegsministerium setzte seine wirtschaftlichen Interessen im Osmanischen Reich fort und betätigte sich gleichzeitig als politischer und kultureller Propagandist. Neben Filmvorführungen wurden in Istanbul und anderen großen Städten des Osmanischen Reiches Nachrichtenstellen eingerichtet. In diesen Zentren wurden Berichte über die Erfolge Österreich-Ungarns an der Westfront in mehreren Sprachen verbreitet.¹⁰ Die Theater zeigten Bilder der österreichisch-ungarischen Kultur und die Presse veröffentlichte Kriegsskizzen.¹¹ Illustrierte Hefte und Zeitschriften wurden kostenlos in diesen Zentren verteilt. In den Kinos der Großstädte liefen zwischen den Filmen Streifen über die österreichisch-ungarischen Kriegsfrenten oder Städte wie Wien und Budapest.¹²

Wie aus dem Bericht des Botschafters Johann Markgraf von Pallavicini hervorgeht, war die Presse ein wichtiges Mittel, um im Osmanischen Reich Einfluss zu nehmen. Ab 1908 unterstützte die österreichisch-ungarische Botschaft in gewissem Umfang unterschiedliche Medien, vor allem die Zeitungen, mit dem Ziel, die öffentliche Meinung im Osmanischen Reich auf die eigene Seite zu ziehen und durch die Veröffentlichung parteiischer Artikel die Sympathie der Bevölkerung zu gewinnen. Urkundlich belegt ist die Unterstützung der Zeitungen *Tasvîr-i Efkâr*, *Servet-i Fünûn*, *Tanin*, *İkdam*, *Vakit*

¹⁰ Peter Jung, *Der k.u.k. Wüstenkrieg. Österreich-Ungarn im Vorderen Orient 1915-1918*, Styria, Wien, Graz, Köln 1992, S. 131.

¹¹ Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil I: Ihre Basis in der Orientpolitik und ihre Aktionen 1914-1917*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1975, S. 124.

¹² Josef Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü '1914-1918 I. Dünya Savaşı'*, Übers. Kemal Turan, Kayhan Yayınları, İstanbul 1990, S. 290 und W. Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, S. 124.

und *Sabah* durch Papierlieferungen.¹³ Die österreichisch-ungarische Regierung war bestrebt, in der heimischen Presse die Sympathien für das Osmanische Reich zu verbreiten, und beschloss, in den wichtigsten Zeitungen des Landes Artikel zu publizieren, die aus den Zeitungen des Osmanischen Reiches entnommen worden waren.¹⁴

Aus Sorge um die militärische Geheimhaltung verhängten das Deutsche Reich, das Britische Reich und Frankreich zu Beginn des Krieges ein generelles Filmverbot. Da zudem die Kameratechnik noch begrenzt und die Ausrüstung schwer zu transportieren war, wurde der Krieg in den ersten Kriegsmonaten vor allem durch Malerei, Zeichnung, Illustration und Grafik visualisiert. Die Kriegsmalerei wurde so zu einem unverzichtbaren Manipulationsinsapparat. Außerdem war man der Ansicht, dass die Dokumentation der Kampfhandlungen filmisch nicht ausreichend sein konnte, so dass ein beträchtlicher Teil des kinematografischen Gedächtnisses des Ersten Weltkrieges aus Reinszenierungen besteht. Die Auswirkungen von Krieg und Besatzung wurden häufig fotografisch und filmisch dargestellt, wobei Vergleichsfotografien von Vorkriegszustand und Ruinen häufige Bildmotive waren.¹⁵

Betrachtet man das Jahr 1914 aus der Sicht des Osmanischen Reiches, so lässt sich feststellen, dass das Interesse am Kino gestiegen ist und das Kino als gute Einnahmequelle angesehen wurde.¹⁶ Kurz vor Ausbruch des Krieges war die Eröffnung von Kinos durch lokale Betreiber an der Tagesordnung.¹⁷ Diese Lichtspielhäuser wuchsen, um die Publikumsnachfrage nach ausländischen Filmen in einem Land mit geringer einheimischer Filmproduktion zu befriedigen.¹⁸ In einem Bericht an das US-Außenministerium vom 1. August 1933 schrieb Eugene M. Hinkle, dass Filme aus anderen Ländern einer strikten Zensur unterlagen, weshalb während des Krieges in den osmanischen Regionen fast ausschließlich deutsche Filme liefen.¹⁹ Dass deutsche Filme den osmanischen

¹³ W. Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, S. 123-124.

¹⁴ Ebd., S. 134.

¹⁵ Almut Lindner-Wirsching, „Patrioten im Pool. Deutsche und französische Kriegsberichterstatter im ersten Weltkrieg“, (Hrsg.) Ute Daniel, *Augenzeugen. Kriegsberichterstattung vom 18. Zum 21. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006, S. 124-125.

¹⁶ İ. Arda Odabaşı, „Osmanlı/Türk Sineması'nda İlk Kurmaca Filmler Ve İlk Sinema Eleştirileri I“, *Toplumsal Tarih*, Nr.280 (2017), S.67.

¹⁷ Mustafa Gökmen, *Başlangıçtan 1950'ye Kadar Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*, Denetim Ajansı Basımevi, İstanbul 1989, S.16.

¹⁸ İ. Arda Odabaşı, „Osmanlı/Türk Sineması'nda İlk Kurmaca Filmler Ve İlk Sinema Eleştirileri I“, S.137.

¹⁹ Eugene M. Hinkle, „Modern Türkiye'de Sinema“, *Kebikeç. İnsan Bilimler İçin Kaynak Araştırma Dergisi*, Nr. 28 (2009), S.92. Für eine ausführlichere Analyse des Hinkle-Berichts siehe Özge Özyılmaz, „Erken Cumhuriyet Döneminde Hollywood'un Alınlanması: Kadınlar, Gençler ve

Filmmarkt während des Krieges dominierten, zeigt ein Blick in die Istanbul Zeitungen *İkdam*, *Tanin*²⁰ und *Osmanischer Lloyd*, aber auch österreichisch-ungarische Filme wurden häufig gezeigt.²¹ In den osmanischen Territorien, mit geringer lokaler Filmproduktion, bedeutete dies, dass das Deutsche Reich der wichtigste Lieferant von Filmen war, wobei auch italienische Filme weiterhin im Angebot waren, was gelegentlich Reaktionen auslöste.²²

Tätigkeiten des Kriegspressequartiers (KPQ)

Für seine Tätigkeit im Osmanischen Reich entsandte das k.u.k. Kriegspressequartier eine angegliederte Filmeinheit in das Land. Über die Organisation der Filmeinheiten und die Erwartungen der Monarchie gibt ein Dokument aus dem Österreichischen Kriegsarchiv Auskunft. Die Filmeinheit sollte für die österreichisch-ungarische Monarchie, ihre Armee, ihren Handel und ihre Industrie werben, heißt es in der „Instruktion für die in die Türkei entsandte Filmeinheit“, und das Bündnis und den wirtschaftlichen Austausch zwischen den beiden Reichen durch Filme stärken. Doch nicht nur der Krieg und die Einheit des Bündnisses standen im Mittelpunkt der Filmpropaganda. Das Kino sollte sich auch als eine Art Soldat der Wirtschaft und der Industrie erweisen. Damit die Filmpropaganda so gelingen konnte, wird in dem Schreiben genau

Modernlik“, Dissertation, İstanbul Üniversitesi SBE Radyo Televizyon Sinema Anabilim Dalı, İstanbul 2013.

²⁰ Für die osmanisch-türkischen Transkriptionen der Nachrichten aus den Zeitungen *İkdam* und *Tanin* wurden die Daten des von Prof. Dr. Nezih Erdoğan an der Bilgi Universität zwischen den Jahren 2006 und 2010 mit der Unterstützung des Ministeriums für Kultur und Tourismus der Republik Türkei durchgeführten Dokumentenarchivprojekts ausgewertet.

²¹ Wie Bilge Karbi betont, war das Deutsche Reich der wichtigste Verbündete. Aus diesem Grund werden in der Geschichtsschreibung über den Ersten Weltkrieg vor allem die Beziehungen zwischen dem Deutschen Reich und den Bündnisstaaten behandelt. Die Beziehungen der anderen Verbündeten untereinander, z.B. zwischen Österreich-Ungarn und dem Osmanischen Reich, stehen weniger im Vordergrund, Bilge Karbi, „Avusturya-Macaristan Askeri Ataşesi Joseph Pomiankowski ve Sefir Johann Pallavicini Raporlarında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı: 1914-1916“, *OTAM*, Nr.45 (2019), S.144. Dies bedeutet zugleich, dass die Auswertung von Archivquellen außerhalb der Türkei für die Filmgeschichtsschreibung des Osmanischen Reiches von großer Bedeutung ist, um neue Erkenntnisse zu gewinnen.

²² „Oertliches. Kinematographisches“, *Osmanischer Lloyd*, 29. Januar 1915, o.S. . Zur Filmpropaganda des Deutschen Reiches im Osmanischen Reich während des Ersten Weltkrieges siehe: Oya Kasap Ortaklan, *Erken Sinemanın Aynasından Osmanlı-Alman İlişkileri (1895-1918)*, Libra Kitap, İstanbul 2019. Über die lokale Filmpropaganda im Osmanischen Reich siehe: Feyza Kurnaz Şahin, „Cumhuriyetin Kuruluşuna Kadar Türkiye’de Yardım Cemiyetlerinin Sinema Faaliyetleri ve Kamuoyunda Sinema Algısı (1910-1923)“, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30/88 (2014), S.1-36 und Özde Çeliktemel-Thomen, „Osmanlı İmparatorluğu’nda Sinema ve Propaganda 1908-1922“, *Kurgu. Online International Journal of Communication Studies*, 23/1 (2010), S.1-17.

beschrieben, welche Themen und Motive in den Filmen gezeigt werden sollten. Gefordert wurden Bilder mit osmanischen und österreichisch-ungarischen Soldaten und militärischen Einrichtungen im selben Bildausschnitt sowie Ausschnitte mit hochrangigen militärischen oder zivilen Funktionären im Vordergrund. Empfehlenswert waren Motive, die die herausragenden Persönlichkeiten beider Länder bei offiziellen Zeremonien, Feierlichkeiten, Inspektionen und Besuchen zeigten. Das Ziel dieser Filmszenen war es, die Persönlichkeiten des Osmanischen Reiches und der Städte hervorzuheben und zu zeigen, auch wenn sie nicht ganz den Erwartungen und Ansichten der österreichisch-ungarischen Monarchie entsprachen. Das Dokument enthält eine Auflistung des geplanten Filmprogramms und der Organisation:

- Aufnahmen von Konstantinopel, dem Bosphorus und den Dardanellen sowie von Kleinasien und dem schwarzen Meer.
- Verschiedene Aufnahmen aus den einzelnen Frontabschnitten für die Wochenberichte.
- Filmporträts von türkischen Heerführern und Politikern.
- Ein Sonderfilm, der die Verbrüderung österreich-ungarischer Truppen mit dem türkischen Heer und ihren gemeinsamen Kampf zur Darstellung bringen müsste.
- Aufnahmen wirtschaftlicher, kultureller und landwirtschaftlicher Natur, wie Aufnahmen von Städten, Karawanenstraßen und sonstigen Nachschublinien.²³

Österreich-Ungarn war bestrebt, sowohl seine wirtschaftliche Expansion voranzutreiben als auch Kriegspropaganda zu betreiben. Eines der Ziele war die Gewinnung von Investoren aus der Monarchie für das Osmanische Reich. Bilder, die die geographische Lage der Länder hervorheben, konnten für die kriegführenden Staaten von großem Wert sein, da sie die Darstellung strategisch wichtiger Stellen ermöglichten.²⁴ Die Filmeinheit, die sich auf diese Motive und Themen konzentrierte, war verpflichtet, dem Militäroffizier monatlich einen Tätigkeitsbericht vorzulegen, der an das KPQ in Wien weitergeleitet wurde. In diesem Bericht waren die im vergangenen Monat durchgeführten Dreharbeiten, die Unterstützung des Filmteams durch die osmanischen Behörden, der aktuelle Standort und die bevorstehende Route des Filmteams sowie alle Ereignisse und Daten, die als wichtig angesehen wurden, anzugeben.²⁵

²³ <https://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkinound-fronttheater/feldkino/#/?a=artefactgroup55>, (letzter Abruf am 20.01.2023).

²⁴ Ebd. .

²⁵ Ebd. .

Oberleutnant Adalbert Bendzsel wurde zum Leiter der ins Osmanische Reich entsandten Filmtruppe ernannt. Unter Bendzsel wurden die Infanteristen Otto Kanturek und Anton Tanzer als Filmoperateur und vier weitere als Geräteträger und Schreiber eingesetzt. Die Filmeinheit begann mit zwei Kinematographen, einem Gillon, der der Filmabteilung, und einem Gaumont, der dem Operator Tanzer selbst gehörte, sowie mit 3000 Metern Negativen. Nach einigen Monaten war die Ablösung des Abteilungsleiters, der Operateure und des Geräteträgers vorgesehen.²⁶

Die Filmeinheit war dem k.u.k. Kraftfahrersersatzdepot unterstellt, das für die Instandhaltung der Fahrzeuge in Istanbul und deren Verwaltung zuständig war. Im Übrigen unterstand es direkt der k.u.k. Militärbehörde in Istanbul, mit der sich der Leiter der Filmeinheit und sein Stab in Verbindung zu setzen hatten, sobald sie in Istanbul eintrafen. Darüber hinaus war der Leiter der Filmeinheit damit beauftragt, sich mit dem Presse- und Propagandaoffizier und dem von der Filmeinheit ins Osmanische Reich entsandten Filmexperten „Goldschmied“²⁷ in Verbindung zu setzen und in der Folge deren Rat und Unterstützung in jeder Hinsicht in Anspruch zu nehmen.²⁸ Bei Reisen an die Front oder in die Provinzen hatte die Filmabteilung die Pflicht, die für den jeweiligen Bestimmungsort am besten geeigneten Verkehrsmittel wie Auto, Bahn oder Postkutsche zu benutzen

²⁶ Ebd. .

²⁷ Es gibt unterschiedliche Informationen über „Goldschmied“. In den o.g. k.u.k. KPQ-Anweisungen wird er als Goldschmied benannt, Ebd. . In Karin Mosers Studie wird sein Name als J. Goldschmidt angegeben., K. Moser, *Der Österreichische Werbefilm*, S. 56. Die folgenden Namen sind in den Dokumenten des osmanischen Archivs enthalten: Gold Schmit, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR), 512/60, 25 Kanunuevvel 1331 [7 Ocak 1916], Gold Simith, BOA, DH.ŞFR, 61/281, 7 Cemazeyilevvel 1334 [12 Mart 1916], Gold Simit, BOA, DH.ŞFR, 513/53, 3 Kanunusani 1332 [16 Mart 1916]. Ali Özuyar schreibt, sein Name sei Albert Gold Schmidt, und beruft sich dabei auf ein Dokument vom 28. März 1914 im osmanischen Archiv, das Informationen über einen in Wien lebenden deutschen Kaufmann enthält, Ali Özuyar, *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi (1895-1922)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, S. 192. Aus der KPQ-Korrespondenz im österreichischen Kriegsarchiv geht hervor, dass er Isidor Goldschmid hieß, OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 60, Filmstelle 1917, „Abschrift eines 11-seitigen Berichts von Isidor Goldschmid an den k.u.k. Militärbevollmächtigten General Major Pomiankowski, Konstantinopel“, Nr. 3054-6958, Nr. 3419, Mai 1917. S. 1, Oswald Denkmayr, „Kurbelmann im Kriegsdienst“. Die Operateure der Filmstelle des k.u.k. Kriegsarchivs und des k.u.k. Kriegspressequartiers 1914 bis 1918“, Diplomarbeit, Universität Wien, Wien 2012, S.87. In dieser Studie, die sich auf die Korrespondenz im Kriegsarchiv stützt, wird der Name des betreffenden Filmemachers mit Isidor Goldschmid angegeben und in diesem Artikel weiterhin auch so genannt.

²⁸ <https://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/#/?a=artefactgroup55>, (letzter Abruf am 20.01.2023).

und die militärischen und politischen Behörden Österreich-Ungarns über die Ankunft zu informieren.²⁹

Die fertigen Filme mussten zusammen mit einer Liste des gedrehten Materials von einem österreichisch-ungarischen Militäroffizier per Boten an die Filmabteilung geliefert werden. Alle Mitarbeiter der Filmabteilung hatten zu jeder Zeit einen für das gesamte osmanische Gebiet gültigen Reisepass, einen Ausweis mit Lichtbild in vier Sprachen sowie den Befehl des KPQ und die Anweisungen des Leiters der Filmabteilung bei sich zu tragen.³⁰

Die Vorführung der Propagandafilme erfolgte in den etablierten Lichtspieltheatern, in österreichisch-ungarischen Varietés, bei Spendenaktionen, Vorträgen oder gesellschaftlichen Anlässen, in Vergnügungslokalen, in Kinos im neutralen und verbündeten Ausland oder in mobilen Wanderkinos. In Feldkinos konnten Filme zur Erziehung, Motivation und Aufrechterhaltung der Truppenmoral gezeigt werden (Abb. 1). Sowohl in den besetzten Gebieten als auch in den neutralen und verbündeten Ländern sollte das Image Österreich-Ungarns als „starke Monarchie“ gefördert werden. In der Hoffnung auf langfristigen politischen, kulturellen und wirtschaftlichen Erfolg wurden daher Filme aus Österreich-Ungarn im Osmanischen Reich vorgeführt.

Gemäß den Instruktionen hatten die Militärvertreter dem KPQ regelmäßig über den Einsatz der Filmpropaganda und deren Erfolg oder Misserfolg zu berichten. Besonders enthusiastisch waren die Berichte aus Anatolien. Isidor Goldschmid organisierte in Zusammenarbeit mit dem österreichisch-ungarischen Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten und der Botschaft in Istanbul zwei Propaganda-Reisen in die osmanischen Gebiete. Diese Reisen führten nach Izmir, Aydin, Söke, Nazilli, Konya, Adana, Aleppo, Beirut, Damaskus, Jerusalem und Jaffa.³¹ Im Frühjahr 1916 erregten seine Aktivitäten als Filmemacher aus einem verbündeten Land - vor allem in Beirut, Syrien, Jerusalem und Adana, wo die Briten besonders empfindlich reagierten - die Aufmerksamkeit der osmanischen Behörden und riefen ihr Misstrauen hervor. Aus der Korrespondenz in den osmanischen Archiven geht hervor, dass die Reiserouten von Goldschmid, der zur Vorführung von Kriegsfilmern über den österreichisch-ungarischen Feldkrieg unterwegs war, überwacht wurden, dass seine Kintätigkeit von lokalen Einheiten kontrolliert und der Frage der

²⁹ Ebd. .

³⁰ Ebd. .

³¹ OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 60, Filmstelle 1917, ebd., S. 1, O. Denkmayr, „Kurbelmann im Kriegsdienst“. Die Operateure der Filmstelle des k.u.k. Kriegsarchivs und des k.u.k. Kriegspressequartiers 1914 bis 1918“, S. 87.

Filmaufnahmen besondere Aufmerksamkeit gewidmet wurde.³² Goldschmid veranstaltete unter anderem Galavorstellungen für lokale Militär- und Zivilbehörden, private Vorführungen für Frauen und Studenten sowie öffentliche Vorführungen. Wie es im Osmanischen Reich üblich war, ließ er die Filme auf Türkisch, Arabisch oder Griechisch vorführen und erläutern. Goldschmid sah seine Aufgabe darin, die Macht Österreich-Ungarns im öffentlichen Bewusstsein zu verankern und den Unterschied zwischen Deutschen und Österreich-Ungarn zu verdeutlichen. Seiner Meinung nach war die osmanische Öffentlichkeit nach der ersten Propagandakampagne Österreich-Ungarn gegenüber freundlich eingestellt.³³ Anscheinend waren Pläne für weitere Gastspiele in der Region im Gange, wobei auch Szenen aus der Industrie und der Stadt Teil des Repertoires werden sollten. Nach fünfmonatiger Tätigkeit in Anatolien verließ Goldschmid Adana und reiste über Izmir, Bandırma nach Istanbul, wie aus einem Telegramm vom 5. Juni 1916 verständlich ist.³⁴

Goldschmid führte in den osmanischen Territorien nicht nur Filme vor, sondern hatte auch die Möglichkeit, Filmaufnahmen zu machen. Ein Archivadokument, bestätigt, dass er nach Izmir fuhr, um dort mit einer Sondergenehmigung die k.u.k. Mörserbatterie kinematographisch aufzunehmen, die er wegen der Zensur Seyfi [Düzgören] Bey vorführte. In der Korrespondenz teilte Goldschmid seinen Einheiten mit, dass er sehr an der Bekanntmachung der gemeinsamen Tätigkeiten der österreichisch-ungarischen und der osmanischen Artillerie interessiert und dieser Wunsch von den osmanischen Behörden mit voller Zustimmung zur Kenntnis genommen worden sei. Oberst Seyfi Bey bat darum, dem Kriegsministerium ein Exemplar des Filmmaterials als Andenken zu überlassen, und aus der Korrespondenz geht hervor, dass Goldschmid für die Anfertigung und Übersendung einer Kopie der Aufnahmen mit Titeln in osmanisch-türkischer Sprache Sorge tragen wollte.³⁵

Aus der Korrespondenz in den osmanischen Archiven geht hervor, dass die Aktivitäten des österreichisch-ungarischen Staatsangehörigen Goldschmid, der während des Krieges durch das osmanische Territorium reiste, um Wanderfilmvorführungen zu organisieren, verdächtig waren. Zivile Filmemacher wurden von den Behörden oft als Spione betrachtet und durften keine

³² BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH., ŞFR), 63/120, 63/121, 22 Cemâziyelahir 1334 [26 Nisan 1916]; BOA, DH., ŞFR. 63/199, 1 Recep 1334 [4 Mayıs 1916].

³³ OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 60, Filmstelle 1917, Nr. 3.419, ebd., K. Moser, *Der Österreichische Werbefilm*, S. 56-57.

³⁴ BOA, DH,ŞFR. 522/32, 23 Mayıs 1332 [5 Haziran 1916].

³⁵ OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 60, Filmstelle 1917, ebd.,s. 11, O. Denkmayr, „Kurbelmann im Kriegsdienst“. Die Operateure der Filmstelle des k.u.k. Kriegsarchivs und des k.u.k. Kriegspressequartiers 1914 bis 1918“, S. 87.

Militärübungen von Armeen filmen. Virilio schreibt, dass die Visualisierung des Krieges somit den Fotografen, Malern und Illustratoren überlassen blieb.³⁶ Nach Marc Ferro war die Hauptfunktion des Kinematographen im Ersten Weltkrieg die Ermittlung der Waffenstärke des Feindes.³⁷ Virilio und Ferro zufolge war der Verdacht der osmanischen Behörden nach damaligen Maßstäben nicht überraschend. Um Spionage zu verhindern, führten die osmanischen Behörden vor dem Krieg eine Reihe gesetzlicher Regelungen ein. Im Jahr 1914 trat ein vorläufiges Gesetz in Kraft. Der Geltungsbereich der militärischen Geheimnisse, die als wichtig für die Sicherheit des Landes angesehen wurden, wurde erweitert. Die Befehle der höchsten Befehlshaber in den Regionen wurden als militärische Geheimnisse anerkannt, und diejenigen, die gegen die Befehle und Verbote verstießen, sollten je nach Schwere bestraft werden.³⁸ Auch die Kontrolle des Reiseverkehrs innerhalb und außerhalb des Landes wurde strenger. Diese Verordnung, die auch Bürger verbündeter Staaten betraf, umfasste die Kontrolle von Fotos und Filmen, die auf Reisen gemacht wurden.³⁹ Während der Filmverleih auf osmanischem Territorium unter der Kontrolle des Innenministeriums möglich war, ist bekannt, dass auch deutsche Nachrichtendienste, die im Land gut vernetzt waren, Einfluss auf die Kontrolle der Filmpropaganda hatten.⁴⁰

Da es sich bei Goldschmid um einen zivilen Filmemacher handelte, der in Kontakt mit militärischen Einheiten der österreichisch-ungarischen Monarchie stand, ist davon auszugehen, dass bei seiner Beaufsichtigung eine Reihe von Faktoren eine Rolle spielten. Dazu gehörten die Weite des osmanischen Herrschaftsgebietes, die schwierige Kontrolle der Provinzen, die besondere Empfindlichkeit jener Gebiete, in denen Briten und Franzosen operierten, die Skepsis, die Goldschmid in Bezug auf seine Reisetätigkeit entgegengebracht wurde, und die zum Teil mangelhafte Kommunikation zwischen den osmanischen und österreichisch-ungarischen Behörden. Die Überwachung

³⁶ Paul Virilio, *The Vision Machine*, Übers. Julie Rose, Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis 1994, S.48-49.

³⁷ Marc Ferro, *Sinema ve Tarih*, Übers. Turhan Ilgaz, Hülya Tufan, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1995, S. 54.

³⁸ Orhan Koloğlu, „Espiyonaj-Kontrespiyonaj - Sus! Duvarların Kulağı Var“, *Tarih ve Toplum*, Nr.84, 1990, S. 38.

³⁹ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalem-i (DH.EUM.SSM), 5/6, 9 Cemaziyelahir 1334 [13 Nisan 1916], A. Özuyar, *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi*, S.191-192.

⁴⁰ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU), 9/9, 6 Şaban 1333 [19 Haziran 1915], Irmgard Farah, *Die Deutsche Presse Politik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des „Osmanischen Lloyd“*, Steiner Verlag, Stuttgart, Beirut 1993, S.275.

Goldschmidts kann auch als ein Versuch der Osmanen oder der deutschen Einheiten zur Unterdrückung der österreichisch-ungarischen Propaganda gesehen werden, und es gibt Daten, die dies bestätigen. Goldschmid wies auf deutsche Versuche hin, die österreichisch-ungarische Propaganda zu beeinträchtigen und die Habsburgermonarchie zu diskreditieren. Andererseits fühlten sich die deutschen Propagandaeinheiten im Vergleich zur österreichisch-ungarischen Filmpropaganda im Osmanischen Reich und auf dem Balkan zuweilen relativ schwach. Dies lag auch daran, dass die im Deutschen Reich produzierten Filme zum großen Teil von Filmgesellschaften vertrieben wurden, die ihren Sitz in der österreichisch-ungarischen Monarchie hatten. Vor den Vorführungen in den osmanischen Territorien berichteten österreichisch-ungarische Soldaten von ihren Siegen und versuchten, das Publikum auf ihre Seite zu ziehen. Graf Kolowrat, einer der wegweisenden Filmemacher der österreichisch-ungarischen Monarchie und Besitzer der Sascha-Filmfabrik, zeigte ab Herbst 1915 in Istanbul gegen geringes Entgelt Propagandafilme, die so genannten „Sascha-Kriegsfilme“.

„Sascha Filme“ in Istanbul

Alexander Joseph Kolowrat Krakowsky wurde im Jahre 1886 in Glenridge in den Vereinigten Staaten geboren. Sein Vater, Graf Leopold, war Österreicher, seine Mutter Amerikanerin. Kolowrats Interesse am Film begann 1909 in Paris, als er Charles Pathé begegnete, der die Entwicklung der Filmindustrie maßgeblich beeinflusste. Ab 1910 drehte Kolowrat auf seinem Landgut in Böhmen vorwiegend Dokumentarfilme. Im Jahr 1912 gründete er ein Filmatelier in der Pappenheimgasse. Am 19. Januar desselben Jahres wurde sein Film *Die Gewinnung des Eisens am steirischen Erzberg in Eisenerz* uraufgeführt. Es war der erste Industriefilm über die österreichische Monarchie. Neben den Industriefilmen erweiterte Kolowrat sein Repertoire an Wochenschauen und Landschaftsaufnahmen und begann mit der Produktion von Spielfilmen.⁴¹

In Österreich-Ungarn wurden nach Kriegsbeginn die Filmvorführungen „feindlicher“ Länder und die Tätigkeit dieser verboten, was zu einem Aufschwung der inländischen Filmproduktion führte. Die Konkurrenz der ausländischen Filmgesellschaften war gebrochen. Ab 1914 liefen die „Kriegsjournal“-Filme der Wiener Kunstfilm, und Kolowrat begann gemeinsam mit Philipp und Pressburger und der Österreichisch-Ungarischen Kinoindustriegesellschaft mit der Produktion von Wochenschauen. 1915 wurde

⁴¹ Günter Krenn, „Der bewegte Mensch-Sascha Kolowrat“, (Hrsg.) Francesco Bono, Paolo Caneppele, Günter Krenn, *Elektrische Schatten: Beiträge zur österreichischen Stummfilmgeschichte*, Filmarchiv Austria, Wien 1999, S. 36-39.

er mit dem Automobilkorps in Galizien nach Wien versetzt, wo er mit der Leitung der Filmabteilung, die dem Kriegsarchiv unterstellt war, betraut wurde. Später war er für die materielle und personelle Versorgung der Filmabteilung als deren Kommandeur verantwortlich. Von 1915 bis 1918 liefen seine Kriegswochenschauen unter dem Titel „Kriegswochenschau“, später „Sascha-Kriegswochenberichte“. 1916 gründete er die erste unabhängige Filmwerkstatt der Monarchie, und im April desselben Jahres begann die Zusammenarbeit der Sascha-Messter Film GmbH mit Oskar Messter, dem Filmpionier des Deutschen Reiches. Die Partnerschaft dauerte bis 1918.⁴² Die Zusammenarbeit von Sascha Kolowrat und Oskar Messter und die daraus resultierende Gründung der Sascha-Messter-Film GmbH wurde von den österreichisch-ungarischen Behörden als vorteilhaft angesehen.⁴³ Francesco Bono ist der Ansicht, dass die Fusion von Sascha und Messter dazu diente, das Filmvertriebsnetz der österreichisch-ungarischen Monarchie zu erweitern und die Grenzen des Filmhandels in Europa auszudehnen.⁴⁴

Alexander Kolowrat nahm als Leutnant an den Kämpfen zu Lande teil und machte in Gallipoli Filmaufnahmen. Am 12. Dezember 1915 traf Kolowrat mit seinen Operateuren in Istanbul ein und erhielt vom Hauptquartier des Generalstabes die Genehmigung für Filmaufnahmen von der Front in Gallipoli. Für Militärfilmaufnahmen in Istanbul engagierte Kolowrat außerdem zwei Kinematographen. Dabei ignorierte er jedoch die Auflage, dass das gesamte Material, das für die Dreharbeiten genehmigt worden war, dem Generalstab zur Begutachtung vorgelegt werden musste. Das Hauptquartier war über einige Szenen, die von den Kameraleuten der Monarchie gefilmt wurden, empört. Die Tatsache, dass das Filmmaterial Szenen enthielt, die den osmanischen Nationalstolz verletzen und das Osmanische Reich in den Augen der Weltöffentlichkeit demütigen könnten, veranlasste die Behörden zum Handeln. Es wurde die Aussortierung der Filmstreifen und ihre Übergabe an das Hauptquartier angeordnet. Als sich Kolowrat weigerte, die Filme an den osmanischen Militärattaché in Wien zu übergeben, wurde er des Wortbruchs beschuldigt.⁴⁵ Das Verhalten von Kolowrat und seinen Mitarbeitern, die während

⁴² Ebd., S.42.

⁴³ K. Moser, *Der Österreichische Werbefilm*, S.55-60.

⁴⁴ Francesco Bono, „Bemerkungen zur Österreichischen Filmwirtschaft“, (Hrsg.) Francesco Bono, Paolo Caneppele, Günter Krenn, *Elektrische Schatten: Beiträge zur österreichischen Stummfilmgeschichte*, Filmarchiv Austria, Wien 1999, S.60.

⁴⁵ OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 34/K2, „Schreiben des k.u.k. Militärbevollmächtigten in Konstantinopel an das k.u.k. Armeekommando in Wien betreffend Kinaufnahmen des oblt. Grafen Kolowrat“, Nr. 1422, 19. Juli 1916, S. 2; O. Denkmayr, „Kurbelmann im Kriegsdienst? Die Operateure der Filmstelle des k.u.k. Kriegsarchivs und des k.u.k. Kriegspressequartiers 1914 bis 1918“, S. 85-86.

ihres Aufenthaltes im Osmanischen Reich vom osmanischen Kriegsminister mit einer Kriegsmedaille ausgezeichnet worden waren,⁴⁶ muss bei den osmanischen Behörden zu einem Vertrauensverlust gegenüber Kolowrat und seinen Mitarbeitern geführt haben.⁴⁷

Filme und Filmvorführungen

Vor dem Krieg waren die filmischen Beziehungen zwischen den beiden Ländern auf der Ebene der Bilder angesiedelt.⁴⁸ Am 11. November 1914 befand sich das Osmanische Reich de facto im Krieg mit Russland, Großbritannien und Frankreich, und als klar wurde, dass der Krieg nicht von kurzer Dauer sein würde, trat das Osmanische Reich am 14. November 1914 mit Unterstützung des deutschen Staates durch die Verlesung der Cihad-ı Ekber Fatwa offiziell in den totalen Krieg ein.⁴⁹ Am 14. November, dem Tag der Ausrufung des Cihad-ı Ekber, fanden an verschiedenen Orten in Istanbul Kundgebungen statt, bei denen Filmaufnahmen gemacht wurden. Laut Erman Şener sei für die Dreharbeiten eine Vereinbarung mit der österreichisch-deutschen Produktionsfirma „Sascha-Messter“ getroffen.⁵⁰ Einigen Quellen zufolge wurde der unter dem Titel *Ayastefanos'daki Moskof Heykelinin Tabribi* [Die Zerstörung der Moskof-Statue] gezeigte Film⁵¹ am 14. November 1914 im Rahmen dieser Kundgebungen von einer österreichischen Firma, deren Vertreter Mordo hieß, gedreht.⁵² İ. Arda Odabaşı stellte außerdem fest, dass Fuat Uzkinay den Film mit Unterstützung von Ausländern gedreht hatte, dass der Produzent der Kundgebungsfilme das Ali Efendi Kinomatographentheater war und die Zerstörung der Statue und die Cihad-ı Ekber-Filme über die österreichisch-ungarische Firma, mit der er einen Handelsvertrag über die Lieferung von

⁴⁶ Aus den Memoiren des KPQ-Mitarbeiters Hans Theyer von 1929 geht hervor, dass er in den osmanischen Territorien filmte, Hans Theyer, „Erinnerungen eines Kameramannes. XI. „Die Frau, die jeder liebt“-Filmaufnahmen im Granatenfeuer“, *Mein Film*, Nr.168, 1929, S.10.

⁴⁷ OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 34/K2, 17.3.1916. „Schreiben Kolowrats an das Kdo. Des KPQu“, Kolowrat. Exh.Nr. 434 pras., S.1; O. Denkmayr, „Kurbelmann im Kriegsdienst“. Die Operateure der Filmstelle des k.u.k. Kriegsarchivs und des k.u.k. Kriegspressequartiers 1914 bis 1918“, S. 86.

⁴⁸ BOA. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA), 40/1, 30 Mart 1318 [12 Nisan 1902].

⁴⁹ E. J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, S.164-168.

⁵⁰ Erman Şener, „Sinema Türkiye'ye Geliyor“, *Milliyet Gazetesi*, 14 Nisan 1982, S.340.

⁵¹ „Ayastefanos'daki Moskof Heykelinin Tahribi“, *İkdam*, 25 Kânun-i Evvel [Aralık] 1914, S.2; İ. A. Odabaşı, „Osmanlı/Türk Sineması'nda İlk Kurmaca Filmler ve İlk Sinema Eleştirileri (I)“, S.67.

⁵² E. Şener, „Sinema Türkiye'ye Geliyor“, S.340; Özön, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkinay*, S.8-10; Rekin Teksoy, *Sinema Tarihi*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2009, S.67; Âlim Şerif Onaran, *Türk Sineması I*, Kitle Yayınları, İstanbul 1994 S. 12-13; „Ayastafanos Abidesi Nasıl Yıkılmıştı?“, *Tarih Dünyası*, 1 Haziran 1950, S.141.

Kriegsfilmen abgeschlossen hatte, zur Nachbearbeitung nach Budapest geschickt wurden.⁵³ Zusammen mit der Tatsache, dass die Partnerschaft zwischen Sascha und Messter 1916 offiziell wurde,⁵⁴ legen diese Daten die Vermutung nahe, dass eine ungarisch-österreichische Firma während und nach den Dreharbeiten unterstützend tätig war und es sich nicht, wie von Şener behauptet, um eine Partnerschaft zwischen Sascha und Messter handelte.⁵⁵

Die Auswertung der zeitgenössischen Zeitungen *İkdam*, *Tanin* und *Osmanischer Lloyd* zeigt, dass neben den während des Krieges häufig gezeigten deutschen Filmen auch Filme aus österreichisch-ungarischer Produktion gezeigt wurden. Die 1915 vom deutschen Generalstab in Istanbul errichtete deutsche Nachrichtenstelle spielte eine wichtige Rolle bei der Zunahme der Filmvorführungen deutscher Produktionen und bei der Kontrolle des Filmverkehrs im Osmanischen Reich.⁵⁶ Einer der Orte, wo deutsche und österreichisch-ungarische Propagandafilme häufig zu sehen waren, war das Militärmuseum. Obwohl bei fast jeder Vorführung Filme über das Deutsche Kaiserreich zu sehen waren, wurden nicht nur reichsdeutsche Filme gezeigt, sondern auch Filme anderer Länder. Im Januar 1916 wurden dem Militärmuseum sieben „große“ Filme über die indische Industrie, das Transportwesen in Ägypten, eine spanische Tragödie zur Zeit Andalusiens, die osmanische und griechische Armee zugesandt. Bei dem Produzenten der Filme handelte es sich um „Graf Koluveran von Österreich“.⁵⁷ Die Rede war von Alexander Graf Kolowrat. Eine Anzeige im *Osmanischen Lloyd* zeigt, dass die osmanische Bevölkerung bereits in den ersten Wochen nach dem Eintritt in den Krieg Filme von den Fronten, an denen die österreichisch-ungarische Armee kämpfte, zu Gesicht bekamen.⁵⁸ Die Auswertung der Zeitungen zeigt, dass ab 1915 in den Istanbuler Kinos vermehrt Filme aus der Sascha-Produktion gezeigt wurden bzw. der Name „Sascha“ stärker in Erscheinung trat (Abb. 2). Dies lässt sich unter anderem dadurch erklären, dass Sascha Kolowrat sich zwischen Dezember 1915 und Januar 1916 in den osmanischen Territorien aufhielt, um dort Filme zu drehen⁵⁹ und Filmvorführungen zu organisieren. Kolowrat und sein Team filmten in Gallipoli. Emre Saral befasst sich in seinem Beitrag „Avusturyalı

⁵³ İ. Arda Odabaşı, „Ayastefanos Filminin Yapımcısı ve Gösterim Programı (Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler II)“, *Mütefferik*, 2/54 (2018), S. 139-140.

⁵⁴ G. Krenn, „Der bewegte Mensch-Sascha Kolowrat“, S.42-46.

⁵⁵ Das von einem „Mordo Bey“ vertretene österreichisch-ungarische Unternehmen könnte Sascha sein, es könnte sich aber auch um ein anderes Unternehmen handeln.

⁵⁶ BOA, DH. EUM. KLU, 9/9, 6 Şaban 1333 [19 Haziran 1915], Farah, ebd., S.275.

⁵⁷ „Müze-i Askeri Sineması'nda Fevkalade Temaşa“, *Tanin*, 16 Kânun-i Sâni [Ocak] 1916, S. 3.

⁵⁸ „Heute Abend neue Kriegsfilme!“, *Osmanischer Lloyd*, 23. November 1914, o.S. .

⁵⁹ „Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat“, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 5. März 1916, S. 30.

Sinemacı Kont Alexander Kolowrat ve Çanakkale Cephesi'nde Çektiği Propaganda Filmi: 'Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli (İtilafın Gelibolu'daki Son Günleri)' “ [Der österreichische Filmemacher Graf Alexander Kolowrat und der von ihm an der Front von Gallipoli gedrehte Propagandafilm: 'Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli (İtilafın Gelibolu'daki Son Günleri)' (2022) vornehmlich mit den Bedingungen der Dreharbeiten, der Filmanalyse und der Vorführung des Films.⁶⁰ Die vorliegende Studie gibt einen kurzen Überblick über den Inhalt des Films, der in Gallipoli gedreht wurde, und bewertet die Bedeutung der Szenen im Hinblick auf die Propaganda des Films anhand neuer Informationen.

Am 29. Februar 1916 führte Alexander Kolowrat den an der Front entstandenen Streifen erstmals im Österreichischen Automobilclub vor. Über die Äußerungen Kolowrats vor und während der Vorführung berichtete die Allgemeine Automobil Zeitung in ihrer Ausgabe vom 5. März 1916. Der Inhalt des Artikels gibt Aufschluss über den Film und die Produktionsbedingungen. Rund eineinhalb Stunden dauerte die Vorführung im Österreichischen Automobilclub. Vor der Aufführung, zu der sich ein hochkarätiges Publikum eingefunden hatte, zeigte Kolowrat anhand einer Landkarte die Stellungen Großbritanniens und Frankreichs auf Gallipoli. Kolowrat, der auch die Stellung der osmanischen Truppen zeigte, erklärte, er sei auf Einladung des Kriegsministeriums nach Istanbul gereist, habe unterwegs österreichisch-ungarische Truppen getroffen und von den osmanischen Behörden zwei Automobile zur Verfügung gestellt bekommen. Mit diesen beiden Wagen, die ihm der Präsident des Osmanischen Automobilklubs zur Verfügung stellte, fuhr er an die Front.⁶¹

Die geographische Lage des Kampfgeschehens, die militärische Technik sowie die Beziehungen und die Kommunikation zwischen den osmanischen Truppen und den österreichisch-ungarischen Soldaten stehen im Mittelpunkt des Vortrags des Films mit dem Titel *Die letzten Tage der Entente von Gallipoli*. Neben der militärisch-strategischen Bedeutung der Kriegstechnik oder der geographischen Räume, in denen der Krieg geführt wurde, wird in den Filmerzählungen von Kolowrat und Georg Bittner auch das auf Kooperation

⁶⁰ Emre Saral, „Avusturyalı Sinemacı Kont Alexander Kolowrat ve Çanakkale Cephesi'nde Çektiği Propaganda Filmi: 'Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli (İtilafın Gelibolu'daki Son Günleri)'“, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/7 (2022), S. 239-260.

⁶¹ Ebd., S.247, „Lichtbildervortrag des Grafen Alexander Kolowrat“, *Allgemeine Automobil-Zeitung*, 5. März 1916, S. 30.

und Unterstützung basierende Verhältnis der Soldaten untereinander betont.⁶² Diese Hervorhebung im Filmmaterial hatte nicht nur die Stärkung der Diplomatie zwischen den Ländern zum Ziel, sondern auch die Stärkung der Moral des Volkes im Hinterland, das nicht direkt über das Geschehen an der Front informiert werden konnte. Der Film wurde später im Rahmen einer Konferenz gezeigt, die zu Gunsten des österreichisch-ungarischen Militärfonds für Witwen und Waisen veranstaltet wurde.⁶³ Der Film über die Schlacht von Gallipoli wurde noch einige Male in Wien und ein weiteres Mal in Berlin gezeigt.⁶⁴

Der Film lief in Österreich-Ungarn unter dem Titel „Die letzten Ententetage auf Gallipoli“.⁶⁵ Saral geht in seinem Artikel auf die Ungewissheit ein, ob es sich bei diesem Titel um den Titel des Films handelt oder nicht. Szenen aus dem Gallipoli-Film, auf die sich Kolowrat bei den oben genannten Aufführungen bezieht, befinden sich im Filmarchiv der Generaldirektion für Filmwesen in der Türkei (Sinema Genel Müdürlüğü, SGM). Im Filmarchiv ist unter dem Titel „Çanakkale Muharebeleri-02“ [Schlacht von Gallipoli-02] der vierte Teil des Films mit dem französischen Untertitel „Les derniers jours des Troupes de l'Entente sur Gallipoli. IV. Partie“⁶⁶ [„Die letzten Tage der Ententetruppen auf Gallipoli. IV. Teil“] (Abb. 3). Diese neuen Daten deuten darauf hin, dass es sich bei „Die letzten Tage der Entente in Gallipoli“ sowohl um den Titel eines Teils oder Untertitels des Films oder der Wochenschau-Serie als auch um den Namen der Veranstaltung handelt. Unter dem Filmmaterial mit der Bezeichnung „Sascha-Film“ im osmanischen und französischen Untertitel „Çanakkale Muharebeleri-01“ [Schlacht von Gallipoli-01] der SGM befindet sich ein Streifen mit einem Halbmondstern im Bild, der offensichtlich von osmanischen Einheiten gedreht wurde.⁶⁷ Das Thema beider Filme ist der Rückzug der alliierten Truppen von Gallipoli und die Evakuierungsaktionen an der Seddülbahir-Front. Obwohl einige der Szenen, die in dem Zeitungsartikel beschrieben werden, auch in den Filmen zu sehen sind, befinden sich - wie auch

⁶² Georg Bittner, „Oesterreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli“, *Neues Wiener Journal*, 21. Januar 1916, S. 5.

⁶³ „Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli“, *Österreichische Volkszeitung*, 11. März 1916, S. 6.

⁶⁴ E. Saral, „Avusturyalı Sinemacı Kont Alexander Kolowrat ve Çanakkale Cephesi'nde Çektiği Propaganda Filmi: 'Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli (İtilafın Gelibolu'daki Son Günleri)'“, S. 241, 250.

⁶⁵ Ebd., S. 250.

⁶⁶ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sinema Genel Müdürlüğü, Film Mirasım, SGM 2154, „Çanakkale Muharebeleri-02“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/canakkale-muharebeleri>, (letzter Abruf am 23.01.2023).

⁶⁷ SGM 2151, „Çanakkale Muharebeleri-01“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/anafartalar-da-italaf-ordularinin-puskurtulmesi>, (letzter Abruf am 23.01.2023).

Saral betont -⁶⁸ einige der Aufnahmen nicht unter den Bildern, die sich im Archiv des SGM befinden.

Es ist bekannt, dass Kolowrat während seines Aufenthaltes in Istanbul nicht nur Filme drehte, sondern auch die Vorführung von Filmen bei verschiedenen Anlässen organisierte und die Filme selbst vorführte. Für einen erlesenen Kreis geladener Gäste veranstaltete Kolowrat am 3. Januar 1916 im Kinematographentheater Ciné-Palast eine Kriegsfilmvorführung. Das Ereignis fand unter anderem mit dem Großwesir Enver Pascha, Talat Bey, Ibrahim Bey, Abbas Halim Bey, dem Mutassarif von Pera und anderen Würdenträgern statt. Dem *Osmanischen Lloyd* zufolge zogen die „Lebenden Kriegskarten“, die den Krieg an der russischen Front anschaulich darstellten, die Aufmerksamkeit der Militärs auf sich. Zwischen den Aufnahmen konnte das Publikum die osmanischen Truppen auf dem Schlachtfeld beobachten. Die Vorführung stieß auf großes Interesse und erhielt viel Beifall.⁶⁹ Die Vorführung von Kolowrat im Kino Ciné-Palast ermöglichte es dem Publikum, den Krieg zwischen Österreich und Italien zu sehen⁷⁰ und drei Tage später, am 6. Jänner 1916, wurden im Lichtspielhaus Amphitheater für die Schüler des österreichischen Gymnasiums St. Georg, der deutschen Mädchenschule, der deutsch-jüdischen Verbandsschule und der österreichisch-ungarischen Goldschmidt-Schule in Istanbul unentgeltlich Kriegsfilme gezeigt, nochmals von Kolowrat vorgetragen.⁷¹ Begleitet von der vom Orchester gespielten Nationalhymne sahen die Schülerinnen und Schüler Bilder, die Kriegstechnik wie Flugzeuge, U-Boote oder Mörser zeigten, aber auch Soldaten, die im Winter in den Alpen trainierten.⁷² Am 15. Januar 1916 um 21 Uhr zeigte Kolowrat in der Deutschen Teutonia-Gesellschaft auch Kriegsbilder aus Österreich-Ungarn. Die Vorführung fand zu Gunsten des Roten Kreuzes statt.⁷³

Im Kinematographentheater Müdafa-i Milliye in Şehzadebaşı wurden Kriegsfilme gezeigt, die im Auftrag der österreichisch-ungarischen Botschaft speziell für das Istanbul Publikum aufgenommen wurden.⁷⁴ Unter den im Osmanischen Reich vorgeführten Propagandafilmen finden sich auch Aufnahmen der Isonzofront. An der Isonzofront, wo sich das Königreich Italien

⁶⁸ E. Saral, „Avusturyalı Sinemacı Kont Alexander Kolowrat ve Çanakkale Cephesi'nde Çektiği Propaganda Filmi: 'Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli (İtilafın Gelibolu'daki Son Günleri)'“, S. 250.

⁶⁹ „Aus Stadt und Land. Vorführung von Kriegsfilmen“, *Osmanischer Lloyd*, 4. Januar 1916, S.3.

⁷⁰ „Kino-Palast“, *Osmanischer Lloyd*, 5. Januar 1916, S.4.

⁷¹ „Aus Stadt und Land. Schüler-Kinovorstellung“, *Osmanischer Lloyd*, 6. Januar 1916, S.3.

⁷² „Aus Stadt und Land. Schüler-Kinovorstellung“, *Osmanischer Lloyd*, 7. Januar 1916, S.3.

⁷³ „Aus Stadt und Land. Teutonia“, *Osmanischer Lloyd*, 15. Januar 1916, S.3.

⁷⁴ „Şehzadebaşı'nda Müdâfa'-i Milliye Sineması'nda bugün“, *Tanin*, 22. April 1915, S.3.

und Österreich-Ungarn gegenüberstanden, fanden zwischen 1915 und 1917 zwölf Kampfhandlungen statt (Abb. 4).⁷⁵ Am 30. Dezember 1915 konnte das osmanische Publikum bei einer Galavorstellung im Ciné-Palast Kriegsbilder vom italienisch-österreichisch-ungarischen und am 24. September 1917 Bilder von der Schlacht zwischen dem 12. Mai und dem 5. Juni 1917 im Raum Görz und Tolmein⁷⁶ sehen.⁷⁷

Vorführung von Filmen durch Verbände und Vereine

Propagandafilme waren auch Gegenstand von Vorführungen bei Treffen von Vereinen und Organisationen der Deutschen und österreichisch-ungarischen Monarchie in Istanbul. Diese Treffen und Einladungen an die deutschsprachige Kolonie in Istanbul waren einerseits ein gegenseitiges Kennenlernen, zugleich auch ein Beitrag zum Aufbau eines Solidaritätsnetzwerkes durch die Zusammenführung von Würdenträgern des Staates und des Militärs, die sich an den Treffen beteiligten.⁷⁸

Anlässlich eines dieser Treffen, das auch Bildungszwecken dienen konnte, organisierte das österreichisch-ungarische Pfadfinderkorps am 28. Juli, 1. und 4. August 1916 Veranstaltungen im Kino Luxemburg, wo ein österreichisch-ungarisches Kriegsfilmprogramm gezeigt wurde.⁷⁹ Neben den Pfadfindern aus Istanbul hatten auch die Schülerinnen und Schüler der österreichisch-ungarischen Schulen in Pera gegen eine Spende von 40 Münzen Zutritt zu dieser Veranstaltung.⁸⁰ Bei den Vorführungen handelte es sich nicht nur um Propagandafilme. Auch Spielfilme wurden als Träger der Kulturpropaganda eingesetzt, um ein breites Publikum zu erreichen. Ein solcher Film war *Wien im Krieg* (1916), der auf humoristische Weise die Auswirkungen des Krieges auf Wien veranschaulichte. Das Kino Ciné-Palast bewarb die Sascha-Messter-Koproduktion⁸¹ als „sensationelle Neuerscheinung, die jeder gesehen haben sollte“.⁸² Am 30. Oktober 1916 zeigte das Ciné-Palast, den Film erstmals einem geladenen Publikum, das sich aus Mitgliedern der in Istanbul lebenden österreichisch-ungarischen Kolonie zusammensetzte, in der Erwartung, dass der

⁷⁵ Alexander Jordan, *Krieg um die Alpen. Der erste Weltkrieg im Alpenraum und der bayerische Grenzschutz in Tirol*, Duncker und Humblot, Berlin 2008, S.305.

⁷⁶ Ebd., S.326.

⁷⁷ „Wiedereröffnung des ‘Kino-Palast‘“, *Osmanischer Lloyd*, 20. September 1917, S. 4.

⁷⁸ „Deutsche Kriegsfilms in Konstantinopel“, *Kinema*, 27. Februar 1915, S.3.

⁷⁹ „Deutsches Pfadfinderkorps Konstantinopel“, *Osmanischer Lloyd*, 28. Juli 1916, S.3.

⁸⁰ „Oesterreich.- ungarische Kriegsbilder“, *Osmanischer Lloyd*, 26. Juli 1916, S.3.

⁸¹ „Neuheiten auf dem Berliner Filmmarkte“, *Der Kinematograph*, 14. Februar 1917, o.S. .

⁸² „Wien im Krieg“, *Osmanischer Lloyd*, 27. Oktober 1916, S.3.

Film auf großes Interesse stoßen werde.⁸³ Die Vorführung zugunsten der Armenküche in Kadıköy fand am 7. November 1916 statt.⁸⁴

Am Donnerstag, den 30. November 1915, wurde im Rahmen einer Galaveranstaltung im Ciné-Palast ein weiterer Propagandafilm gezeigt. Die Vorführung des Films *Der österreichisch-italienische Krieg* wurde vom österreichisch-ungarischen Botschafter Pallavicini zu Gunsten des Roten Halbmondes organisiert. Die aus über 3.000 Metern Höhe aufgenommenen Kriegsbilder zeigen unter anderem österreichisches Artilleriefeuere und eine 35-cm-Granate explodieren.⁸⁵

Von den anderen Filmvorführungen über die österreichisch-ungarische Monarchie im Ciné-Palast, das von Weinberg betrieben wurde, der enge Beziehungen zu den staatlichen Behörden pflegte, sind zu nennen: *Ein Tag bei den österreichischen Truppen in Kadi-Köj* (1916),⁸⁶ *Die Beisetzungsfestlichkeiten für weiland Kaiser Franz Josef* (1916),⁸⁷ *Die Eindrucksvolle Zeremonie der Krönung I.M. d. Kais. U. Kön. Karl IV und der Kaiserin Zita* (1917),⁸⁸ *Geburtstagsfeier S.M. Kaiser Karls in Konstantinopel* (1917).⁸⁹

Die meisten Filme, über die man in Nachrichten und Werbungen Informationen findet, dokumentieren den Krieg, die Zeit hinter der Front, Herrscherbesuche und offizielle Zeremonien. Die Beisetzung des am 21. November 1916 verstorbenen Kaisers Franz Joseph I. von Österreich-Ungarn am 30. November 1916 wurde von Mitarbeitern der Produktionsfirma Sascha-Film aufgenommen.⁹⁰ Der Film trug ursprünglich den ungarischen Titel *A gyász-és temetési-ünnepélyek elhunyt királyunk I Ferenc József tiszteletére* [Die Trauer- und Begräbniszeremonien zu Ehren unseres verstorbenen Königs Franz Joseph I.] (1916). Er zeigt die österreichisch-ungarische Monarchie, den deutschen Kaiser Wilhelm II. und den Prinzen Vahdettin.⁹¹ In diesem Sinne ist der Film der Zeremonie auch eine Visualisierung der Bündnisbeziehungen. Ein weiterer Film, in dem die Monarchie auf der Kinoleinwand zu sehen ist, ist die Krönung seines Neffen Karl, der am 21. November 1916 dem österreichisch-ungarischen Kaiser

⁸³ „Aus Stadt und Land. Wien in Konstantinopel“, *Osmanischer Lloyd*, 22. Oktober 1916, S. 3.

⁸⁴ „Aus Stadt und Land. Gentschdernegleri“, *Osmanischer Lloyd*, 2. November 1916, S.3.

⁸⁵ „Kino - Palast“, *Osmanischer Lloyd*, 29. Dezember 1915, S.4.

⁸⁶ „Kino - Palast“, *Osmanischer Lloyd*, 14. September 1916, S.4.

⁸⁷ „Die Beisetzungsfestlichkeiten für weiland Kaiser Franz Josef“, *Osmanischer Lloyd*, 12. Dezember 1916, S.5.

⁸⁸ „In allernächster Zeit: im KINO-PALAST“, *Osmanischer Lloyd*, 21. Januar 1917, S. 3.

⁸⁹ „Wiedereröffnung des 'Kino-Palast'“, *Osmanischer Lloyd*, 20. September 1917, S. 4.

⁹⁰ <https://stadtfilm-wien.at/film/121/>, (letzter Abruf am 24.01.2023).

⁹¹ <https://www.europeana.eu/hu/item/08621/1037479000000062021>, (letzter Abruf am 25.01.2023).

Franz Joseph I. nachfolgte.⁹² Die Zeremonie wurde im Januar 1917 in Istanbul unter dem Titel *Die Eindrucksvolle Zeremonie der Krönung I.M. d. Kais. U. Kön. Karl IV und der Kaiserin Zita* (1917) gezeigt (Abb. 5).⁹³ Die Thronbesteigung Karls I. (IV.) war auch Anlass für die Verfilmung seines Geburtstages im August 1917, die am 24. September 1917 im Ciné-Palast Kino gezeigt wurde.⁹⁴

Filme, die Zeremonien und Besuche dokumentieren, dienten auch dem „Krieg um die Legitimität“,⁹⁵ wie Selim Deringil es formuliert, und wurden zu einem ideologischen Instrument der Sichtbarkeit für Kaiserreiche und Königreiche. Die Monarchen und ihre Familien, die durch das Medium Film Menschen erreichen können, die sie in der Öffentlichkeit nicht erreichen, die ihr Publikum erweitern, die die Welt und ihr eigenes Volk an ihre Existenz und Macht erinnern und die versuchen, die Krise der Repräsentation zu überwinden, indem sie zum visuellen Bild der Monarchie und des Krieges werden, vermitteln nicht nur die Botschaft von Macht und Bündnis durch Bilder. Die Filme sind auch eine Lehre über die Art und Weise der Repräsentation von Macht, d.h. über die Form der Propaganda durch Filme. Der Reise des Kaisers Karl I. (IV.) und der Kaiserin Zita nach Istanbul gehört zu den Besuchen, die eine solche Bedeutung auferlegt und sich in das cineastische Gedächtnis einbrannte.

Als Kaiser Franz Joseph von Österreich-Ungarn am 21. November 1916 nach 68-jähriger Herrschaft starb, wurde sein Neffe Karl sein Nachfolger. Im Dezember 1917 wurde die österreichisch-ungarische Botschaft offiziell davon in Kenntnis gesetzt, dass Kaiser Karl und Kaiserin Zita im Januar 1918 nach Istanbul reisen würden, um dem Sultan einen Besuch abzustatten. Dieser Besuch wurde jedoch verschoben. Der Militärattaché Josef Pomiankowski schreibt, dass der Kaiser vor diesen Besuchen versucht habe, politische Lösungen zu finden, insbesondere auf der Grundlage des Abkommens von Brest-Litowsk, die im Interesse Österreich-Ungarns gewesen wären.⁹⁶ Obwohl Pomiankowski dies nicht ausdrücklich erwähnt, war im April 1918 auf den Titelseiten der Zeitungen als Schlagzeile zu lesen, dass Kaiser Karl I. (IV.) ohne Wissen seiner Verbündeten eine Aussöhnung mit Frankreich und Italien anstrebe.⁹⁷ Demnach war der

⁹² Peter Broucek, *Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar 1997, S.183.

⁹³ „In allernächster Zeit: im Kino-Palast“, *Osmanischer Lloyd* 23. Januar 1917, S.4.

⁹⁴ „Wiedereröffnung des ‘Kino-Palast‘“, *Osmanischer Lloyd*, 23. September 1917, S. 4.

⁹⁵ Selim Deringil, *İktidarn Semboller ve İdeoloji. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Übers. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul 2014, S.22.

⁹⁶ J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, S. 306.

⁹⁷ „Der Brief des Kaisers“, *Die Neue Zeitung*, 14. April 1918, S.1.

Besuch des Kaisers von Österreich-Ungarn wichtig, um das gestörte Vertrauen zu den Osmanen wieder aufzubauen.

Kaiser Karl I. (IV.) und seine Gemahlin Kaiserin Zita besuchten vor ihrer Weiterreise nach Istanbul den bulgarischen König Ferdinand. Das Paar reiste mit dem Zug von Sofia nach Istanbul. Am 19. Mai 1918 wurde es von Sultan Reşad, dem Thronfolger, den Prinzen, Wesiren, diplomatischen Delegationen, dem Großwesir und österreichisch-ungarischen Offizieren in Istanbul empfangen.⁹⁸ Bis zum Abend des 21. Mai 1918 nahmen sie an verschiedenen Zeremonien und Veranstaltungen teil.⁹⁹ Vom Besuch des kaiserlichen Paares in Istanbul existieren zwei Filme. Ein Film mit ungarischen Zwischentiteln befindet sich im Filmarchiv Austria.¹⁰⁰ Der andere Film befindet sich mit osmanisch-türkischen Zwischentiteln im SGM-Filmarchiv in der Türkei und kann in vier Teilen angesehen werden (Abb. 6).¹⁰¹ Nach Angaben der Wochenzeitung *Neue Kino-Rundschau* wurden die Filme von der kaiserlichen Filmabteilung im Auftrag von Österreich-Ungarn gedreht, und der 450 Meter lange Film *Die Kaiserreise nach Sofia und Konstantinopel* wurde etwa zwei Wochen später in Österreich-Ungarn in die Kinos gebracht.¹⁰² Die Filme über die Istanbulreise thematisieren die Ankunft des Kaiserpaares am Bahnhof Sirkeci, den Empfang, den Zug zum Merasim-Pavillon, das Publikumsinteresse, Exkursionen und Besichtigungen am Festland. Diese Filme waren von großer Bedeutung, denn die Propaganda musste das Publikum und die Massen mit Hilfe von Filmen vom Fortbestand des Bündnisses überzeugen, um den Krieg gemeinsam weiterführen zu können.

Etwa ein halbes Jahr nach dem Besuch endete der Krieg im November 1918 und die Besatzungsmächte übernahmen die Kontrolle über strategisch wichtige Stellen im Osmanischen Reich. Jede der Mächte begann, Propaganda gemäß ihren eigenen Interessen zu betreiben. Am 16. März 1919 wurden die Vorführungen von Filmen der alliierten Staaten auf osmanischem Boden

⁹⁸ J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, S. 312.

⁹⁹ „Die Orientreise unseres Kaiserpaares“, *Sport & Salon*, 2. Juni 1918, S. 8-9.

¹⁰⁰ <https://www.europeana.eu/da/item/08621/103747900000208032>, (letzter Abruf am 25.01.2023).

¹⁰¹ SGM 2214, „Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun İstanbul'u Ziyareti-01“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti-2>, (letzter Abruf am 27.01.2023), SGM 2209, Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun İstanbul'u Ziyareti-02, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti-1>, (letzter Abruf am 27.01.2023), SGM 2208, Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun İstanbul'u Ziyareti-03, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti>, (letzter Abruf am 27.01.2023), SGM 2218, Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun İstanbul'u Ziyareti-04, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti-4>, (letzter Abruf am 27.01.2023).

¹⁰² „Die Kaiserreise nach Sofia und Konstantinopel“, *Neue Kino Rundschau*, 1. Juni 1918, S.15.

verboten. So musste Österreich-Ungarn seine Propagandatruppen zurückziehen und den Filmbetrieb offiziell stilllegen.¹⁰³

Fazit

Diese Studie untersucht die Filmpropaganda der österreichisch-ungarischen Monarchie im Osmanischen Reich auf repräsentativer und organisatorischer Ebene. Im Rahmen dieser Zielsetzung liegt der Schwerpunkt auf den Filmen, die von der k.u.k. Filmstelle zwischen 1914-1918 in den osmanischen Territorien aufgenommen und vorgeführt wurden, und auf der Organisation, die sie unter den damaligen Bedingungen schufen.

Als der Krieg in Österreich-Ungarn ausbrach, wurde die Filmpropaganda militärintern organisiert. Die Filmpropaganda war in ein groß angelegtes Aktionsprogramm eingebettet, das in Zusammenarbeit mit der Presse und anderen Medien umgesetzt wurde. Österreich-Ungarn instrumentalisierte schon früh das Kino in den osmanischen Territorien. Die Monarchie beteiligte sich an Vorführungen und durch die Unterstützung von Filmproduktionen mit starkem politischem Charakter. Reichsregierung und Privatwirtschaft erkannten früh die Macht des Films, insbesondere in Gebieten mit relativ geringer Alphabetisierungsrate. Die Studie belegt, dass Österreich-Ungarn das Osmanische Reich durch die Darstellung der Monarchie, der Militärmacht und der technologischen Überlegenheit im Kino zu beeinflussen suchte. Ziel war die Schaffung einer pro-österreichisch-ungarischen Stimmung in möglichst vielen Teilen des Landes. Vor allem ab Ende 1915 wurde die Filmpropaganda organisatorisch aufgebaut. Neben dem wachsenden Glauben der k.u.k. Militärs an die Massenwirksamkeit des Films wurde auch die Propagandatätigkeit des Deutschen Reiches im Osmanischen Reich als Bedrohung der wirtschaftlichen und politischen Interessen wahrgenommen und Gegenwehr gefordert. Die Filmpropaganda der Österreichisch-Ungarischen Monarchie im Land wurden mit zunehmender Dauer des Krieges und den sich verschlechternden Kriegsaussichten, vor allem ab der zweiten Kriegshälfte, immer intensiver. Doch von einer systematischen Struktur der Filmpropaganda mit einer klaren Zielsetzung, die während des gesamten Krieges einem politischen Programm diente, kann im Allgemeinen nur schwer gesprochen werden. Das Kino war ein ideologischer Apparat, der der emotionalen Mobilisierung bedurfte und war keine rational begründete und gerechtfertigte Kommunikationstechnologie.

¹⁰³ BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ), 2/2_2,4, 16 Mart 1335 [16 Mart 1919].

In Anbetracht der Tatsache, dass die Filme und die Filmindustrie während des gesamten Krieges einer strengen Zensur und Kontrolle unterlagen und die Filmmacher unter der Aufsicht der Imperien agieren konnten, war es schwierig, „realistische und objektive“ Bilder des Krieges einzufangen. Angesichts der technischen Möglichkeiten der Filmkamera werden in den meist tagsüber gedrehten Aufnahmen vor allem die Besuche von Monarchen, wichtigen Staatsmännern und Soldaten, die Kriegstechnologie, das Leben hinter der Front und der Alltag im Schatten des Krieges reflektiert. So zeigen die Bilder der Filmschaffenden, die in ihrer Mobilität und Freizügigkeit eingeschränkt waren, nicht das Grauen und die Gewalt des Krieges, sondern halten Impressionen des totalen Krieges fest, der als einer der ersten modernen Kriege in die Geschichte einging.

LITERATURVERZEICHNIS

I. Archive

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 63/120; 63/121; 63/199; 522/32; 512/60;
61/281; 513/53.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYS)
2/2_2,4.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM)
5/6.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA) 40/1.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU)
9/9.

B. Staatsarchiv Österreich-Kriegsarchiv

OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 60, Filmstelle 1917, „Abschrift eines 11-seitigen Berichts
von Isidor Goldschmid an den k.u.k. Militärbevollmächtigten General Major
Pomiankowski, Konstantinopel“, Nr. 3054-6958, Nr. 3419, Mai 1917. S. 1.

OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 34/K2, „Schreiben des k.u.k. Militärbevollmächtigten in
Konstantinopel an das k.u.k. Armeeoberkommando in Wien betreffend
Kinoaufnahmen des oblt. Grafen Kolowrat“, Nr. 1422, 19. Juli 1916, S. 2.

OeStA, KA, AOK, KPQ, Ktn. 34/K2, 17.3.1916. „Schreiben Kolowrats an das Kdo. des
KPQu“, Kolowrat. Exh.Nr. 434 pras., S.1.

II. Zeitungen und Zeitschriften

Allgemeine Automobil-Zeitung

Das interessante Blatt

Der Kinematograph

Die Neue Zeitung

İkdam

Kinematographische Rundschau

Kinema

Neue Kino Rundschau

Neues Wiener Journal

Osmanischer Lloyd

Österreichische Volkszeitung

Sport & Salon

Tanin

Tarih Dünyası

III. Primär und Sekundär Literatur

- BIHL, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil I: Ihre Basis in der Orientpolitik und ihre Aktionen 1914-1917*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar 1975.
- BITTNER, Georg, „Oesterreichisch-ungarische Artillerie auf Gallipoli“, *Neues Wiener Journal*, 21. Januar 1916.
- BONO, Francesco, „Bemerkungen zur Österreichischen Filmwirtschaft“, (Hrsg.) Francesco Bono, Paolo Caneppele, Günter Krenn, *Elektrische Schatten: Beiträge zur österreichischen Stummfilmgeschichte*, Filmarchiv Austria, Wien 1999, S. 47-76.
- BROUCEK, Peter, *Karl I. (IV.). Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar 1997.
- ÇELİKTEMEL-THOMEN, Özde, „Osmanlı İmparatorluğu’nda Sinema ve Propaganda 1908-1922“, *Kurgu. Online International Journal of Communication Studies*, 23/1 (2010), S. 1-17.
- DENKMAYR, Oswald, „‘Kurbelmann im Kriegsdienst’. Die Operateure der Filmstelle des k.u.k. Kriegsarchivs und des k.u.k. Kriegspressequartiers 1914 bis 1918“, Diplomarbeit, Universität Wien, Wien 2012.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Übers. Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- FARAH, Irmgard, *Die Deutsche Presse Politik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des „Osmanischen Lloyd“*, Steiner Verlag, Stuttgart, Beirut 1993.
- FERRO, Marc, *Sinema ve Tarih*, Übers. Turhan Ilgaz und Hülya Tufan, Kesit Yayıncılık, İstanbul 1995.
- GÖKMEN, Mustafa, *Başlangıçtan 1950’ye Kadar Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*, Denetim Ajansı Basımevi, İstanbul 1989.
- HINKLE, Eugene M., „Modern Türkiye’de Sinema“, *Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırma Dergisi*, Nr. 28 (2009), S. 91-102.
- HOLZER, Anton, *Die andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Primus Verlag, Darmstadt 2007.

- JORDAN, Alexander, *Krieg um die Alpen. Der erste Weltkrieg im Alpenraum und der bayerische Grenzschutz in Tirol*, Duncker und Humblot, Berlin 2008.
- JUNG, Peter, *Der k.u.k. Wüstenkrieg. Österreich-Ungarn im Vorderen Orient 1915-1918*, Styria, Wien, Graz, Köln 1992.
- JUNG, Uli und MÜHL-BENNINGHAUS, Wolfgang, „Export und Import nicht fiktionaler Filme“, (Hrsg.) Uli Jung, Martin Loiperdinger, *Geschichte des dokumentarischen Films in Deutschland. Band 1, Kaiserreich 1895-1918*, Philipp Reclam Verlag, Stuttgart 2005, S. 423-429.
- KALINA, Walter, „Das Kriegspressequartier Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg“, (Hrsg.) Thomas Kohlberger, Benôit Majerus, M. Christian Ortner, *Krieg in der industrialisierten Welt*, Caesarpress, Wien 2017, S.273-297.
- KARBİ, Bilge, „Avusturya-Macaristan Askeri Ataşesi Joseph Pomiankowski ve Sefir Johann Pallavicini Raporlarında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı: 1914-1916 ”, *OTAM*, Nr.45 (2019), S. 123-146.
- KASAP ORTAKLAN, Oya, *Erken Sinemanın Aynasından Osmanlı-Alman İlişkileri (1895-1918)*, Libra Kitap, İstanbul 2019.
- KLEINHANS, Bernd, „Der erste Weltkrieg als Medienkrieg: Film und Propaganda zwischen 1914-1918“, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr. 16-17 (2014), S. 32-38.
- KOLOĞLU, Orhan, „Espiyonaj-Kontrespiyonaj - Sus! Duvarların Kulağı Var“, *Tarih ve Toplum*, Nr. 84 (1990), S. 34-48.
- KRENN, Günter, „Der bewegte Mensch-Sascha Kolowrat“, (Hrsg.) Francesco Bono, Paolo Caneppele, Günter Krenn, *Elektrische Schatten: Beiträge zur österreichischen Stummfilmgeschichte*, Filmarchiv Austria, Wien 1999, S. 37-46.
- KURNAZ ŞAHİN, Feyza, „Cumhuriyetin Kuruluşuna Kadar Türkiye’de Yardım Cemiyetlerinin Sinema Faaliyetleri ve Kamuoyunda Sinema Algısı (1910-1923) “, *Atatürk Araştırma Merkezî Dergisi*, 30/88 (2014), S. 1-36.
- LINDNER-WIRSCHING, Almut, „Patrioten im Pool.Deutsche und französische Kriegsberichterstatter im ersten Weltkrieg“, (Hrsg.) Ute Daniel, *Augenzeugen. Kriegsberichterstattung vom 18. Zum 21. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2006, S. 113-140.
- MOSER, Karin, *Der Österreichische Werbefilm. Die Genese eines Genres von seinen Anfängen bis 1938*, DeGruyter, Berlin, Boston 2019.
- ODABAŞI, İ. Arda, „Osmanlı/Türk Sineması’nda İlk Kurmaca Filmler Ve İlk Sinema Eleştirileri I“, *Toplumsal Tarih*, Nr. 280 (2017), S. 66-73.
- ODABAŞI, İ. Arda, „Ayastefanos Filminin Yapımcısı ve Gösterim Programı (Ayastefanos Filmi Hakkında Yeni Bilgiler II) “, *Müteferikçe*, 2/54 (2018), S. 135-144.
- ONARAN, Âlim Şerif, *Türk Sineması I*, Kitle Yayınları, İstanbul 1994.

- ÖZÖN, Nijat, *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkımay*, Türk Sinematek Derneği Yayınları, İstanbul 1970.
- ÖZUYAR, Ali, *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi (1895-1922)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖZYILMAZ, Özge, „Erken Cumhuriyet Döneminde Hollywood’un Alınlanması: Kadınlar, Gençler ve Modernlik“, Dissertation, İstanbul Üniversitesi SBE Radyo Televizyon Sinema Anabilim Dalı, İstanbul 2013.
- POMIANKOWSKI, Josef, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü ‘1914-1918 I. Dünya Savaşı’*, Übers. Kemal Turan, Kayihan Yayınları, İstanbul 1990.
- SARAL, Emre, „Avusturyalı Sinemacı Kont Alexander Kolowrat ve Çanakkale Cephesi’nde Çektiği Propaganda Filmi: ‘Die letzten Tage der Entente auf Gallipoli (İtilafın Gelibolu’daki Son Günleri)’“, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/7 (2022), S. 239-260.
- ŞENER, Erman, „Sinema Türkiye’ye Geliyor“, *Milliyet Gazetesi*, 14 Nisan 1982.
- TEKSOY, Rekin, *Sinema Tarihi*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2009.
- THEYER, Hans, „Erinnerungen eines Kameramannes. XI. „Die Frau, die jeder liebt“-Filmaufnahmen im Granatenfeuer“, *Mein Film*, Nr.168 (1929), S.10.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat: 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- VIRILIO, Paul, *The Vision Machine*, Übers. Julie Rose, Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis 1994.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, Übers. Y. Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

IV. Internet

A. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sinema Genel Müdürlüğü (Film Mirasım)

- SGM 2151, „Çanakkale Muharebeleri-01“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/anafartalar-da-tilaf-ordularinin-puskurtulmesi>, (letzter Abruf am 23.01.2023).
- SGM 2154, „Çanakkale Muharebeleri-02“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/canakkale-muharebeleri>, (letzter Abruf am 23.01.2023).
- SGM 2214, „Avusturya-Macaristan İmparatoru’nun İstanbul’u Ziyareti-01“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti-2>, (letzter Abruf am 27.01.2023).
- SGM 2209, „Avusturya-Macaristan İmparatoru’nun İstanbul’u Ziyareti-02“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti-1>, (letzter Abruf am 27.01.2023).

SGM 2208, „Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun İstanbul'u Ziyareti-03“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti>, (letzter Abruf am 27.01.2023).

SGM 2218, „Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun İstanbul'u Ziyareti-04“, <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti-4>, (letzter Abruf am 27.01.2023).

B. Sonstige Internetressourcen

<http://wk1.staatsarchiv.at/propaganda-kuenstler-und-kpq/feldkino-und-fronttheater/feldkino/#/?a=artefactgroup551>, (letzter Abruf am 20.01.2023).

<https://stadtfilm-wien.at/film/121/>, (letzter Abruf am 24.01.2023).

<https://www.europeana.eu/hu/item/08621/103747900000062021>, (letzter Abruf am 25.01.2023).

<https://www.europeana.eu/da/item/08621/1037479000000208032>, (letzter Abruf am 25.01.2023).

ANHANG

Abb. 1: „Ein Feldkino“.

„Ein Feldkino“, *Kinematographische Rundschau*, 9. Juli 1916, S.10.

Abb. 2: „Kriegsfilme vom österreichisch-ungarischen Kriegsschauplatz (Sascha)“.

„Luxemburg“-Kinema.
 Von Montag, 16.—Sonntag, 22. Oktober.
 Kriegsfilme vom österreich - ungarischen
 Kriegsschauplatz (Sascha).
 Ein unwürdiger Vater.
 Packendes Drama in 1 Abschnitt
 Die schöne Wirtin
 (Komödie in 2 Abschn.)
 DIE HÄFEN DEUTSCHLANDS
 (Naturaufnahme)
DER FEHLTRITT
 Modernes Drama in 2 Abschnitten; rührendbewegen-
 de Handlung.
DER HOSENTRÄGER
 (komisch)

„Luxemburg“-Kinema“, *Osmanischer Lloyd*, 17. Oktober 1916, S.3.

Abb. 3: „Die letzten Tage der Entente in Gallipoli, IV. Teil“.

SGM 2154, „Çanakkale Muharebeleri-02“,
<https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/canakkale-muharebeleri>, (letzter Abruf am
23.01.2023).

Abb. 4: Fotoausschnitt von der Isonzoschlacht.

„Die zehnte Isonzoschlacht“, *Das interessante Blatt*, 24. Mai 1917, Titelblatt.

Abb. 5: Bekanntgabe der Filmvorführung der Krönung von Karl I. (IV.) und Kaiserin Zita.

„In allernächster Zeit: im Kino - Palast“, *Osmanischer Lloyd*, 23. Januar 1917, S.4.

Abb. 6: „Der Besuch des österreichisch-ungarischen Kaisers in Istanbul“, Filmszene.

SGM 2214, „Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun İstanbul'u Ziyareti-01“,
<https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/avusturya-impatoru-nun-istanbul-ziyareti-2>,
(letzter Abruf am 27.01.2023).

AN UNDATED DEFTER OF KAPUAGHA KAYIŞ MUSTAFA AGHA'S WAQF FOR MADRASA (DÂRU-L HADÎS) IN ISTANBUL

Kapuağası Kayış Mustafa Ağa'nın İstanbul'da Medrese (Dâru-l Hadîs) Vakfına Ait Tarihsiz Bir Defter

Elma KORİĆ*

Abstract

The waqf had a considerable role in the foundation and development of settlements in the Ottoman Empire. Wealthier individuals would invest a section of their capital they had acquired in a sharia-approved manner into economic, educational, religious and cultural advancement of towns in all parts of this vast state. One of them was Kayış Mustafa Agha, a *kapuagha* at the Ottoman Palace at the turn of the 17th century. Mustafa Agha was born in the area of the town of Ljubinje, Bosnia and Herzegovina, where he had a mosque built, and where he had also erected a maktab and other waqf buildings, establishing thus a new kasaba. In Istanbul, where he spent most of his life, he had a dâru-l hadîs type madrasa built, which was for centuries maintained from the funds of his own waqf. This paper presents a muhasebe defter of his waqf showing that the means for the work and maintenance of the madrasa and the adjacent facilities were acquired through renting the waqf houses (*hâne*) and land properties (*arsa* and *bostân*) in Istanbul.

Key words: Kayış Mustafa Agha, waqf, madrasa, Istanbul

Özet

Osmanlı Devleti'nde yerleşimlerin kurulmasında ve gelişmesinde vakıfların önemli bir rolü olmuştur. Bu geniş devletin her yerindeki varlıklı kişiler, şeriata uygun bir şekilde elde ettikleri

sermayenin bir bölümünü kasabaların ekonomik, eğitimsel, dini ve kültürel gelişimine yatırırlardı. Bunlardan biri de 17. yüzyılın başında Osmanlı sarayında kapuağa olan Kayış Mustafa Ağa idi. Mustafa ağa, Bosna-Hersek'in Ljubinje kasabası bölgesinde bir cami yaptırdığı ve burada bir mekteb ve diğer vakıf binalarını da diktirerek yeni bir kasaba kuran bölgede doğdu. Ömrünün büyük bir bölümünü geçirdiği İstanbul'da, asırlar boyunca kendi vakfından temin edilen dâru-l hadîs tipi bir medrese yaptırdı. Bu bildiriye, medrese ve civardaki tesislerin bakım ve onarımının İstanbul'daki vakıf evleri (hâne) ve arsaların (arsa ve bostân) kiralanması yoluyla elde edildiğini gösteren bir vakfının muhasebe defteri sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kayış Mustafa Ağa, vakıf, medrese, İstanbul

About Kapuagha Kayış Mustafa Agha and his waqf

In the centuries-long history of the Ottoman Empire, the waqf had an instrumental role in the urban and cultural development of many of its parts. With the aim of attaining the good pleasure of God and to be remembered as well doers, many influential and powerful individuals, but also people from other social status, men and women, would invest a section of their capital they had acquired in a sharia-approved manner into economic, educational, religious and cultural advancement of the Ottoman towns and villages. One of them was Kayış Mustafa Agha, a kapuagha at the Ottoman Palace at the turn of the 17th century. He had a mosque built, maktab, and other waqf facilities, having thus founded the Ljubinje casaba in today's Bosnia and Herzegovina. In Istanbul, where he spent most of his life, he had a dâru-l hadîs madrasa built, which was for centuries maintained from the funds of his own waqf.¹ This paper presents an undated muhasebe defter of his waqf showing that the means for the work and maintenance of the madrasa and the adjacent facilities were acquired through renting the waqf houses and land in Istanbul.²

Kayış Mustafa Agha was one of the many individuals who had reached the various parts of the Ottoman Empire through recruitment (*devşirme*), for

¹ Elma Korić, "Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, kapuaga na osmanskom dvoru u Istanbulu, i njegov vakuF", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 67/2017, Sarajevo, 2018, pp.193-218.

² İstanbul, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), TSM.A.d 7467.

schooling or some other causes, spending thus most of their lives away from their birthplace. Some individuals would be appointed to administrative, military, and other positions like sanjak beys or beylerbeys in the regions of their origin, while others would remain in different posts at the Ottoman palace after schooling and would not return to their birthplaces.

Among selected young men, those who had a pleasing physical appearance, in addition to intelligence, would be selected for the palace services. After schooling that took place at the old and new palace in Edirne, and then in the Galata and Ibrahim Pasha's palace in Istanbul, the recruits were trained for military, administrative and other services, depending on their talents and inclinations. The sultan himself would select those who were to be trained for the service at the New Palace (the Topkapı Sarayı), and they were called Gilmânân-i Enderun.³ In the known documents, Kayış Mustafa appears as a *gulâm-i der* in August 1570, then as a *saray ağası* in September 1574. In 1580 he was promoted to the position of *kilercibaşı*, and then in 1582 he became a *hazinedarbaşı*. After the death of the famous Gazanfer Agha in 1603, he became a *babussaade aga* or *kapuğa*.⁴ Apparently, the assumption is true that he was originally from the Ljubinje area in Bosnia and Herzegovina, since he left his mosque, a maktab and other buildings there.⁵ In his waqfiyye he left precise instructions on how to manage his waqf whose facilities were located in Istanbul and Ljubinje.⁶

The first version of his waqfiyye in Arabic was recorded in the *sijil* of the Istanbul Qadi from 1594. Mustafa was named *reis-i hazînin*, which is the Arabic equivalent of the Ottoman term *hazinedarbaşı*.⁷ The *mühimme defter* of 1593

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1945, p. 301-308.

⁴ Ezgi Dikici, "Eunuchs and the City: Residences and Real Estate Owned by Court Eunuchs in Late Sixteenth-Century Istanbul", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021), p. 12.

⁵ Bosnian folklore remembers that he was originally from the village of Žabica near Ljubinje. Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990, p. 109.

⁶ The patron of the construction of the mosque and maktab in Ljubinje, as well as the madrasa and other buildings in Istanbul, is Kayış Mustafa Agha, a white court eunuch *babüssaade aga* (*kapuğa*) of the Ottoman court, and not the chief black court eunuch *darüssaade ağa* (*kızlarğa*) Mustafa Agha, as Evliya Çelebi stated. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VI Kitap, haz. SeyitAli Kahraman, Yücel Dağlı, Istanbul, 2002, p. 245. Cf. Elma Korić, "Power broker at the Ottoman Palace in Istanbul: Darüssaade ağası Hacı Mustafa Ağa", *Ottoman Istanbul V*, ed. Feridun M. Emecen et al., Istanbul 29 May University, Istanbul, 2018, pp. 811-834.

⁷ "*Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Reis-i hâzînin-i sultâniye...*", *Istanbul Kadi Sicilleri*, 12. cilt, "Rumeli Sadâreti Mahkemesi (21 Numaralı Sicil 1002-1003/1594-1595)", ed. Coşkun Yılmaz, ISAM, Istanbul, 2011, p. 225, hüküm 245. According to Uzunçarşılı, three treasuries (*hazîne*) existed at the Ottoman Court, first supervised by the *hazinedarbaşı*, second by the *hazîne kethüde*, while the third treasury was kept in the private chambers of the sultan. The sultan's treasury, which, in addition to money, contained also other valuables, was sealed by the Sultan Selim I seal. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1945, p. 79.

contains an order (*hüküm*) by which the sultan himself gives permission to issue a *muafname* and to establish the town of Ljubinje, and Mustafa was mentioned as "...my current *bazinederbaşı*, pride of the chosen and the close ones..." (*...bâlä bazinedârbaşım olan iftibâru-l havâss ve-l mukarrebîn...*).⁸ In this period, a *bazinedar* was part of the household of the sultan's palace in Istanbul.⁹ He was always in the immediate vicinity of the sultan, both in war and in peace. In the late 16th century, a *bazinederbaşı* would earn a daily wage of 60 akçe. The promotion would lead him to the title of *kapuağa*. On the occasion, a walnut-shape turban (*mücevveze*) would be placed on his head.¹⁰

A special sample of Kayış Mustafa Agha's waqfiyye was issued in 1606, after his death. It is preserved in the Topkapı Palace in Istanbul. A digitalized black and white copy of the waqfiyye is preserved in the Ottoman Archives in Istanbul. We learn from the text that Kayış Mustafa Agha intended a portion of his fortune for the construction and maintenance of a mosque and maktab in Ljubinje, in today's Bosnia and Herzegovina. The second portion of his fortune he intended for the construction and maintenance of madrasa and for some other purposes in Istanbul.¹¹

A 1606 waqfiyye reads that Kayış Mustafa Agha was the chief white eunuch (*kapuağa*), i.e., the *bâbüssaâde ağa* at the end of his life, which was one of the most influential positions at the Ottoman Palace for which white eunuchs, primarily of the Balkan or Caucasus origin were selected. The office of the *kapuağa* was placed next to the main gate or the Gate of Felicity (*bâbüssaâde*). The *kapuağa* was the contact between the sultan and the outside world, and it was through him that the sultan gave permission to enter the gate and access the internal palace (*Enderun*), and would send his orders to the government. The *kapuağa* also held the rank of the vizier and would stand next to the grand vizier and the sheikh al-Islam at ceremonies. He earned a daily wage of 100 akçe.¹² The *kapuağa* supervised some 70 mosques in the Ottoman Empire. Among other things, he would also be in charge of supervising and training the cadets at the Edirne imperial school, preparing them for their duties.¹³ The official title denoting

⁸ BOA, MHM 71/670.

⁹ Mehmet İpşirli, „Kapı halkı“, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 24, İstanbul, 2001, p. 343-344.

¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, p. 318.

¹¹ BOA, TŞMA.d 6965.

¹² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, p. 355; Halil İncılık, „Kapı Aghası“, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume IV: Iran–Kha. Leiden: Brill, 1978, p. 570.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, p. 357; İncılık, „Kapı Aghası“, p. 570-571; Metin I. Kunt, „Ottoman White Eunuchs as Palace Officials and Statesmen (1450-1600)“, in: *Mediterranean Slavery Revisited (500-1800)*, ed by. Juliane Schiel, Stefan Hanß, Chronos Verlag, Zürich, 2014, p. 329.

highly esteemed court officials such as the *dariüssaade ağa* and the *babiüssaade ağa*/the *kapuağa* stated: “The pride of the chosen and the close, trustworthy and reliable support of rulers and the sultan, by decisions honourable and dignified, the current agha of my court”.¹⁴

In addition to being *kapuağa*, Mustafa Agha was also a *basodabaşı*, i.e., a supervisor of one of the most significant chambers – the private chamber of the sultan, and that was also considered one of the most respected positions at the imperial court. A *basodabaşı* would prepare the sultan’s clothes, would always walk with the sultan. All other servants from the sultan’s private chambers were under his supervision.¹⁵ The fact that Mustafa Agha performed two functions simultaneously at one point could perhaps be brought into connection with the practice introduced by Gazanfer Agha. After the death of his brother Cafer, who was the sultan’s *basodabaşı* from 1577, Gazanfer Agha assumed his position and performed two functions simultaneously from 1582 to 1603, during the reigns of sultans Selim II, Murat III and Mehmet III.¹⁶ Kapuğa Gazanfer Agha is considered the most significant chief white eunuch of the Ottoman Palace in history. He was influential to the extent that the only way to end his reign was assassination.¹⁷ Gazanfer Agha was killed in a riot on 6 January 1603. He was beheaded together with the chief black eunuch, Osman Agha. The Venetian *bailo* wrote that “their heads rolled up to the feet of Sultan (Mehmet III) like a black and a white pearl.”¹⁸ Kayış Mustafa Agha assumed Gazanfer Agha’s posts of *kapuağa* and *basodabaşı*.

¹⁴ *İftihârü'l-bavass ve'l-mukarrebîn, mu'temedü'l-mülûk ve's-selâtin, muhtârü'l-izcî ve't-temkîn bi'l-fi'il Dâriü's-sa'âdetim/Bâbü's-sa'âdetim ağası...ağa*. Mubahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, 1994, p. 104.

¹⁵ The *basodabaşı* was chosen among the white court eunuchs and sometimes among the young men schooled in Edirne. In the 16th century, the *basodabaşı* would earn 60 akçes per diem and would receive five times that sum annually for clothes purchase. Apart from that, he had an estate in Rumelia that earned him 300 ducats annually (a ducat was worth about 50 silver akçes at that time). The *basodabaşı* kept one of the four seals of the sultan. When the Ottoman chronicler Rasheed ranked the white aghas of the imperial court, he placed the *babiüssaade ağa*/the *kapuağa* first, and the *basodabaşı* second. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, p. 340-342.

¹⁶ Maria Pia Pedani, “Safiye’s Household and Venetian Diplomacy”, *Turcica*, 32, 200, 9-32, p. 14-15.

¹⁷ Pedani, *Safiye’s Household*, p. 14-15; Fleisher, *Bureaucrat and Intellectual*, p. 72.: Eric Dursteler, “Fatima Hatun née Beatrice Michiel: Renegade Women in the Early Modern Mediterranean”, in: *The Medieval History Journal*, 12, 2 (2009), p. 355-382.

¹⁸ Pedani, *Safiye’s Household*, p. 24.

We see in Mustafa Agha's waqfiyya that, among other, he intended 800,000 akçe for the construction of a Daru-l hadis type madrasa in Istanbul.¹⁹ The structure of the madrasa was to be built firmly, of lime and stone, domed and containing eight rooms.²⁰ Apart from that, the waqfiyya stipulated that an educated sheikh was to be appointed to the madrasa, and his qualifications were described in detail. He was to teach fiqh, hadith and other sciences. He would receive a daily wage of 15 akçe from the funds of the waqf. Furthermore, the sheikh was to select seven of the most talented and motivated students as teaching assistants, and they would earn a daily wage of 3 akçe. The madrasa was also to have a gatekeeper (*bevvâb*), tasked with locking the door at night and unlocking it in the morning. It appears that the same officer was tasked with cleaning the facility and he earned a daily wage of 2 akçe.²¹

The past historiography also mentions that the same waqif had a madrasa built during the reign of Sultan Murat III, cca. 1590-1591, in the Sirkeci quarter of Istanbul. The madrasa was in the Hudavendigâr street, opposite the Karaki Huseyin Çelebi Mosque²² and at one point it contained 12 rooms.²³ One of Kayış Mustafa Agha's documents concerning the Istanbul madrasa was written by waqf mutevelli Mehmet. It is a defter of expenditures for the repair of the madrasa dome, from 1840. The document reads that 17 domes were reconstructed within the madrasa complex of the deceased esteemed Kayış Mustafa Agha: 13 domes were covered in lead (*kurşun*), a collapsed dome above a room, a dome over the fountain and two other domes. The total expenditures, according to the waqf's accountant were 1,300 *kuruş*.²⁴

Kayış Mustafa Agha's madrasa is mentioned in an 1869 list of Istanbul madrasas under number 146. At that time, the madrasa had 24 (19) enrolled

¹⁹ *Daru-l hadis* initially denoted the first specialised educational institution for the study of the hadith, and was established in the 6th c. (Hijrah) in Damascus. The *Daru-l hadis* madrasa was part of an educational complex established in Istanbul by Sultan Suleiman the Lawgiver. The mudarris of the *Daru-l hadis* madrasa earned 100 akçes per diem, unlike the mudarris in other madrasas who would earn 60 akçes per diem. That reflected the rank of this type of the madrasa. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1965, p. 34.

²⁰ BOA TSM.A.d 6965, 14b.

²¹ BOA TSM.A.d 6965, 19a-19b.

²² The Karaki Huseyin Celebi Mosque is located in the Hudavendigâr street, Sirkeci quarter of Istanbul. It was erected in 1483 and has been renovated several times. Nurcan Sefer, Zeynep Ahunbay, *Eminönü'nün Halîç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920-2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar*, İstanbul, 2015, p. 95.

²³ Ali Cengiz Üstüner, "İstanbul medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 142, şubat 2003, p. 38.

²⁴ BOA TSM.A.e 828 of 1840 (the original TSMA No: 7420/30)

students, and subjects taught were also mentioned.²⁵ When the main street was expanded in 1870s, the madrasa rooms parallel to the street were torn down and rebuilt.²⁶ A document from a later period bears witness to the interventions on the madrasa, and it also includes a map with marked tram rails and outer walls of the madrasa that were marked as an obstacle to the tram rail construction, hence, they were torn down.²⁷ In 1913, the building was sold to the Hejaz Railway and was later nationalised. In 1914, the remaining five rooms were torn down, together with the washing room, the ghusl room, and the ablution room. An inspection conducted in 1918 determined that the remaining seven rooms housed those who had lost their homes to fire.²⁸ Kayış Mustafa Agha's madrasa was torn down in 1938.²⁹

Book of income and expenditures of the Mustafa Agha's waqf for the madrasa in Istanbul

There are archival documents on income of the waqf intended for the madrasa from which we find out about the way in which funds were generated for the functioning and the maintenance of the madrasa, as well as for the salaries of the employed and for the reconstruction.³⁰ One of such documents is the defter of Kayış Mustafa Agha's madrasa, year unknown.³¹ This defter is entitled: "The Income Defter of the Madrasa of Kayış Mustafa Agha, the Former Agha of the Gates of Felicity, in the Karaki Street in Istanbul" (*Defter-i akârât-i medrese-i merhûm Kayış Mustafa ağa, ağa-i Bab-i ssa'âde sâbik der mahalle-i Karaki der İstanbul*). The year when the defter was written remains unknown. The defter consists of two meticulously written pages. As previously mentioned, income for the

²⁵ Mubahat Kütükoğlu, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, vol. 7-8, İstanbul, 1976-77, p. 294.

²⁶ Sefer-Ahunbay, *Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası*, p. 97.

²⁷ BOA BEO 1331/99813 (No. 2, 3 and 4); (1317 S 19/June 1899) Soğukçeşme kurbunda Kayış Mustafa Medresesi'nin tamiri.

²⁸ Sefer-Ahunbay, *Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası*, p. 97.

²⁹ Kütükoğlu, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", p. 345.

³⁰ Apart from the documents presented in this paper, we managed to find the following document concerning the madrasa from a later period: BOA TSM4. e. 828/29 (original: TSM4 7420/30 - March 1840); BOA A. AMD 43/94 (April 1853); BOA A. MKT.NZD 73/50 (February 1853); BOA BEO 1331/99813 (Evkaf, Dahiliye, 98892- June 1899); BOA BEO 1737/130211 (October 1901).

³¹ BOA TSM4. d 7467. There is another similar defter from 1111 Hijra year (1699-1700 c.e.) that provides an insight into the income from renting the waqf rooms, houses, shops and gardens, as well as expenditures in that year. BOA TSM4.d 3678/2 from 1111 Hijra year (*Kapı Ağası Mustafa Ağa Medresesi Evkafı'nın oda, hane, dükkân, bahçe ve bostan kiralardan gelen varidatı ve bocalarının vezâifi ile sair müteferrik masrafları*).

maintenance of Kayış Mustafa Agha's madrasa was to be generated through renting of the waqf property. The defter indicates that those were properties, houses and land that belonged to the said waqf, all rented to certain private individuals, and the income from that vast property was intended for the madrasa in Istanbul. The first page mentions the names of the persons to whom the waqf facilities were rented, as well as the rent money. The following page mentions the names of the persons who rented the gardens and the amounts they paid for rent. Houses were rented for 15 to 60 akçe, large houses for 100 akçe, high-yield vegetable gardens were rented for 100 to 500 akçe per month, and a large vegetable garden was rented for 650 akçe. All these estates were located in the Istanbul quarters such as Karaki, Ağa çayırı, Langa, Balat, Salma Tomruk, Yedikule. Since the rent for gardens costed more than the rent for houses, it can be assumed that those were highly productive vegetable farms and gardens that generated significant income. The defter contains accounting records for one year. This source shows that the waqf income for the maintenance of the madrasa was generated by renting 39 houses, one field and five gardens, and the monthly income was 3,186 akçe, i.e., 38,232 akçe annually, as shown in the defter. From that sum, a daily amount of 106 akçe was intended for salaries and current expenses of the madrasa, which was 3,186 akçe per month and 38,160 akçe annually, as presented in the following table:

Employee	per diem	per month	per year
Muderris, mevlana Hamza Efendi	58 akçe		
Nazir, esteemed babussaade agha	5 akçe		
Muteveli, Abdurrahman Efendi	20 akçe		
Scribe (<i>katib</i>), Mustafa Halifa	5 akçe		
<i>câbi</i> , Mustafa Efendi	8 akçe		
to Haji Ibrahim for bringing water to the fountain near the said medrese,	2 akçe		
to Ibrahim and Muhammed for bringing water to the "Yedi Kule" fountain	1 akçe		
to Haji Ismail, for directing water from the mountain	1 akçe		
to Mustafa Halifa, the the guardian of the tomb (<i>türbedâr</i>) by the order of the vâkif	1 akçe		
to Muhammed's Muhammed, a librarian (<i>hafîz-i kutub</i>),	2 akçe		
to Muhammed's Ibrahim, an extraordinary trustee (<i>mu'temed</i>)	3 akçe		
	106	3,180	38,160

Table 1. Expenditures for daily, monthly and annual salaries of the waqf employees.

In addition, this amount also helped cover expenses to the tune of 2,680 akçes for the regular cleaning and maintenance of the madrasa, the schooling process and other necessary expenses such as repairs on fountains and inside the madrasa during that year.

Activity	expense
cleaning and maintenance of the madrasa	180
usual expenses	1,000
usual schooling expenses	300
expenses related to the usual repairs of fountains and in the madrasa	1,200

Table 2. Expenses related to the functioning of the madrasa, the schooling process, maintenance and repairs.

The last annotation in the defter leads to the conclusion that the waqf earned 38,232 akçe that year, while expenditures of the waqf maintenance were 40,840 akçe. Since the expenses exceeded income by 2,608 akçe, it was decided that the water system and the madrasa would no longer be repaired. But it seems that later some of the aforementioned waqf facilities were still maintained from the funds of this waqf. An 1714 document mentions a water supply system in the Kavaklıdere district that was part of Kayış Mustafa Agha's waqf. That same document mentions that the waqf also included a madrasa and a fountain in the Hâce Paşa district, as well as a fountain near Yedikule and the Kapuçı fountain in the Eyüp district.³² Furthermore, in the Yedikule district of Istanbul there is a fountain near the Hacı Evhad Mosque with an inscription indicating that it is one of the structures from the Kayış Mustafa Agha's waqf. On the ornamental board, in the middle of the semicircle indicating the setting sun, the inscription reads: "Maşallah". Underneath it, there is another inscription: "Sabib-ül hayrat vel-hasenât Babüssaâde Ağası sâbık merbûm Kayış Mustafa Ağâ, 1228". The year 1228 (1813) is probably indicating the date when the funds from his waqf were used for the last time to repair the fountain. The fountain has a large basin made of dressed stone on one side and of bricks on the other. Since the plaster covering the inside of the basin weakened with time, the internal construction appeared and one can see the internal belt of the basin made of bricks layered in a circle. The niche holds an ornamented marble panel. The basin is now broken, the tap has been

³² Eyüp Sabri Kala et al, *İstanbul su kulliyâtı XXXII, Vakıf su defterleri: Su Tabirleri (1655-1807)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2003, p. 54.

broken off, and the water is no longer running.³³ The previously mentioned defter mentions the madrasa fountain³⁴, as well as the Yedi Kule (Seven Towers) fountain. Since the Haji Evhad mosque was located near the Yedikule³⁵, it is possible that this is the very fountain built by the means of Kayış Mustafa Agha's waqf. It is also assumed that the fountain was first built by Haji Evhad himself, only to have been later repaired from the Kayış Mustafa Agha's waqf funds.³⁶

Other Purposes of Kayış Mustafa Agha's Waqf in Istanbul

Mustafa Agha intended in his waqfiyya the funds for many other purposes in Istanbul. He intended that a daily wage of two akçes be paid for 30 young men, the court pages (*ıçoğlan*) of whom 15 were the baltadji (*baltacılar*), **37** the class of palace guards that lived in the New Palace, **38** and other 15 who lived in the saray of Ibrahim Pasha at the Atmeydan.³⁹ Their duty was to assemble once a day and recite a *juz'* from the Qur'an in memory of the waqif and to recite a *du'a* after *khatm*. A daily wage of one akçe was intended for the person who recorded the aforementioned activities. The waqif also intended certain amounts of money for other officers of the court in charge of supervising and advising the said young

³³ http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=36474&sessionid=5b489b469aabb
Accessed on: 9 March 2023

³⁴ A tarih on the construction of the fountain alongside the babussaade aga Mustafa Agha's madrasa (*Çeşme-i medrese-i bâbüssa'ade Mustafa Ağâ*) from 1590/91 by the author Fedâî was recorded in: Hafız Hüseyin Ayvansarâî, *Mecmûâ-i Tevârih*, haz. Fahri Derin, Vahid Çabuk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1985, p. 282.

³⁵ The Haji Evhad Mosque is located in the Yedikule district of İstanbul. It was built in 1585 and is one of the last works of the architect Mimar Sinan. Initially, the complex consisted of a mosque, a khangah and fountains. Semavi Eyice, "Haci Evhad Camii: İstanbul Yedikule'de XVI. yüzyıla ait cami", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 14, İstanbul, 1996, p. 472-474.

³⁶ Mustafa Özdamar, „Namazgâhlar”, *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1988, p. 226.

³⁷ The baltadji (*baltacılar*) were officers of the Ottoman Palace who initially cleared the way by their exes (Turkish: *balta*) for the Ottoman army; they would also drain swamps, erect tents, transport goods, etc. After the conquest of İstanbul they became the principal squad of the court officers in the Old and the New Palace. Later, squads of the baltadji were formed in Edirne as well, at the Galata and Ibrahim Pasha's court. They performed various duties inside and outside of the court and they were tasked with guarding the sultan and the princes. They were directly connected to *dariüssaade ağâ*. Abdülkadir Özcan, „Baltacı“, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 5, İstanbul, 1992, p. 34-35.

³⁸ Saray-ı Cedid-i Amire or Yeni Saray (New Palace) is the name of the Topkapı Sarayı in İstanbul, unlike the Old Palace located in the Beyazıt district. Cf.: Zeynep Tarım Ertuğ, "Topkapı Sarayı", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 41, İstanbul, 2012, p. 256-261.

³⁹ Ibrahim Pasha's palace in İstanbul at the edge of the Atmeydan square is one of the most impressive private courts in the city. It was built by Pargalı Ibrahim Pasha in the 16th century. See more in: Semavi Eyice, "İbrahim Paşa Sarayı", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 21, İstanbul, 2000, p. 345-347.

men.⁴⁰ In addition, once every two years 8,000 akçe were intended for a man of high moral virtues familiar with the hajj rituals to perform the hajj and to visit the tomb of the prophet Muhammad (PBUH) in Medina, meriting *sawab* (reward) to the waqif's soul.⁴¹ He named Ali the son of Abdullah, his freed slave, the waqf mutevelli, earning a daily wage of 20 dirhems. After his death, capable and honest men were to be named the mutevelli, so that they could contribute to the waqf management. A scribe was appointed to financially manage the waqf. He was well familiar with the accounting and the laws and he earned a daily wage of five dirhems. Two cabi would receive a daily wage 5 akçes each.⁴² The waqf nazir was appointed the current officer of the Door of Felicity (*şâbitan fi Bâb-i ssa'âdeti sultâniye*) and he received a daily wage of five dirhems. He was tasked, among other things, with supervising the management of the waqf at the beginning of every year, to keep the bookkeeping records (defters) and to spend the waqf income for repairs on the waqf facilities.⁴³ Waqif also appointed two repairmen charged with the repair and maintenance of two public roads, one in front of his house in the Karakedi (should be: Karaki) street, near the Nöbethane area of Istanbul, and one in the kasaba of Karamursel. They each received a daily wage of two akçe. The income from the store in Üsküdar was intended for the maintenance of a bridge that he had erected, as well as a road next to it.⁴⁴ The very end of the waqfiyya lists the names of witnesses, including the officers of the Ottoman Palace in Istanbul.⁴⁵ Mustafa Agha ordered a tomb (türbe) to be built in the Eyüp district, and a türbedar to be appointed that would receive a daily wage of two akçe.⁴⁶ He died in Istanbul somewhere between January 1604, when according to M. Süreyya he retired, and December 1606 when his waqfiyya mentioning him as deceased was legalized.⁴⁷ His tomb with marble pillars was located at the Eyüp cemetery but no longer exists.⁴⁸

⁴⁰ BOA *TSM.A.d* 6965, 15a-16b.

⁴¹ BOA *TSM.A.d* 6965, 16b-17a.

⁴² BOA *TSM.A.d* 6965, 18a-18b.

⁴³ BOA *TSM.A.d* 6965, 20a-21b.

⁴⁴ BOA *TSM.A.d* 6965, 17a-17b.

⁴⁵ BOA *TSM.A.d* 6965, 27a-27b. One of them was Osman Agha, the principal treasurer in Enderun; Muhammed Agha, the court procurement officer; Mevlana İsmail Çelebi, the son of Ibrahim, known as Dede; Mustafa Agha, a muteveli, etc.

⁴⁶ BOA *TSM.A.d* 6965, 17a.

⁴⁷ Süreyya, Mehmed, *Sicilli Osmani*, vol. 4, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, İstanbul, 1996, p. 1136.

⁴⁸ Mehmet Nermi Haskan, „Eyüp Türbeleri“, *Eyüp Tarihi*, vol. 1-2, İstanbul, 1993, 147-299, p. 181. This publication assumes that he died in 1613. On the other hand, H. Hasandedić concludes that he died in 1623, most probably on the basis of the data from Evliya Çelebi's *Seyahatname*. Hasandedić considered that Mustafa Agha is the same person as Hacı Mustafa

Summary

The waqf played a significant role in the formation and development of settlements in the Ottoman Empire. Wealthier individuals would invest a section of the capital they had acquired in a Sharia-approved manner into the economic, educational, religious, and cultural advancement of towns. One of them was Kayış Mustafa Agha, who originated from the Ljubinje area, Bosnia and Herzegovina, where he had a mosque built, as well as a maktab and other facilities, establishing thus a new casaba. He also left cash that was used as loan money by the Ljubinje area tradesmen. In Istanbul, where he spent most of his life, he had a dârû-l hadîs madrasa built, which was for centuries maintained from the funds of his own waqf. Funds for the work and maintenance of the madrasa and the adjacent facilities were acquired through renting of the waqf houses (hâne) and land (*arsa* and *bostan*). The defter indicates that the real-estate, i.e., the houses and land that belonged to Kayış Mustafa Agha's waqf, were rented to certain private individuals, and the income from that vast property was intended for the maintenance of his madrasa in Istanbul. The defter mentions the names of the persons to whom the waqf facilities were rented, as well as the rent money and also the names of the persons who rented the gardens and the amounts they paid in rent. The said real estate was located in different quarters of Istanbul. Houses were rented for 15 to 60 akçe, larger houses were rented for 100 akçe, productive vegetable gardens were rented for 100 to 500 akçe per month, while large pieces of land were rented for 650 akçe. The defter contains the balance for one year. Since the expenses exceeded income by 2,608 akçe, it was decided that the water system and the madrasa would no longer be repaired from the waqf funds.

A certain number of documents concerning his waqf – both the Ljubinje facilities and the madrasa and other waqf provisions in Istanbul – have been preserved. The only existing facilities of his waqf today are the mosque in Ljubinje, destroyed and rebuilt on several occasions, and a fountain in Istanbul.

Transcription of the Document (BOA TSMA.D 7467)

Merhûm Kayış Mustafa Ağa der İstanbul

Hüve

Defter-i akârât-ı medrese-i merhûm Kayış Mustafa Ağa, ağa-yı Bâbü's-sa'âde-i sâbık, der mahalle-i Karaki der İstanbul

Agha, the black kizlaragha who died that year. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, p. 110.

Hâne der uhde-i Mehmed efendî, kâtib-i serrâcîn-i Hâssa, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 60

Hâne der uhde-i Hasan bin İvaz, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Sâlih Ağa, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 30

Hâne der uhdegân-ı Belkîs Hatun ve Fatima Hatun, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 35

Hâne der uhdegân-ı Mehmed ve zevceş Sâliha bint-i Abdullah, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhdegân-ı Ahmed Beğ ve zevceş Zekiyye Hatun, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 15

Hâne der uhde-i Mehmed bin İbrâhîm, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 30

Hâne der uhde-i İsmihân Hatun bint-i Abdullah, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Mehmed bin Mustafa, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhdegân-ı Şahbâz Hatun ve zevceş Abdullah, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 30

Hâne der uhde-i Osmân Beğ, bevvâb-i sultânî, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Mehmed Beğ, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 30

Hâne der uhdegân-ı Râbi'a Hatun ve zevceş Mehmed Beğ, der mahalle-i
mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Fazli bin Sâlih, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Osmân Beğ, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Nûrullah Çelebî, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 60

Hâne der uhde-i Ahmed Ağa bin Ali, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 60

Hâne der uhde-i Meryem Hatun, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 60

Hâne der uhde-i Mehmed Ağa bin Hızır, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 60

Hâne der uhde-i Halîl bin İbrâhîm, der mahalle-i mezbûr
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Ahmed bin Hüseyin, der nezd-i Ağa Çayırı,⁴⁹
Fî semen 30

Hâne der uhde-i Hasan Çelebi, der nezd-i Ağa Çayırı,
Fî semen 30

Hâne der uhde-i Hasan Çelebi, der nezd-i Ağa Çayırı,
Fî semen 30

Hâne der uhde-i Hasan Çelebi, der nezd-i Ağa Çayırı,
Fî semen 30

⁴⁹ There is a street called Ağa çayırı, in Silivrikapı quarter in İstanbul.

Hâne der uhde-i Şerîfe Hatun, der nezd-i Ağa Çayırı,
Fî semen 25

Hâne der uhdegân-i Aîşe Hatun ve Mustafâ bin Muslu, der nezd-i Ağa
Çayırı,
Fî semen 35

Hâne der uhdegân-i Süleymân ve zevceş Hadîce Hatun, der nezd-i Ağa
Çayırı,
Fî semen 30

Hâne der uhde-i Süleymân bin Ömer, der nezd-i Ağa Çayırı,
Fî semen 60

Hâne der uhde-i Selîme Hatun, der nezd-i Ağa Çayırı,
Fî semen 30
Hâne der uhde-i Neslihân Hatun, der nezd-i Ağa Çayırı,
Fî semen 25

Hâne der uhde-i Mustafâ Çelebî ma'a arsa-i hâliyye, der nezd-i bostân,
Fî semen 47

Hâne der uhde-i Ali Ağa ser-bevvâbîn, der mahalle-i Kızıлтаş, der nezd-i
Koska⁵⁰
Fî semen 60

Hâne der uhde-i Hacı Ahmed, der nezd-i Langa-yı kebir⁵¹,
Fî semen 30

Hâne der uhdegân-i İsmâ'îl ve Mustafâ, der mahalle-i Hoca Ali der Balat,⁵²
Fî semen 40

Hâne der uhde-i Yâni, zimmî, der nezd-i Salma Tomruk,⁵³
Fî semen 40

⁵⁰ There is a small street called Kızıлтаş near the Koska street in the Mimar Kemalettin quarter in İstanbul.

⁵¹ Probably today a quarter called Büyüklanga in Fatih Municipality in European part of İstanbul.

⁵² Balat is a quarter in İstanbul.

⁵³ There is a street Salma Tomruk in the Dervişali quarter in İstanbul.

Hâne der uhde-i Ezmargad bint-i Marko, der nezd-i Salma Tomruk,
 Fî semen 30

Arsa-i hâliyye der uhde-i Todorî zimmî, der nezd-i Salma Tomruk,
 Fî semen 20

Hâne-i kebîr der uhde-i Bogaz zimmî, der mahalle-i Kefeli⁵⁴, der kurb-i Eski
 Cuma Bazarı,
 Fî semen 100
 Hâne der uhde-i Mahmûd Ağa, der nezd-i İstimâdiyye,⁵⁵
 Fî semen 45

Hâne der uhde-i Sîmo ve Gevher zevceş, der mahalle-i Dülbendci der nezd-
 i Bâb-ı Kum⁵⁶,
 Fî semen 45

2
 Bostân der uhde-i Rukiyye Hatun, der nezd-i Ağa çayırı,
 Fî semen 500

Bostân kebîr der uhde-i el-Hâc Mustafâ, der nezd-i Ağa çayırı,
 Fî semen 650

Bostân der uhde-i İsmâ'il Ağa ve zevce[er] Aîşe Hatun, der nezd-i el-Hâc
 Evhad câmii,
 Fî semen 167

Bostân der uhde-i Fâtima Hatun bint-i Mustafâ Paşa, der nezd-i Yedikule,⁵⁷
 Fî semen 167

Bostân der uhde-i Osmân Ağa, der nezd-i Yedikule,
 Fî semen 100

⁵⁴ Perhaps it is Kefeliköy, a quarter in İstanbul in Sarıyer Municipality.

⁵⁵ The name İstimâdiyye mentions a gate near which Topcular Kâtibi Mahmûd had a fountain erected. Cf. E.S.Kala et al, *İstanbul su kâülliyâtı XXXII*, p. 25. Maybe today Samatya.

⁵⁶ Probably Kumkapı.

⁵⁷ Yedikule is the name of the fortress with seven towers in the European part of İstanbul, after which the district of the same name in Fatih Municipality is named.

Cem'an yekun:
fî semen: 3.186
fî sene: 38.232

El-vezâif

Mevlânâ Hamza Efendî, el-muderris, fî yevm 58
Hazret-i Ağa-i Bâbü's-sa'âde, en-nâzir, yevm 5
Abdürrahman Efendî, el-mutevellî, yevm 20
Mustafâ Halife, el-kâtib, yevm 5
Mustafâ Efendî, el-câbî, yevm 8
Hacı İbrâhîm, râh-ı âbî çeşme der nezd-i medrese-i m, yevm 2
İbrâhîm ve Mehemed, râh-ı âbiyân-ı çeşme-i Yedikule, yevm 1
El-hâc İsmâil, râh-ı âbî-i dâğ, yevm 1
Mustafâ Halife, türbedâr bâ-şart-ı vâkif, yevm 1
Mehemed [bin] Mehemed, hâfız-ı kütüb, yevm 2
İbrâhîm [bin] Mehemed, mu'temed, yevm 3
Yekûn
Fî yevm 106
Fî semen 3.180
Fî sene 38.160
'Ani-l ihrâcât fî sene 2.680
İhrâc-i medrese-i mezbele fî sene 180
Harc-ı muhâsebe ber vech-i mu'tâd-ı kadîm fî sene 1.000
İhzâriyye-i câbî berây-ı tahsîl ve icârât ber mu'tâd-ı kadîm fî sene 300
Meremmât-ı râh-ı âb-ı çeşmehâ ve medrese bi'd-defâ'ât-ı lâzım-kerde fî sene 1.200
Yekun
El-vezâif ve mesârif fî sene-i kâmile 40.840
Fi-l izdiyâd-ı harc ani'l-mahsûl 2.608

Vakf-ı mezbûrun bir senede îrâdı otuz sekiz bin iki yüz otuz iki akçe olub ve vezâif mesârifî kırk bin sekiz yüz kırk akçe olmağla beher sene muayyen olan masraf ziyâde olmağla iki bin altı yüz sekiz akçe ziyâde zuhûr eyledüğinden mâ'adâ sû yollarında ve medrese ve çeşmelerin iktizâlarında meremmâtlarını mütevellî-i vakf olanlar bi-şarti'r-rucû' kendi mâlından harc ve sarf idüb mu'accelât ve rusûmât vâkı' oldukda almak üzeredir bâkî sultânım hazretleri a'lemdir.

Literature

İstanbul, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

BOA *A. AMD* 43/94

BOA *A. MKT.NZD* 73/50

BOA *BEO* 1331/99813

BOA *BEO* 1331/99813 (No. 2, 3 and 4)

BOA *BEO* 1737/130211

BOA *MHM* 71/670

BOA *TSM.A.e.* 828/29

BOA *TSM.A.d.* 3678/2

BOA *TSM.A.d.* 6965

BOA *TSM.A.d.* 7467

İstanbul Kadi Sicilleri, 12. cilt, “Rumeli Sadâreti Mahkemesi (21 Numaralı Sicil 1002-1003/1594-1595)”, ed. Coşkun Yılmaz, ISAM, İstanbul, 2011.

AYVANSARÂÛÎ, Hafız Hüseyin, *Mecmuâ-i Tenvârih*, haz. Fahri Derin, Vahid Çabuk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1985.

DIKICI, Ezgi, “Eunuchs and the City: Residences and Real Estate Owned by Court Eunuchs in Late Sixteenth-Century İstanbul”, *YILLIK: Annual of İstanbul Studies* 3 (2021), pp. 7-37.

DURSTELER, Eric, “Fatıma Hatun née Beatrice Michiel: Renegade Women in the Early Modern Mediterranean”, in: *The Medieval History Journal*, 12, 2 (2009), pp. 355-382.

EYICE, Semavi, “Hacı Evhad Camii: İstanbul Yedikule’de XVI. yüzyıla ait cami”, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 14, İstanbul, 1996, pp. 472-474.

EYICE, Semavi, “İbrahim Paşa Sarayı”, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 21, İstanbul, 2000, pp. 345-347.

HASANDEDIĆ, Hivzija, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1990.

İNALCIK, Halil, „Kapı Aghası“, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume IV: Iran–Kha. Leiden: Brill, 1978, pp. 570-571.

İPŞIRLI, Mehmet, „Kapı halkı“, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 24, İstanbul, 2001, pp. 343-344.

KALA, Eyüp Sabri et al, *İstanbul su kulliyâtı XXXII, Vakıf su defterleri: Su Tabirleri (1655-1807)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2003.

KORIĆ, Elma, “Power broker at the Ottoman Palace in İstanbul: Darüssaade ağası Hacı Mustafa Ağa”, *Ottoman İstanbul V*, ed. Feridun M. Emecen et al., İstanbul 29 May University, İstanbul, 2018, pp. 811-834.

- KORIĆ, Elma, "Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, kapuaga na osmanskome dvoru u Istanbulu, i njegov vakuf", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 67/2017, Sarajevo, 2018, pp.193-218.
- KUNT, Metin I., „Ottoman White Eunuchs as Palace Officials and Statesmen (1450-1600)“, in: *Mediterranean Slavery Revisited (500-1800)*, ed by. Juliane Schiel, Stefan Hanß, Chronos Verlag, Zürich, 2014, pp. 325-336.
- KÜTÜKOĞLU, Mubahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, 1994.
- KÜTÜKOĞLU, Mubahat, "1869'da faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, vol. 7-8, İstanbul, 1976-77, pp. 277-392.
- ÖZCAN, Abdülkadir, „Baltacı“, TDV *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 5, İstanbul, 1992, pp. 34-35.
- ÖZDAMAR, Mustafa, „Namazgâhlar“, *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1988, pp. 221-248.
- PEDANI, Maria Pia, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy", *Turcica*, 32, 200, pp. 9-32.
- SEFER, Nurcan; AHUNBAY, Zeynep, *Eminönü'nün Haliç Kıyı Bölgesindeki Vakıf Kültür Mirası'nın 1920-2015 Arasında Geçirdiği Onarımlar ve Uğradığı Kayıplar*, İstanbul, 2015.
- SÜREYYA, Mehmed, *Sicilli Osmani*, vol. 4, eski yazıdan aktaran Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, İstanbul, 1996.
- TARIM Ertuğ, Zeynep, "Topkapı Sarayı", TDV *İslâm Ansiklopedisi*, vol. 41, İstanbul, 2012, pp. 256-261.
- ÜSTÜNER, Ali Cengiz, "İstanbul medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 142, şubat 2003, pp. 23-42.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1945.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1965.
- http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=36474&sessionid=5b489b469aabb Accessed on: 9 March 2023

SOFYA TİCARET VE SANAYİ ODASI'NIN İSTANBUL'A VE BURSA'YA DÜZENLEDİĞİ GEZİ (1909)

Visit of Sofia Chamber of Commerce and Industry to Istanbul and Bursa (1909)

Hüseyin MEVSİM*

Özet

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinin birinci yıldönümü vesilesiyle, Temmuz 1909'da Bursa'da düzenlenen ticaret, sanayi ve tarım sergisi Bulgar toplumunun ilgili çevrelerinde yankı uyandırmıştır. Sofya'da yayınlanan ve geniş okur kitlesine sahip bir günlük gazetenin muhabiri İstanbul ve Mudanya üzerinden Bursa'ya kadar gelerek sergiden edindiği izlenimlerini aktardığı bir yazı dizisi hazırlamıştır. Gazetenin altı sayısında yer alan dizide serginin yanı sıra Bursa'nın manevi iklimi ve demografik yapısı bağlamında da ilginç gözlemler sunulmuştur. Sofya Ticaret ve Sanayi Odası da, Bulgaristan Çarlığı Ticaret ve Tarım Bakanlığı'nın himayesinde İstanbul'un ve Bursa'nın ziyaretini kapsayan geniş katılımlı bir gezi düzenlemiştir. 240 tüccar, sanayici ve subay her iki şehirde çeşitli kurum ve kuruluşları ziyaret etmiş, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan Çarlığı arasındaki ticari potansiyeli değerlendirmiştir. Oda başkan muavini Haralampi Karastoyanov ve oda sekreteri Dr. İvan Zlatarov tarafından hazırlanan ve gezinin organizasyonu, hedefi, seyri ve sonuçlarını kapsayan 25 sayfalık rapor ertesi yıl broşür formatında yayınlamıştır. İşbu çalışmada, Bulgar gazeteci Petır Daskalov'un *Vecherna Poshta* (Akşam Postası) başlıklı gazetedeki yazı dizisi ve Sofya Ticaret ve Sanayi Odası'nın hazırladığı rapor üzerinde durulmaktadır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi; e-posta: hmervisim@ankara.edu.tr, ORCID: 0000 0001 5929 7943.

Makale Geliş Tarihi:19.03.2023

• Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

Anahtar Kelimeler: İkinci Meşrutiyet, Bursa Ticaret, Sanayi ve Tarım Sergisi, Sofya Ticaret ve Sanayi Odası, Bulgaristan Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında ticari ilişkiler.

Abstract

On the occasion of the first anniversary of the proclamation of the Second Constitutional Era, the trade, industry and agriculture exhibition held in Bursa in July 1909 had an echo in the relevant circles of the Bulgarian society. The correspondent of a daily newspaper published in Sofia with a wide readership came to Bursa via Istanbul and Mudania and prepared a series of articles in which he conveyed his impressions from the exhibition. In the series of the six issues of the newspaper, interesting observations were presented in the context of the spiritual climate and demographic structure of Bursa, as well as the exhibition. The Sofia Chamber of Commerce and Industry also organized a tour with broad participation, which included the visit to Istanbul and Bursa, under the auspices of the Tsarist Ministry of Trade and Agriculture of Bulgaria. The delegation, consisting of 240 merchants, industrialists and officers, set out by special train, was warmly welcomed, visited various institutions and organizations in both cities, and evaluated the commercial potential between the Ottoman Empire and the Kingdom of Bulgaria. The 25-pages report, which was prepared by the deputy chairman of the chamber, Haralampi Karastoyanov and the secretary of the chamber, Dr. Ivan Zlatarov, covering the organization, goal, course and results of the trip, was published in brochure format the following year. In this study, the article series of Bulgarian journalist Peter Daskalov in the newspaper titled "Vecherna Poshta" (Evening Post) and the report prepared by Sofia Chamber of Commerce and Industry are examined.

Keywords: Second Constitutional Monarchy, Bursa Trade, Industry and Agriculture Exhibition, Sofia Chamber of Commerce and Industry, commercial relations between the Kingdom of Bulgaria and the Ottoman Empire.

Giriş

Gerek ülkemizde, gerekse de Bulgar bilim çevrelerinde Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan Emareti (ve daha sonra Bulgaristan Çarlığı) arasındaki ticari ve iktisadi ilişkiler üzerinde yeterince durulmadığı, bu bağlamda kapsamlı araştırmaların yapılmadığı görülmektedir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ağırlıklı enerjisini önce Fener Rum Patrikliği'nden manevi, daha sonra da Osmanlı İmparatorluğu'ndan siyasi bağımsızlığını elde etmeye odaklayan Osmanlı unsuru Bulgar toplumu, 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'ndan ve özellikle Şarki Rumeli Eyaleti'nin ilhak edildiği 1885'ten sonra kendi sınırları içine çekilerek İmparatorluğun sunduğu iktisadi girişimcilik ve engin pazar imkânını kaybetme noktasına gelmiştir. Bu bağlamda, Bulgar yazar, siyaset adamı ve diplomat Mihail Macarov'un, memleketi Avratalan özelinde yaptığı saptama çok çarpıcıdır. Osmanlı'nın Balkanlara ayak basmasıyla ortaya çıkan köy ve kasaba arasındaki yerleşim, İmparatorluk buradan elini ayağını çekince çöküşe uğramış, eriştiği yüksek maddi ve manevi kültürün yalnızca silik izleri kalmıştır. İmparatorluğun engin ve zengin pazarlarından yoksun kasaba sıradanlaşmış, dar hinterlandı içinde nefesi sıkışıp kalmıştır: “*Avratalan artık bir harabeden ibaret. Doğa dışında her şey eskimiş ve dağılmış. Sokaklar boş ve hareketsiz. Burada her şey yıkılıyor, sadece evler değil, insanlar da. İktisat kanunları savaşlardan ve doğal afetlerden daha acımasız. Bir kasaba bozguna uğruyor, çünkü geçim kaynağı yok.*”¹ Konunun yeterince araştırılmamış olmasının başlıca nedenleri arasında, her iki dildeki kaynak eksikliği de gösterilebilir. Bu bağlamda Vasil Kınçov'un, Bulgarca bir iktisat dergisinin 1899 yılına ait iki sayısında yayınlanan İstanbul'dan Mektuplar (“Pisma ot Tsarigrad”) başlıklı dizisi ender örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Özelde İstanbul ve genelde Anadolu pazarını Bulgar ürünleri için büyük bir fırsat olarak değerlendiren Vasil Kınçov, iki ülke arasında ticari hacmin artırılması yönünde çalışmalar yapılmasını teklif etmekte, bazı kısa görüşlü uygulamalarından dolayı hükümetine eleştiriler yöneltmektedir. Sekiz mektuptan Bulgaristan'ın Osmanlı'ya neler ihraç ettiği, ihracatın hangi şartlarda yapıldığı, kara ve deniz nakliyesiyle ilgili karşılaşılan zorluklar, İstanbul pazarında Bulgar ürünlerinin (özellikle abanın ve koyun etinin) rakipleri hakkında, bazen istatistiki verilerle destekli ilginç bilgilere ulaşılmaktadır. Vasil Kınçov'un rasyonalizmi, iki ülke arasındaki ticaretin sadece kuru alışveriş ve soyut ithalat/ihracat denkleminde oluşmadığını, ama daha stratejik anlam taşıdığını, ticaretin siyasi ve diplomasi

¹ Mihail Macarov, Kudüs Yolculuğu, (çev.) Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015, s. 11.

tıkanıklığı açabileceğini kavramasından kaynaklanmaktadır. Gözlemlerin ve tespitlerin profesyonel bir iktisatçıya değil de alanın amatörü olan bir kişiye ait olmaları bu sekiz mektubu daha değerli kılmaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı yaptığı sırada hayatına kastedilen Vasil Kınçov'un mektuplarından tam on yıl sonra, Bursa'da ikincisi düzenlenen ticaret, sanayi ve tarım sergisi, Sofya Ticaret ve Sanayi Odası öncülüğünde birkaç yüz Bulgar tüccar tarafından ziyaret edilecektir.

1. Gazete Muhabiri Petır Daskalov'un Bursa Ticaret, Sanayi ve Tarım Sergisini Ziyareti

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinin birinci yıldönümü vesilesiyle, 1909'un Temmuz ayında Bursa'da düzenlenen ticaret, sanayi ve tarım sergisinin Bulgarca süreli yayınlarda olduğu gibi, ilgili mesleki kurumlarda da büyük yankı uyandırdığı görülmektedir. Söz gelimi, Bütün Dünyadan Haberler alt başlığıyla Sofya'da yayınlanan günlük *Vecherna Poshta* (Akşam Postası)² gazetesi, özel muhabiri Petır Daskalov³ aracılığıyla eski Osmanlı payitahtında organize edilen sergiyi ayrıntıyla sayfalarına taşımıştır. Gazetenin 1909 yılı Temmuz ayının ikinci yarısında yayınlanan 2822, 2823, 2825, 2826, 2827 ve 2829 sayılı nüshalarında muhabirin kaleminden "Nadnikvane v Anadola" (Anadolu'ya Bir Bakış) başlığı altında derlenen bir yazı dizisine yer verilmiştir. Petır Daskalov, Karaköy rıhtımında bindiği Mudanya vapurunun güvertesinde ülkesinin farklı diyarlarından Bursa'ya yolculuk eden birçok Bulgar kadın ve erkek görünce şaşkınlığını gizleyememiştir. Böylelikle serginin Bulgarlar tarafından özel olarak da ziyaret edildiği anlaşılmaktadır:

Bursa sergisini ziyarete gidenlerin sadece Sofya'dan trenle İstanbul'a
yola çıkan tüccarlardan ibaret olmadığı nereden aklıma gelebilirdi? Bingazi
adlı vapurun üçüncü mevkiinde kalabalığı güçlkle yararken, feslerin

² 1900-1914 yılları arasında yayınlanan gazete, Bulgarca süreli yayıncılık tarihine sarı basının ilk örneği olarak geçmiştir. Dış ve özellikle Balkan ülkelerinden haberlere öncelik verildiği günlük gazetenin sayfalarında sıkça İstanbul'da veya Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen hadiselerle ilgili yazılara ve haberlere rastlanmaktadır.

³ Petır Daskalov (1870-1935) – Razgrad'a (Hezargrad) bağlı Hırsovo (Hırsova) köyünde dünyaya gelmiş, daha talebeyken gazeteciliğe ve şiir çevirisine yakın ilgi duymuştur. *Vecherna Poshta*'nın genel yayın yönetmenliğini üstlenmiş, gazete adına Balkanlarda ve ABD'de seyahat etmiştir. 1924'ten itibaren Halkçı Liberal Parti'nin (Narodno-liberalna partiya) yayın organı olan *Nezavisimost* (Bağımsızlık) gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yapmıştır. (Hyusein Mevsim, "Edin bălgarski jurnalist na tãrgovsko-promishlenoto izlojenie v Bursa prez 1909 g.", İçinde: *Balkanite – ezik, istoriya, kultura, Veliko Tãrnovo*, Vol. 3, 2013, s. 343).

arasından, hasır şapkalardan ziyade, bize has kıyafetlerden hemen kendini ele veren bir grup Bulgar'ı fark ettim.⁴

Muhabir, yolcular arasında Eski Zağra ve Suhindol (Sögündal) gibi farklı yerlerden gelen bazı tanıdık kişilere de rastlamıştır. Söz gelimi, Sögündal Bulgarlar Bursa'ya Halkçı Parti'den bir milletvekiliyle beraber gidiyor, ayrıca 1877-1878 Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra göç ederek Mudanya civarındaki Kuru köyüne yerleşen eski hemşerilerini de ziyaret etmeyi planlıyorlardır. Yolculuk sırasında, aradan geçen bunca yıl sonra, geleceklerinden haberi olmayan eski köydeşleri tarafından tanınıp tanınmayacaklarının heyecanı yaşıyor. Önemsiz ayrıntı gibi görünen bu buluşma hadisesi, Osmanlı döneminde Rumeli coğrafyasında Türklerle Bulgarların suhulet içinde beraber yaşama kültürü geliştirdiklerine dair güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Mudanya'ya ayak bastıktan sonra Bursa'ya trenle ulaşan muhabir, Çekirge istasyonunda kendini ummadığı bir kalabalığın içinde bulmuştur. Etrafını saran Bulgaristan muhacirleri, eski bir hemşeriyi görmenin verdiği mutlulukla onunla konuşmak veya ev sahibi sıfatıyla herhangi bir yardımda bulunmak istemişlerdir. *"Kendimi ne yabancı bir ülkede, ne de Anadolu'da hissediyordum,"*⁵ diye itiraf eden muhabir, yaşlı bir Fransız kadın tarafından işletilen Hotel d'Anatolie'ye yerleşmesinin ardından, Rusçuklu bir muhacirin faytonuyla şehrin Yahudi ve Rum mahallesinden geçerek serginin düzenlendiği alana ulaşmıştır:

İki kuruş giriş ücreti ödedikten sonra, ortasında bir şadırvanın bolca suyunun yüksekçe fışkırdığı bir avluya girdim. Şadırvanın etrafındaki masalara oturan ziyaretçiler bir şeyler içiyorlardı, zira avluda bir kahvehane vardı. Şadırvanın yanında ise Bursa gökyüzünün tekdüze havasını dağıtmak üzere neşeli bir müzik çalıyordu. Avluda iki kat ve amacı itibarıyla oldukça hoş bir yapı olan belediye binası bulunuyordu. Bursa'da sergi için daha uygun bir mekân olmadığından, belediye belirli bir süre için kendi binasını bu amaç doğrultusunda kullanılmak üzere vermiş. Açıkça itiraf etmeliyim ki daha Sofya'dan hareket etmeden önce sergide beni şaşırtacak veya sarsacak bir şeyler görmeyi beklemiyordum. Yine de merakım olağanüstü büyüktü. Her halükârda umutluydum, en azından, sadece bir vilayeti

⁴ Petăr Daskalov, Nadnikvane v Anadola. Na păt za Brusa, *Vecherna Poshta*, sayı 2822, 18.07.1909.

⁵ Petăr Daskalov, Nadnikvane..., a.g.e.

kapsamasına rağmen, Osmanlı'da ilk olan bu sergide ilginç şeyler göreceğimi sanıyordum.⁶

Vecherna Poshta'nın muhabiri, düzenlenişi biraz aceleye getirilen serginin ciddi eksiklikleri olduğunu, kayda değer bir yenilik içermediğini, yolunu şaşırması birkaç kişiden başka kimse tarafından ziyaret edilmediğini, bizzat Bursalıların ve özellikle de Türkçe basın sergiye ilgi göstermediğini tespit etmiştir. Bunun sonucunda uğradığı büyük hayal kırıklığının etkisiyle sergiyi küçümsemekten ve hatta alaycı bir dille ta Sofya'dan kalkıp Bursa'ya gelen bakanlık ve ticaret ve sanayi odası temsilcilerini eleştirmekten geri durmamıştır:

Çeyrek saatte gezilebilecek böyle bir sergi için bırakın Sofya'dan Bursa'ya yol tepmeye, ama İstanbul'dan gelmeye bile değmez. Bursa sergisini kimse ziyaret etmiyor, Türkiye'de sergi hakkında kimse konuşmuyor. Bu sergiden şöyle bir sonuç çıkardım: Bursa Vilayetindeki Türk, şadırvan kenarlarında keyif çatıyor, işler ve zenginlik ise Ermeni'nin elinde. Sergiye katılanlar neredeyse hep Ermeni, bundan dolayı sergi, Ermeni Sergisi veya Ermeni Pazarı olarak tanımlanabilir.⁷

Sergiden sonra Bursa'nın tarihi mirasını tanımaya koyulan Petır Daskalov, şehrin gerek mimari eserlerinden, gerekse manevi ikliminden o denli etkilenmiştir ki, "Benim elimde olsaydı, Bursa'yı İmparatorluğun kutsal şehri ilân eder ve hacca önce buraya, daha sonra Mekke'ye gidilmesini buyururdum,"⁸ itirafında bulunmuştur.

2. Sofya Ticaret ve Sanayi Odası'nın Düzenlediği Gezi

1909 Bursa Ticaret, Sanayi ve Tarım Sergisi'yle ilgili ikinci önemli bir Bulgarca kaynağı, Sofya Ticaret ve Sanayi Odası'nın hazırlamış olduğu toplam 25 sayfalık rapor teşkil etmektedir; rapor, oda başkan muavini konumundaki Haralampi Karastoyanov⁹ ve oda sekreteri Dr. İvan Zlatarov tarafından kaleme

⁶ Petăr Daskalov. Nadnikvane v Anadola. Sergiyata v Brusa, *Vecherna Poshta*, sayı 2823, 19.07.1909.

⁷ Petăr Daskalov, Nadnikvane..., a.g.e.

⁸ Petăr Daskalov, Nadnikvane..., a.g.e.

⁹ Haralampi Karastoyanov (1855–1934) – Tuna kıyısındaki Sviştov (Ziştovi) kasabasında dünyaya gelmiş; çocukluğunda terzi çıraklığı yapmış, gençlik yıllarında dönemin genel atmosferine kapılarak Romanya'da ve Sırbistan'da ihtilalcilik faaliyetlerine katılmıştır. 1877–1878 Rus–Osmanlı Savaşı'nda sağlıkçı olarak görev almış, cephede yardımcılığını yaptığı bir

alınıp ertesi yıl Sofya'da basılmıştır.¹⁰ Dolayısıyla, Bulgarların Bursa'da düzenlenen sergiye yönelik ilgisi sadece kişisel plânda değil, ama kurumsal düzlemde de tezahür etmiştir.

240 Bulgar tüccar, sanayici ve subayın, keza ülkenin en önemli iki ticaret odağı olan Sofya'dan ve Filibe'den katılımcıların yer aldıkları İstanbul ve Bursa gezisi, Osmanlı-Bulgar ticari ve iktisadi ilişkileri tarihinde kayda değer yer tutmaktadır. Raporun giriş kısmından edinilen bilgiye göre, Bursa'da bir serginin düzenleneceğini öğrenen Bulgaristan Çarlığı Ticaret ve Tarım Bakanlığı, gerek Osmanlı-Bulgar ilişkilerinin gelişmesi, gerekse Bulgar tüccarları açısından son derece yararlı olacağı kanısıyla İstanbul'u ve Bursa'yı kapsayan bir gezinin organize edilmesi fikrini ortaya atmış, gezinin başlıca amaçları şöyle özetlenmiştir:

İstanbul'daki tüccar erkânıyla tanışmak, İstanbul ve Bursa pazarlarını araştırmak, adı geçen iki şehirdeki ticaret ve sanayi odaları üyeleriyle dostane ilişkiler kurmak, Osmanlı halkını hürriyet, kardeşlik ve eşitlik rejimi vesilesiyle kutlamak; kısaca, iktisadi ve ticari ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamak.¹¹

Ticaret ve sanayi odaları aracılığıyla gezi haberi bütün üyelere duyurulmuş ve kısa zamanda etkinliğe büyük ilginin gösterildiği anlaşılmıştır. Sofya ve Filibe

Rus hekimin desteğiyle Moskova'da eczacılık eğitimi görmüş (1882–1885), Estonya'da toksikoloji alanında ihtisas yapmıştır (1886–1889). Sofya'ya dönünce kendi eczanesini açmış, ayrıca Sofya Üniversitesi'nde profesörlüğe yükselerek analitik kimya ve toksikoloji dallarında ders vermiştir. Eczacılar Odası'nın kurulmasında faal rol üstlenmiş, çeşitli kurum ve kuruluşlara üye olmuştur. 1907'den itibaren Sofya Ticaret ve Sanayi Odası'nın başkan muaviniğini yapmış; siyasete girerek Halkçı Parti'den (Narodnyashka partiya) milletvekili seçilmiştir. 1911–1912 yıllarında sekiz ay boyunca Sofya Belediye Başkanlığı görevinde bulunmuş, başkanlığı sırasında ilginç icraatlarından biri, şehirdeki bütün genelevleri kapatmak olmuştur. (Haralampi N. Karastoyanov – aptekar. Yubileyno chestvane na obshtestvenata i stopanskata mu deynost (1855–1871–1931 god.) na 29 mart 1931 god., Sofya: Pechatnitsa “Rozova dolina”, 1933, s. 5–26).

¹⁰ Raporun tam başlığı, “Doklad na Sofiyskata tãrgovsko-industrialna kamara po Tãrgovskata ekskurziya do Tsarigrad i Bursa prez 1909 godina ot delegatite na sãshkata kamara: Har[alampi] Karastoyanov (podpredsedatel na Kamarata) i d-r İv[an] Zlatarov (sekretar na Kamarata) [Sofya Ticaret ve Sanayi Odası'nın, 1909 Yılında İstanbul'a ve Bursa'ya Düzenlenen Ticari Amaçlı Geziyle İlgili, Oda Başkan Muavini Haralampi Karastoyanov ve Oda Sekreteri Dr. İvan Zlatarov Tarafından Hazırlanan Raporu] şeklinde olup makalede alıntılanan kısımların çevirisi tarafımda yapılmıştır.

¹¹ Doklad na Sofiyskata tãrgovsko-industrialna kamara po Tãrgovskata ekskurziya do Tsarigrad i Bursa prez 1909 godina ot delegatite na sãshkata kamara: Har[alampi] Karastoyanov (podpredsedatel na Kamarata) i d-r İv. Zlatarov (sekretar na Kamarata), Sofya: P. Glushkov, 1910, s. 1.

ticaret odaları gezinin organizasyonunu üstlenmiş, yoğun talepten dolayı özel bir trenin tutulması kararı alınmıştır.

2.1. Ticari Gezinin İstanbul Ayağı

9 Temmuz günü trenle Sofya'dan İstanbul'a hareket eden heyet, Cezri Mustafa Paşa'da ve Edirne'de resmi törenle karşılanmış; Sirkeci Garı'nda karşılayanlar arasında İstanbul Ticaret Odası sekreteri ve Bulgar ticari ataşe İvan Hamamciev hazır bulunmuşlardır. Heyet, 12 Temmuz'da, Haliç kıyısındaki Aziz Stefan Bulgar Ortodoks Kilisesi'nde¹² düzenlenen Pazar ayinine katıldıktan sonra Metoh'ta,¹³ İstanbul'da yaşayan Bulgar tüccar erkânıyla bir araya gelmiştir. Buluşmada, Bulgar ticaretini güçlendirmek için İstanbul'da Bulgaristan Merkez Bankası'nın bir şubesinin açılması; Bulgar Ticaret Odası kurulması; Bulgar ürünlerinin Osmanlı'da tanıtımına katkı sağlayacak bir Ticaret Müzesi'nin düzenlenmesi; başkentte yaşayan bütün Bulgar tüccarları birleştirecek, maddi ve manevi çıkarlarını savunacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar tüccarın güçlenmesi için çalışacak bir Ticaret Cemiyeti'nin kurulması kararı alınmıştır.

Ertesi gün ziyaret edilen İstanbul Ticaret Odası'nda Bulgar heyeti çok sıcak karşılanmış, oda başkanı Mehmet Abbud şöyle konuşmuştur:

Her zaman, hatta tarihin en çalkantılı dönemlerinde bile, medeniyetin öncüsü olan tüccar erkânı, siyaset üzerinde olumlu etki yapma yoluyla dünya barışına katkı sağlamakla yetinmemiş, ama milli önyargıların kalkmasına da yardımcı olmuştur. Dolayısıyla, sizleri sadece meslektaş olarak değil, ama aynı barış ordusu bayrağı altında, halkların refahı ve yeni üretim şekilleri keşfetmek için gece gündüz savaşılan silâh arkadaşları olarak görüyoruz.¹⁴

Haralampi Karastoyanov da, ticareti bir milletin nabzına benzettiğini ve tüccarlar olarak iki komşu ülke arasında dostane bağların kurulması için çalışacaklarını vurgulamıştır. Ticaret ve Tarım Bakanlığı delegesi St. Manov,

¹² Aziz Stefan Ortodoks Bulgar Kilisesi – İstanbul Balat'ta, Haliç kıyısında bulunan ve 1892-1898 yıllarında, Viyana'da hazırlanan çelik profillerle inşa edilen ibadethane; Demir Kilise adıyla da geçmekte ve bilinmektedir.

¹³ Metoh – İnşası 1850'de tamamlanan ve zaman içinde İstanbul'daki Bulgarların mektep, okuma yurdu ve yurt olarak kullandıkları, günümüzde Aziz Stefan Kilisesi'nin karşısında bulunan üç kat taş bina; Kâgir, Kevgir adlarıyla da bilinmektedir.

¹⁴ Doklad na..., s. 3.

bakan adından, Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında var olan görüş farklılıklarının, ticari ilişkilerin zayıflığından kaynaklandığını öne sürmüştür: *‘Bilindiği üzere ticaret, halkları daba üstün bir medeniyet kurulması için birbirine yakınlaştırmakta ve birleştirmektedir.’*¹⁵ Samimi havada geçen ziyarette Bulgaristan Çarlığı’nın ve Osmanlı İmparatorluğu’nun ortak çıkarları vurgulanmış, yakın gelecekte iki ülke arasında gümrük birliği anlaşmasının imzalanması teklif edilmiştir.

22 Temmuz’da İstanbul Ticaret Odası’nın, misafir heyetin kaldığı otelde yaptığı iade-i ziyaret sırasında, Haralampi Karastoyanov kadehini Padişah Hazretlerinin sağlığı ve esenliği, Osmanlı’nın refahı ve iki komşu ülkenin yakınlaşması ve kardeşçe yaşaması şerefine; Mehmet Abbud da kadehini Çar Ferdinand, Bulgaristan’ın kalkınması ve iki ülke arasında kalıcı bir dostluğun tesis edilmesi şerefine kaldırmıştır.

Bulgar tüccar erkânı İstanbul’da kaldığı zaman içinde İstanbul Borsası’nı, bir mektebi ve Hereke fabrikasını ziyaret etmiştir. Raporda, Galata’da konumlu borsanın kuruluş amacı, Osmanlı İmparatorluğu’nun nakden veya vadeli kıymetli kâğıtlarını, vilayetlerin vadeli hazine bonolarını, banka, inşaat, ticaret ve sanayi kurumlarının verdiği hisse senetlerini veya tahvilleri satın almak veya satmak, padişah iradesiyle faaliyet gösteren para değişimi yapmak şeklinde özetlenmiştir. Maliye Nezareti’nin doğrudan gözetimi altında bulunan Borsa’nın açık olduğu zamanlarda hükümeti temsilen, borsa işlemlerini denetleyen ve ilgili kanunların harfiyen tatbikini takip eden bir komiserin bulunduğu; komiserin Borsa Kurulu’nun toplantılarına katılarak Nizamname doğrultusunda alınan kararları icra ettiği belirtilmiştir. Borsadaki işlerin düzenli şekilde yapılmasını denetleyen komiser, Nizamnameyi ihlâl edenler hakkında aldığı notları, cezayı belirleyen ve kararı veren Borsa Kurulu’na bildiriyordu. Üyelerinin sayısı belirli olmayan Borsa’ya; 1) kadınlar, 2) 20 yaşını doldurmayanlar, 3) yüz kızartıcı suç işlemiş olanlar, 4) adli kovuşturma altında olanlar, 5) müflisler, 6) yükümlülüklerini yerine getirmeyen veya yerine getirebilecek durumda olmayanlar, 7) vatandaşlık haklarından mahrum bırakılanlar kabul edilmiyordu. Borsa’ya yeni üyenin kabulü, borsa yönetimine sunulan yazılı başvuruya oluyor, her üyesi belirli yıllık aidat ödeyen Borsa, yedi üyeli bir kurul tarafından yönetiliyordu. Henüz özel bir

¹⁵ Doklad na..., s. 4.

kanun düzenlenmediğinden, faaliyetini yönetimin belirlediği geçici kararnamele yürütüyordu.

İkinci yerde ziyaret edilen Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Ecole des arts et des metiers) 250 talebe sadece demircilik ve marangozluk eğitimi verildiği, devlet desteğiyle ayakta duran eğitim kurumundaki talebelerin mektep bünyesindeki bir pansiyonda kaldıkları belirtilmiştir. Sadece fakir talebelerin kabulünü öngören sistemin, her mezunun kendi işini kuracak maddi güce sahip olması yönünde değiştirilmesi düşünülüyordu. Eskiden bir talebe, mektep idaresinin, verilen materyali öğrendiğine ve zanaatı tatbik edecek maharete sahip olduğuna kanaat getirinceye kadar öğrenim görürken, artık eğitim süresi dört yılla sınırlanmıştır; ardından da mektepte bir yıl pratik yapılmaktadır. Mektebi bitirenlere askerlik görevini yaparken hiçbir öncelik tanınmıyor, ancak askeri atölyelerde ve tophanelerde kendi mesleğinde çalışabilme imkânı sunuluyordu:

Müfredatta demircilik ve marangozluk dallarında teorik ve pratik dersler yer almakta, yakın gelecekte daha ayrıntılı ders programı hazırlanacağı anlaşılmaktadır. Mektep, yılda ortalama yaklaşık 29 bin Bulgar levası tutarında ürün üretip satmakta; güzel, özellikle arabesk tarzda marangoz eşyaları işlenmekte, özel siparişler de alınmaktadır. Muallim personeli, üçü sözleşmeli çalışan yabancı olmak üzere dokuz kişiden oluşmakta; demircilik hocalığı yapan Alman, marangozluk hocalığı yapan öteki ikisi de Fransız olup, 25 Türk lirası aylık almaktadırlar. Yeni müdür ciddi şekilde mektebi yeniden yapılandırmayı, müfredatı iyileştirmeyi ve Osmanlı'daki yeni iktisadi şartlar doğrultusunda eğitimi daha pratik temellere oturtmayı hedeflemektedir.¹⁶

Bulgar heyeti Hereke'de kırk yıldır faaliyet gösteren ve milli sanayi kurma yoluyla özel girişimciliği teşvik etmesi amaçlanan padişah fabrikasının büyük mağazasını da ziyaret etmiştir. Yine bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı önemli ticari merkezlerinde mesleki mektepler açılmakta, ancak bu güzel girişimden istenilen sonuç alınamamaktadır. Hereke fabrikasında, İstanbul'da neredeyse maliyetine satılan çeşitli manifatura ürünler üretilmektedir. Bulgar heyetin tespitine göre,

Girişimcilik ruhunun, ayrıca sermayenin ve teknik bilgilerin de eksik olduğu bir ortamda, devlet imkânlarının yapay şekilde milli sanayinin yeşermesi için harcanması büyük bir hataydı. Bütün bunların, artık yıkılan

¹⁶ Doklad na..., s. 7.

mutlakiyet rejiminin mal güvensizliği ortamında yapılması neredeyse imkânsızdı. Yeni ortam sanayinin doğması için artık daha elverişli şartlar sağlamaktadır.¹⁷

2.2. Gezinin Bursa Ayağı

Geziye katılan Bulgar tüccar, sanayici ve subayların sadece bir kısmı Bursa Sergisi'ni ziyaret etmiştir. 14 Temmuz günü 63 kişilik heyet özel vapurla İstanbul'dan demir almış, Mudanya'dan sonra Bursa'ya trenle devam etmiştir. Misafirleri Çekirge istasyonunda resmi olarak Bursa Ticaret Odası başkanı, başkan muavini, sekreteri ve birkaç üye, ayrıca valilikten ve belediyeden birer temsilci karşılamıştır. Aynı gün ziyaret edilen Vali Azmi Bey'in makamında ve belediyede misafir heyet hüsünü kabul görmüştür. Ertesi gün Bursa Ticaret Odası ziyaret edilmiş, Bulgaristan ile Bursa arasındaki ticaret bağının güçlenmesi için fikirler ortaya atılmıştır. İttihat ve Terakki Komitesi kulübü ziyaretinde Haralampi Karastoyanov ve St. Manov sergide şaşırtıcı başarılarla tanık olduklarını belirterek, çalışkan halkı olan ev sahibi ülkenin dev adımlarla ilerlediği tespitinde bulunmuşlardır. Bulgar misafirlere kırk yıl önce kurulan ve yarı resmi kurum statüsündeki Bursa Ticaret Odası hakkında bilgi verilmiş, ayrıca *"Meşrutiyet'in ilânıyla ticaret odaları önünde, bağımsız ve yararlı faaliyet yürütmek için geniş alan açıldığı"*¹⁸ değerlendirilmiştir.

Raporun sayfalarına, Bursa'nın o döneme ait toplumsal ve iktisadi yapısıyla ilgili değerli bilgi ve izlenimler de aktarılmıştır. Söz gelimi, Bursa'nın başlıca geçim kaynağının ipekçilik olduğu ve 43 adet filatürün faaliyet gösterdiği belirtilmiş, birkaçı ziyaret edilmiştir:

İş organizasyonu mükemmel. Şehirden ve yakın çevreden kırk bin civarında kişi bu sektörde iş ve aş bulmaktadır. Fabrikalarda, genelde 12–20 yaş arası kızlar günde 12 saat, 30 stotinka¹⁹ ile 1,20 leva arasında değişen yevmiyeye çalıştırılmaktadır. Duyun-u Umumiye Bursa'da ipekçiliğin gelişmesine büyük katkı sağlamakta, ipekçilikten toplanan devlet vergisiyle de gelirlerini artırmaktadır. Bursa ve yakın civarını dut ağaçlıkları süslemekte, bu da Duyun-u Umumiye'nin desteğiyle olmaktadır.²⁰

¹⁷ Doklad na..., s. 9.

¹⁸ Doklad na..., s. 10.

¹⁹ Stotinka – Levanın yüzde bir değerindeki Bulgar para birimi.

²⁰ Doklad na..., s. 10.

Başlıca filatürlerin sahipleri de sıralanmıştır: Bay Freres, Emirze (Artine), Debetaz (V-ve Barsamides), Ahmed Sabri, Bay Freres, Balabanian (Hagop), Poirier (Louis), Bodourian (A&K) Freres, Cheftian (Stepan), Cirmakeshian (Aznif), Bay Freres, Gamet (Paul), Ainaly (Georges), Bedikian (Gomida), Kirmizian (Garabed), Papazian (Mihran Bey), Tachdjian (Succession), Keuleyan (Mihran), Imperial e Nemezghiah, Osman Fevzi Efendi, Terzian (Hovsep), Simonian (Hadji M.), Bay (Mr&M-me G.)

İpekçiliğin Bursa'da bu seviyeye gelmesinde, şehirde 18 yıl önce kurulan ve ipek üretimine elemanlar yetiştirerek propagandasını yapan İpekçilik Mektebi'nin büyük rolü olduğu vurgulanmıştır. Eğitim süresi üç yıl olan mektepte, ipekçilik konusunda teorik ve pratik açıdan iyi hazırlanmış elemanlar yetiştirilmektedir. Geniş, temiz ve güzel bir binada yer alan mektep gerekli bütün araç gereçlerle donatılmıştır. On yıl önce mektebin Japonya'dan getirdiği dut ağaçları aşı yoluyla yerli dut ağacının yaprak zenginliğini ve yapraktaki su oranını artırmak için kullanılmıştır. İpekçiliğin bu denli gelişimine Bulgaristan'dan göç eden Türk muhacirlerin de gayet büyük katkı sağladıkları teslim edilmektedir. Geçimini sağlamak için çok çalışmak zorunda kalan bu insanların dut yetiştiriciliği ve ipekböceği üreticiliği alanlarına yönelerek ipekçiliği başlıca uğraşları haline getirdikleri vurgulanmıştır.

Bursa'da zanaatçılık Anadolu pazarına yabancı sanayi ürünlerinin girmesiyle düşüşe geçmiştir. Sadece tenekeçilik, çömlekçilik, doğramacılık ve ayakkabıcılık iyi durumda olup bu zanaatların gelecekte de rağbet göreceği düşünülmektedir. Şehir idaresi zanaatçılığa karşı kayıtsız kalmamış, modern zanaatkârlar yetiştirmek için büyük çaba harcanmıştır. Bu amaca yönelik Bursa'da 49 yıldır, devlet tarafından desteklenen bir Sanayi Mektebi faaliyet göstermektedir. Eğitim süresi üç yıl olan mektepteki doğramacılık, demircilik, ayakkabıcılık, dokumacılık ve kumaş biçimi gibi bölümlerden son üçü, yeterince randıman alınmadığından kaldırılmıştır. Mezun talebelere askerlikte ayrıcalık tanınmamakta, mektebe sadece öksüz çocuklar alınmaktadır. Branşına göre askerlik yapan mezuna zanaatını iyice pekiştirme imkânı sunulsa da, çok az sayıda mezun kendini öğrendiği zanaata adamaktadır, zira "Osmanlı'da, bizde de olduğu gibi, memuriyet itibarlı olup ticarete ve zanaatçılığa tercih edilmektedir."²¹

²¹ Doklad na..., s. 11.

Raporda; serginin Sanat Ürünleri; Zanaat Ürünleri (mobilya, fayans, halılar, döşemeler, deri ve deri ürünleri, bijuteri ve parfümeri, kesici aletler ve makineler); Maden ve Orman Ürünleri; Kumaşlar (yün, ipek, pamuk, keten, kenevir); Tarım Ürünleri; Yiyecek ve İçecekler olmak üzere altı bölümden oluştuğu vurgulanmıştır. Söz gelimi, zanaat ürünleri bölümüyle ilgili şu gözlemde bulunulmuştur:

Vilayetteki zanaat ustalarının ürünlerinden gerçek sanat tadı alırsınız. Güzel ve zevkle işlenmiş mobilyalar sergilenmiş. Bursa'daki sanayi mektebi porselen ve mermer lavabolu masalar sergilemiş, ince işçiliğiyle bunların en üstün Batı Avrupa doğramacılık ürünlerinden geri kalır yanı yok. Porselen ve kil ürünlerin süslemesi fevkalade. Bursa'ya özgü bu süslemeler sadece Anadolu'da ve Rumeli'de değil, ama Avrupa'da da rağbet görmekte. Bazı demir ürünler, özellikle de bir Ermeni'nin sergilediği demir kasalar, sağlamlık ve pratiklik açısından bu vilayette iyi gelişmiş bir demircilik olduğuna işaret etmektedir. Halıcılık çok iyi temsil edilmiş. Uşak'ın ünlü halısı sergide geniş yer bulmuş. Renklerin mucizevi uyumuyla, eğri çizgi, figür ve desenleriyle halı süslemeleri hoş bir izlenim yaratmanın yanı sıra ziyaretçide Anadolu halı üreticilerinin inanılmaz zengin hayal gücüne saygı uyandırmaktadır. Halıcılık Bursa Vilayeti'nin ev sanayisini temsil ederek binlerce aileye iyi geçim kaynağı sağlamaktadır. Halılar da bolca sergilenmiş, zira Anadolu'da hâli vakti yerinde olanın evi çeşitli halılarla zengin bir şekilde döşenmektedir. Dericilik yeterince temsil edilememiş. İki görkemli koşum ve deri çanta, eyer, deri portmone, av çantası, kırbaç, dizgin, mektep çantası, deri pantolonlar gibi birkaç ürün dışında bu alanda sergilenen kayda değer bir şey yok. İyi temsil edilen bijuteri dalında en iyi ürünleri Ermeniler sergilemiş. Bursa'da üretilen çok ince kordon, bilezik, yüzük, topluğne, sigara tabakası, sigara ağızlığı vs. gümüş ve yaldızlı ürünler çok aranmaktadır.²²

Sergide tarım, sanayi ve zanaat ürünlerinin bütünüyle sergilenmemesi, ürünlerle ilgili istatistiki verilerin sunulmaması, mektep, eğitim, ticaret ve nüfus hareketliliği, sağlık, iktisadi durum, hayvancılık, arıcılık, ormancılık, ulaşım araçları ve daha birçok kurumun ve branşın temsil edilmemesi serginin bir eksikliği olarak görülmüştür. Zamanla bu önemli noksanlıkların giderileceğine inanılmaktadır.

Raporun "Bursa Hakkında Genel Bilgiler" başlıklı bölümünde; 120 bin nüfuslu (65 bin Türk, 15 bin Rum, 13 bin 500 Ermeni, 3 bin Yahudi ve 40 Bulgar,

²² Doklad na..., s. 12-13.

ayrıca 150 Avrupalı) ve her daim kaplıcaları ve güzel ipeğiyle ün kazanmış olan şehrin geleceğiyle ilgili öngöründe bulunulmuştur:

Ilıman iklimi, güzel konumu, yıl boyunca doruğunda kar tutan güzel Olympos dağı (Uludağ), zengin bitki örtüsü ve ünlü kaplıcalarıyla, Bursa, Anadolu'nun en güzel şehirlerinden biridir. Meşrutiyet rejimi Osmanlı İmparatorluğu'na kesin şekilde yerleşirse, yakın gelecekte Bursa önemli bir ticaret ve kültür merkezi olacaktır.²³

Bursa'da ve Bursa Vilayetinde sunulan ithal ürünlerin büyük kısmının İstanbul depolarından satın alındığı vurgulanmış, söz gelimi Bulgarları da yakından ilgilendiren şayak bağlamında şu notlara yer verilmiştir:

Şayak. Alman ve Avusturya fabrikaları bizim dayanıklı ve meşhur abamızı ve şayağımızı taklit etmeye başlamış. Buna rağmen halk, özellikle muhacirler, halen yün kumaşlarımızı tercih etmektedir. Depolarımız ve seyyar ticari acentelerimiz olsa bunların satışı artacak. Taklit Alman ve Avusturya şayakları Anadolu pazarında tutulmaz olunca bizim aba ve şayaklarımıza talep yeniden artmaktadır. Bazı seyyar Alman acenteleri, bizimkilerin taklidi olan kendi şayaklarını satabilmek için, şayaklarımızdan da alıyor ve bu sayede taklit kumaşlarını da satmayı başarıyorlarmış. Sözü edilen seyyar acentelerin uygulaması, Bulgar şayağına gölge düşürmekte, ayrıca daha ucuz olan Alman ve Avusturya taklitlerine sağlam bir pazar kazandırmaktadır. Görülen o ki fabrikalarımızın, kendi şayak ve seyyar tüccarlarını göndererek ve böylece yabancı seyyar acentelere "saf Bulgar malı" etiketi altında taklit aba ve şayak satışı şansını vermeyerek, Anadolu pazarına mal temin etmeleri gerekmektedir. Bu yapılmazsa hiç kuşku yok ki Anadolu pazarı geri gelmeyecek şekilde kaybedilecektir.²⁴

Bursa Vilayetinin ihracatında Lyon, Saint-Etienne ve Paris'teki Fransız ipek pazarları ilk sırada bulunmakta, bu üç pazar vilayette üretilen ham ipeğin yaklaşık %90'ını çekmektedir. Başlıca geçim kaynağını oluşturan ipek dışında, afyon, zeytin ve zeytinyağı, şarap, anason, susam, çavdar, mısır, yapağı, ham deri, paçavra, boynuz ve kemik, mercimek, bakla ve diğer yaş sebzeler, meyan kökü (glycyrrhiza glabra), centiyan, ayrık, sabun otu (sopanaria officinalis) vs. ihraç edilmektedir. Çiçeklerden güçlü kokusuyla ünlü ıhlamur, papatya, ebegümeci (malva sylvestris), yüksük otu (digitalis purpurea), taze veya kurutulmuş bahçe

²³ Doklad na..., s. 14-15.

²⁴ Doklad na..., s. 18-19.

çayı, pelin vs.; sebze ve meyvelerden taze veya kurutulmuş olarak kestane, ceviz, badem, erik, üzüm, şeftali, kavun, karpuz vs. ihraç edilmektedir. Bu ürünler en çok Trieste'ye, Hamburg'a, Odesa'ya ve kısmen İngiltere'ye ve İtalya'ya ihraç edilmektedir.

Yerel ipekçiliğin sürekli gelişmesi bağlamında, yıldan yıla artan tohum ihracatının çok önemli kalem oluşturduğu, yıllık tohum ihracatının ortalama 50 ton olduğu, tohumun ağırlıklı Kafkasya'ya (Batum), Orta Asya'ya, Bulgaristan'a, Yunanistan'a vs., hatta az bir miktar Fransa'ya da ihraç edildiği belirtilmiştir. Vilayetteki tohum üretimindeki rekabetten son zamanlarda tohumun fiyatı oldukça düşmüştür.

Raporda, Marmara havzasında bulunan kasabalarda düşük kaliteli, bulanık ve arındırılmamış zeytinyağı üretildiğine dikkat çekilmiştir. Zeytinyağı üretiminde ilkel yöntemlerin kullanıldığı, zeytinyağının en düşük kalite zeytinden üretildiği, iyi kaliteli zeytinin siyah veya yeşil olarak ihraç edildiği veya satıldığı not edilmiştir. Yumurta ihracatının, tavukların yumurtlaması kesilmediğinden özellikle kışın arttığı, başlıca pazarın Marsilya olduğu, 1905 yılında Mudanya limanından 241 ton yumurta ihraç edildiği, yumurtaların daha irice olduğu, ancak piliç üretiminin ilkel şartlarda yapıldığı, şehir yakınlarındaki Ziraat Mektebi'nde [Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi] tavukçuluğun iyileştirmesi için atılımlarda bulunduğu belirtilmiştir.

Bursa Vilayetinde üretimin ve ticaretin gelişmesinde birincil rol oynayan Mudanya–Bursa demiryolu hakkında da bazı bilgiler ve veriler sunulmuştur. Şehri Marmara'yla bağlayan demiryolunun 1876'da inşa edildiği, ancak bilinmeyen nedenlerle Rus-Osmanlı Savaşı'nı izleyen yıllarda bozulduğu ve yirmi yıl atıl kaldıktan sonra on iki yıl önce hattın 30 bin Türk lirası karşılığında bir Fransız-Belçika şirketine satıldığı vurgulanmıştır. Anılan şirketin demiryolunu yeniden yaparak kullanıma açtığı bilgisi verilmiş, uzunluğu 41,5 km, genişliği 1 m olan hattın durmadan trafiğini artırdığını gösteren gelir ve gider tablosu sunulmuştur. (Bkz. Tablo 1).

1892 yılı için km başına gelir 3,081.22 leva iken, 1908'de 9,240.03 levaya yükselmiştir.²⁵

Sofya Ticaret ve Sanayi Odası başkan muavini Haralampi Karastoyanov ile sekreter Dr. İvan Zlatarov'un 7 Ağustos 1909 tarihinde kaleme aldıkları raporun

²⁵ Doklad na..., s. 21.

son sayfalarında, İstanbul'a ve Bursa'ya düzenlenen ticari amaçlı gezinin sonuçları ve yararları özetlenmiştir. Buna göre, anılan gezi Bulgar ticaret ve sanayi çevrelerinin Türk halkına karşı beslediği sempatinin bir nişanesine dönüşmüş, eğitici ve öğretici olmanın yanı sıra, önde gelen Osmanlı tüccar ve sanayicileriyle şahsen tanışma imkânı vermiştir. Siyasetin iktisadi çıkarlara dayanmakta olduğu gerçeği teslim edilmiş, Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasındaki siyasetin de karşılıklı çıkarları öncelemesi gerektiği hususu benimsenmiştir:

Ülkemizin, coğrafi ve etnografik açıdan Osmanlı'yla iyi iktisadi bağlar tesis etmesi gerekir, kaldı ki, çıkarlarımız da örtüşmektedir. Bu anlayışın bütün toplumsal katmanlara işlemesi ve hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı iki komşu ülkenin tüccar ve sanayicilerinin karşılıklı ziyaretleri sadece bir ihtiyaç değil, bir görev olarak da karşımıza çıkmakta ve ortak çıkarların karşılıklı ve doğru anlaşılması ve savunulmasına yardımcı olmaktadır.²⁶

Birkaç yüz tüccarın katılımıyla hayata geçen gezi, Osmanlı ile Bulgaristan arasında "*karşılıklı güvencesizliğin ve kuşkuculuğun*"²⁷ aşılmasına yapıcı katkı sağlamıştır. İki komşu ülke arasında ticaretin gelişmesine verilen önem, raporun sonunda yapılan bir dizi öneriden de anlaşılmaktadır. Anılan öneriler arasında gümrük anlaşması imzalanması, ihracat depolarının oluşturulması, Osmanlı topraklarında ticaret yapan Bulgar gençlerin askerlikten muaf tutulması gibi hususlar dikkat çekmektedir.

Sonuç

Osmanlı–Bulgar devlet ilişkileri açısından, geçen yüzyılın ilk yıllarını kapsayan dönemin son derece karmaşık olduğu bilinmektedir. Eylül 1908'de, ortaçağ Bulgar Devleti'nin başkenti Veliko Tırново'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan tamamen kopuşu ilân etme yoluyla Bulgaristan Çarlığı kurulmuştur. Doğaldır ki, Bulgarların bu tek taraflı eylemi Osmanlı'yla ilişkilerin her alanında gerginliğe neden olmuştur. Bu açıdan bakılınca, Bulgar tüccarların ve sanayicilerin İstanbul'a ve Bursa'ya düzenledikleri ticari amaçlı gezinin, ilişkilerin yumuşamasına katkı sağlaması beklenen siyasi ve diplomatik bir amaç taşıdığı söylenebilir. Bulgar tüccar çevrelerinde Osmanlı'daki yeni anayasa

²⁶ Doklad na..., s. 24.

²⁷ Doklad na..., s. 25.

düzeninin sağladığı olumlu girişimcilik şartlarından mutlaka yararlanması gerektiği fikri benimsenmiş, ayrıca engin Osmanlı pazarından çekilmek istenmemiştir, zira bu pazarda aba ve şayak gibi Bulgarlarla neredeyse özdeş hale gelmiş ürünler iyi karşılık buluyordur. Ne yazık ki birkaç yıl sonra patlak verecek olan Balkan Savaşları Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan Çarlığı'nın ticaret, sanayi ve tarım alanındaki karşılıklı açılımlarını sekteye uğratmış, ikili ilişkileri daha karmaşık hale getirmiştir.

Sofya Ticaret ve Sanayi Odası'nın rapor, yalnızca 1909 Bursa Sergisi bağlamında değil, 20. yüzyıl başlarında genelde Osmanlı–Bulgar, özelde de iki ülke arasındaki ticari ve iktisadi ilişkilere ilgi duyan her araştırmacı için değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

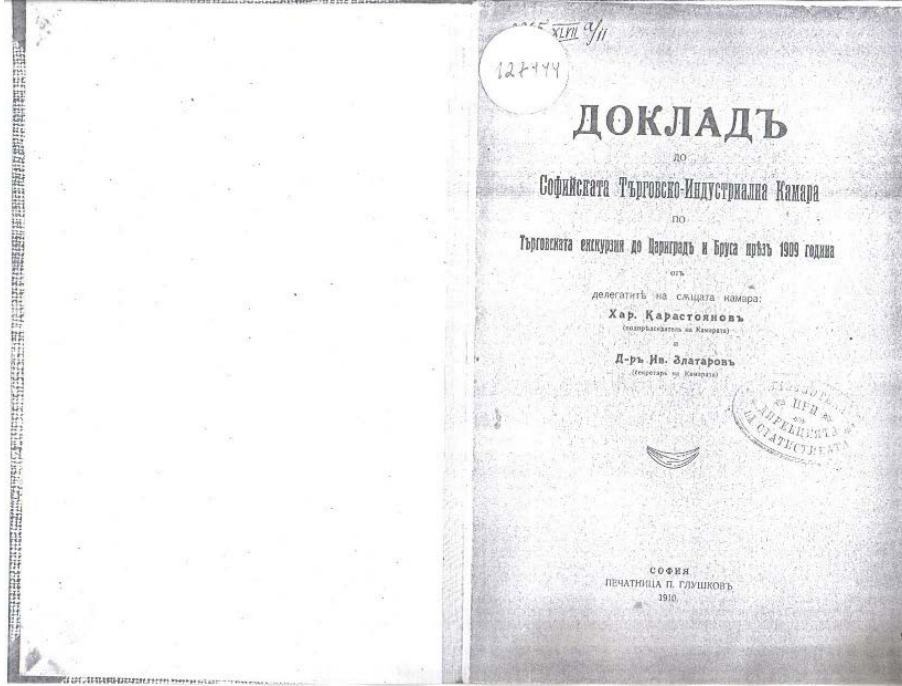
- Doklad na Sofiyskata tãrgovsko-industrialna kamara po Tãrgovskata ekskurziya do Tsarigrad i Bursa prez 1909 godina ot delegatite na sãshkata kamara: Har[alampi] Karastoyanov (podpredsedatel na Kamarata) i d-r İv. Zlatarov (sekretar na Kamarata), Sofya: P. Glushkov, 1910.
- DASKALOV, Petır, Bursa Yolculuğu, (çev.) Hüseyin Mevsim, *Bursa'da Yaşam*, s. 38–52, Ocak 2008, Bursa.
- KARASTOYANOV Haralampi N. – aptekar. Yubileyno chestvane na obshtestvenata i stopanskata mu deynost (1855–1871–1931 god.) na 29 mart 1931 god., Sofya: Pechatnitsa “Rozova dolina”, 1933.
- KINÇOV, Vasil, Marmara'nın Öte Yakasında. Mudanya, Bursa, Karacabey, Gönen, Bandırma (1899), çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021, s. 97–125.
- MACAROV, Mihail, Kudüs Yolculuğu, (çev.) Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- MEVSİM, Hyusein, “Edin bălgarski jurnalist na tãrgovsko-promishlenoto izlojenie v Bursa prez 1909 g.,” İçinde: Balkanite – ezik, istoriya, kultura, Veliko Tãrnovo, Vol. 3, 2013, s. 338–343.

Ek 1

Tablo 1.

Yıl	Gelir	Gider	Yolcu	Yük
1892	126,677.74	95,576.51	37,505	4,009.898
1893	240,679.57	226,500.96	53,478	15,417.668
1894	223,727.76	243,489.76	40,245	18,065.151
1904			68,910	29,709.898
1905			62,108	34,508.289
1906	356,087.96	177,776.47	76,805	34,412.138
1907	394,455.67	185,305.02	67,682	38,137.000
1908	379,887.37	175,302.30	70,663	34,737.000

Ek 2

Resim 1. Raporun kapak sayfası.

Resim 2. Sofya Belediye Başkanlığı da yapmış olan Haralampi Karastoyanov.

Ek 3

Vasil Kınçov
İstanbul'dan Mektuplar ("Pisma ot Tsarigrad")²⁸
Sekizinci Mektup

Türkiye'yle ticari ilişkilerimiz bir düzene oturtulmuş değil. Yeni tarifeye göre gümrüklerimizde Türk mallarından yüksek gümrük vergisi almıyor. Türkiye bizim mallarımızdan, öteki devletlerin mallarından aldığı gibi %8 vergi almaya devam ediyor. Bu husus ilgili Türk makamlarının dikkatini çekmiş olmalı ki geçen sonbaharda Gümrük Genel Müdürlüğü'ne bağlı bir komisyon oluşturuldu; bu komisyon, Bulgar mallarından alınacak gümrüğün yükseltilmesine yönelik teklif sunmak üzere incelemelere başladı. Geçenlerde telgraf İstanbul'da artık canlı hayvana ve bazı başka mallarımıza yüksek gümrük uygulanmaya hazırlandığını bildirdi. Bu, ticaretimize incek büyük bir darbe olur. Türk gümrük vergisinin yükseltilmesinin ihracatımız için doğuracağı bütün kötü sonuçları kolayca anlayabiliriz; özellikle de Ulahların ve Rusların yaptıkları rekabeti göz önünde bulundurursak; kaldı ki biz daha kötü şartlara düştüğümüzde bu rekabet güçlenecek.

Türkiye'yle bir an önce gümrük ilişkilerimizi düzene koymaktan nasıl bir çıkarımız olduğunu görsel olarak görebilmemiz için, son beş yılda karşılıklı ticaretimizin bir tablosunu sunuyorum²⁹:

Tablo 1. *Türkiye'den Bulgaristan'a Yapılan İhracat.*

Yıl	Leva
1894	12,785,907
1895	8,819,475
1896	9,923,618
1897	9,488,518
1898	7,444,885
Toplam	48,462,403

²⁸ Toplamda sekiz olan mektuplar *Spisanie na Bălgarskoto ikonomichesko drujestvo* (Bulgar İktisat Cemiyeti Dergisi) dergisinde, ilk dördü Mart–Nisan 1899, sayı 6, s. 239–249, geri kalan dört mektup da aynı derginin bir sonraki sayısında (sayı 7, s. 374–380) yayınlanmıştır. Bütün mektupların Türkçeye çevirisi için, bkz: Vasil Kınçov, *Marmara'nın Öte Yakasında*. Bursa, Bandırma (1899), (çev.) Hüseyin Mevsim, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021, s. 97-125.

²⁹ Bulgaristan Emareti'nin yabancı devletlerle yaptığı ticaretle ilgili istatistiği İstatistik Müdürlüğü çıkarmaktadır, 1899, s. 6. (y. n.)

Tablo 2. *Bulgaristan'dan Türkiye'ye Yapılan İhracat.*

Yıl	Leva
1894	26,794,851
1895	22,505,506
1896	22,086,997
1897	10,935,194
1898	16,614,057
Toplam	98,936,605

Eğer İstanbul'a yapılan gıda ve un ihracatımızın düştüğü son iki verimsiz yıl olmasaydı daha yüksek ihracat meblağımız olacaktı. Bu haliyle de beş yıl için ihracatımız ithalatımızdan 50 milyon daha fazla.

Emaret'in Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca mallar, daha önce de belirtildiği gibi, gıda ve un, şayak ve kaytan, canlı hayvan ve başka hayvansal ürünler. Eğer Türkiye şayağına uyguladığı gümrüğü yükseltirse, İngiliz, Braşov ve Rus şayağı bizim şayağı tamamen saf dışı bırakacak. Eğer canlı hayvana uygulanan gümrük vergisi yükseltirse, Rus, Romen ve Şar dağı malları canlı hayvan ihracatımızı saf dışı bırakacak; aynısı hayvansal gıdalarda, özellikle de kaşkaval, peynir ve yağda da yaşanacak.

Bu tehlikenin bertaraf edilmesi için hükümetimiz bir an önce Babıali'yle görüşmeler yaparak gümrük anlaşması imzalamalı. Hiç kuşku yok ki Türkler bazı kolaylıklar sağlanmasını talep edecektir; çıkarlarımız bu taleplerin kabul edilmesini gerekli kılıyor.

Biz Türkiye'den genelde şarap ve kuru üzüm, zeytinyağı ve diğer bitkisel yağlar, zeytin, balık, meyve, pamuk ve pamuk ipliği, ham ve yarı işlenmiş deri alıyoruz. Bizde de üretilebilecek şarabı, pamuk ipliğini ve yarı işlenmiş derileri çıkarırsak, diğer ürünler bize gerekli ve çıkarlarımız bu ürünlerin gümrük vergisinin düşürülmesini gerektiriyor. Özellikle de zeytinyağı ve zeytin ithalatı kolaylaştırılmalı ki insanımız için birinci ihtiyaç olan bu gıdalar ucuzlasın. Herkes uzun perhiz günlerinde nüfusumuzun devasa kısmının zeytinden ve zeytinyağından başka yağlı yemek yemediğini biliyor. Bu gıdalar fakirlikten kötü beslenen işçimiz için fevkalade faydalı. Makul bir iktisadi siyaset yürütmeyen hükümetimiz bu denli gerekli gıdalara %18 gümrük vergisi koymuş; rüsum ve başka vergilerle bu oran %25-30'a kadar çıkıyor; bu da ürünü pahalandırıyor ve halk için zor erişilir hale getiriyor. Bunun sonucu ithalatın düşmesi ve kötü yağ tüketiminin yükselmesi oluyor.

İstatistikten bu azalmayı görebiliyoruz. 1897'de Türkiye'den Bulgaristan'a 867,287 levalık zeytinyağı ve 417,514 levalık zeytin ithal edilmişken, 1898'de 537,172 leva zeytinyağı ve 299,329 leva zeytin ithal ediliyor.

İhtiyaçlarımız bu gıdaların gümrük vergisini asgariye çekmemizi gerektiriyor. Aynısı, Türkiye'den aldığımız tuzlu balık ve narenciye, ham pamuk ve ham deri için de söylenebilir. Türkiye'den gelen şarabın ve yarı işlenmiş derinin gümrük vergisi tartışılabilir. İhracatımızın çıkarı mümkün olan kolaylıkların sağlanmasını gerektiriyor.

Pamuk ipliğine gelince, kendi sanayimizin kurulmasını teşvik ettirecek büyük çıkarımız yok bu işten, zira pamuk da bize başka yerden geliyor.

Gümrük meselesinin çözümlenmesi İstanbul'la ve Türkiye'yle yaptığımız ticarete güçlü ivme kazandıracak. İstanbul üzerinden Mısır'la ve özellikle de Ege adalarıyla da ticari hacmimizi artırabiliriz. Eğer duyarsızlık ve beceriksizlik yüzünden büyük İstanbul pazarını kaybedersek, gelecek nesiller nezdinde günah işlemiş oluruz; bu pazar, yeter ki işler doğru şekilde düzene sokulsun, ileride ihracatımıza karşılaştırılmayacak kadar büyük faydalar vaat ediyor.

Hükümetlerimizin bu büyük gerçeği kavrayacaklarına ve şimdiye kadar yapılan yanlışların ortadan kaldırılması ve yenilerin yapılmaması için gayret sarf edeceklerini umut edelim.

XVIII. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI SINIR MUHAFAZASINDA KARS KALESİ

The Role of Kars Castle in Ottoman Border Security in the Late 18th Century

Sibel ORHANKAZI*

Özet

Günümüzde hâlâ serhad şehri hüviyetine sahip olan Kars, Osmanlı Devleti'nin doğu sınır muhafazası açısından önem arz eden yerlerden biriydi. Sultan Alparslan'ın Ani ve Kars'a hâkim olduğu 1064'ten itibaren Türkler için bir sınır şehri özelliği kazanan Kars, daha sonraki dönemlerde de aynı işlevi sürdürdü. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu süreç içerisinde doğu cihetinde yapılan savaşlarda savunma hattı olma vazifesi üstlenen Kars, bu açıdan komşu devletlerin hedefi haline geldi. Kars'ın Revan ve Tiflis gibi önemli şehirlere uzantısının olması ve bazı diplomatik problemler buranın Kanuni Sultan Süleyman tarafından fark edilmesini ve kalenin sağlamlaştırılması gerekliliğini doğurdu. Osmanlı savunmasında önemli yere sahip top ve top döküm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Erzurum Eyaleti'ne komşu olması Kars'ın buraya her daim bir set görevi görmesine ve askeri bir üs haline getirilmesine neden oldu. Osmanlı Devleti, kalenin güçlendirilmesi işlemlerini doğu seferlerinin yapılacağı zamanlarda bilhassa Kars civarına kaydırды ve muhafazada kalenin içindeki asker ve mühimmat kadar zahire ihtiyacını da göz önünde bulundurdu. Özellikle XVIII. yüzyıl boyunca Kars Kalesi'ne zahire ve mühimmat akışı hiç kesilmedi. Osmanlı Devleti, İran'ın XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki faaliyetleri ve Rusya'nın XVIII. yüzyılın sonlarındaki ilerleyişi nedeniyle gerek İstanbul-Trabzon limanları üzerinden Batum-Ardahan yolu ile gerek Erzurum yolu ile Kars Kalesi tahkimatını ve kaleye mühimmat naklini sağlamaya çalıştı. Bu zaman

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sibelorbankazi@gmail.com, ORCID: 0000-0033-3277-7949.

Makale Geliş Tarihi:08.03.2023

Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

diliminde Osmanlı Devleti'nin genelinde ve ayrıca Karadeniz'in kuzeyi ile Rusya'nın hedef aldığı Doğu Anadolu'da top ve mühimmat ihtiyacı daha da arttı. Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da muhafaza önceliklerinden biri ise Kars Kalesi oldu.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kars, Kars Kalesi, Doğu Sınırı.

Abstract

Kars, which still has the identity of a frontier city, was one of the most important places in terms of Ottoman Eastern border security. When Sultan Alparslan overtook Ani and Kars in 1064, Kars became a border city for the Turks and maintained the same function in the following periods. Assuming the duty of serving as a defence line in the wars fought in the East during the Ottoman rule, Kars naturally became the target of neighbouring states. The fact that the territory of Kars extended to important cities such as Yerevan and Tbilisi and the presence of some diplomatic problems caused Suleiman the Magnificent to take notice of this place and to reinforce the castle. As a neighbour of the Erzurum Province where the artillery and cannon casting activities, which were very important for the Ottoman defence, were carried out, Kars always served as a barrier and gradually turned into a military base. During the eastern campaigns, the Ottoman Empire shifted castle fortification activities especially to Kars and its surroundings and, as for castle defence, took into consideration the need for grain products as well as for soldiers and ammunition. Especially during the eighteenth century, the flow of grains and ammunition to the Castle of Kars was never interrupted. Due to Iran's activities in the first half of the eighteenth century and Russia's advances in the late eighteenth century, the Ottoman Empire tried to ensure the fortification of Kars Castle and the transport of ammunition to the castle both through the Batum-Ardahan route via the ports of Istanbul-Trabzon and through the Erzurum route. In this time period, the need for artillery and ammunition increased even more throughout the Ottoman Empire, as well as in the North of the Black Sea and in Eastern Anatolia, which Russia was targeting. One of the priorities of the Ottoman Empire in Eastern Anatolia was Kars Castle.

Keywords: Ottoman Empire, Kars, Castle of Kars, Eastern Border.

Giriş

Ufak bir garnizonu barındıran basit ve acele inşa edilmiş kaleler farklı isimlerle tarihin en eski çağlarından itibaren kullanılmaktaydı. Askeri mimari çerçevesinde ele alınan kaleler ise dağ başlarına inşa edilen sağlam yapı anlamındaki *kal'a* kelimesinden gelmektedir. Bununla beraber nadir olmakla birlikte Arapça kale anlamına gelen *hısn* ifadesi ve XVIII. yüzyıla kadar da *diş* kelimesi yaygın olarak kullanılmıştır. Yol kavşağı, ana yollar, geçit yerleri kale yapımı için uygun yerlerdi. Ayrıca bir kale inşa edilirken arazinin doğal özellikleri de dikkate alınır. Gerektiğinde içeridekilerin kolaylıkla dışarıya çıkabilmesi, su ihtiyacının karşılanabilmesi kale inşa edilirken dikkat edilen hususlardı. Topçuluğun gelişiminden önceki dönemlerde¹ Osmanlı Devleti'nde kaleler genellikle sarp ve erişilmesi zor olan yerlerde bulunup özellikle kolay ve az sayıda bir kuvvetle savunulabilmesine, uzun süreli kuşatmalarda içeridekilerin dışarı çıkabilmesine bağlı olarak inşa edilmekteydi. Kaleler inşa edilirken su ihtiyacını sağlayacak niteliğe sahip olmasına ve tabii engellerin bulunmasına dikkat edilmiştir. Osmanlı Devleti hâkimiyet sağladığı yerlerde ya mevcut kaleleri kullanmış ya da yeniden kale inşa etmiştir. Bu kalelerin bazıları çeşitli sebeplerle yıkılmışsa da bazıları tamiratla hâlâ ayakta durmaktadır². Osmanlı Devleti tahkimatıyla günümüze ulaşan stratejik sınır kalelerinden biri olan Kars Kalesi bunlardan biridir.

Osmanlı Devleti'nde kalelerin konumu ve fiziki özellikleri ile beraber kale içerisindeki nefer ve mühimmatın varlığı muhafazadaki en önemli unsurlardı. Mühimmat içerisinde Osmanlı Devleti'nin büyük fetihlerde başarısında en önemli rol ise topların kullanımıydı. Osmanlıların ilk defa Sultan I. Murad zamanında 1386'da Karamanoğulları ya da 1389'da I. Kosova Savaşı sırasında topu kullandıkları tahmin edilmektedir³. P. Wittek Osmanlılarda topun kullanıldığı ilk tarih için Osmanlıların 1424'teki Antalya kuşatmasını esas alır. Osmanlı topçuluğu ise Sultan II. Mehmet'in İstanbul'u fethi sırasında topa duyduğu ihtiyaç sayesinde hızlı bir şekilde gelişim gösterdi. 1570 tarihli bir mühimme kaydından anlaşıldığı üzere Fatih döneminden kalan bir topun bozdurulup yerine 18 (23.4 kg.), 16 (20.8 kg.) ve 14 vukıyye (18.2 kg) yuvarlaktan üç topun yapılması topların işlevlerini devam ettirdiğini gösterir⁴. Osmanlı'da

¹ Semavi Eyice, "Kale", TDVİA, C: 24, İstanbul, 2021, s. 234.

² Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Osmanlı Klasik Döneminde Kaleler ve Savunulması", 5th International Conference On History & Culture, August 17 2021, Ankara-Turkey, s. 31.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdi Yapısı, TTK, Ankara 2018, s. 413.

⁴ İdris Bostan, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri", Doğu Batı Yayınları 45 Tarih 7, 2009, s. 250-254.

topçu kışlaları ile top dökümhanesi ise Galata suru haricinde Kılıç Ali Paşa civarında Tophane olarak anılan mevkide bulunmaktaydı. Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre Tophane, Fatih Sultan Mehmet ile oğlu Bayezid tarafından yapılmıştır⁵. İstanbul'un fethinden sonra Galata taraflarında Fatih Sultan Mehmet tarafından yapılan Tophane-i Âmire Sultan II. Bayezid zamanında geliştirilmiştir⁶.

Yavuz Sultan Selim'in özellikle son döneminde tamamlattığı yoğun top dökümü Kanuni Sultan Süleyman tarafından değerlendirilebildi⁷. Sultan III. Mustafa'nın askeri ıslahatları vasıtasıyla *Baron dö Tot* tarafından topçu ocağına daha fazla önem verildi. III. Mustafa'nın bizzat Tophane'yi ziyaret ettiği, top döküttüğü ve top talimleri yaptırdığı bilinir. Topçu ocağına verilen özen III. Selim zamanında da sürdü⁸.

Sarp yerlerde bulunan kalelerin muhasaralarında kullanılacak büyük toplar, savaş alanına yakın bir yerde inşa edilen seyyar tophanelerde dökülmekteydi⁹. XIV. yüzyılın ortalarından itibaren kalelerin korunması amacıyla top ve topçu birlikleri seferber edildi¹⁰. XVI. yüzyıl Anadolu'suna bakıldığında Erzurum ve Van'da top dökümünün yapıldığı bilinir. Anadolu'da gülle ve fındık dökümünün yapıldığı Kars'a yakın önemli merkezlerden biri Erzurum'du¹¹. Osmanlı Devleti sınır boylarındaki kalelerin güçlendirilmesini sağlamak için bu şekilde İstanbul ve İstanbul dışındaki tophane, cephane ve baruthanelerden top, tüfek, barut, kurşun gülle gibi mühimmatı seferber etmekteydi¹².

Dünya tarihinin seyrini değiştiren ve kalelerin olmazsa olmazlar silahlarından biri de kömür, kükürt ve güherçile karşımı olan baruttu¹³. Kaleler barutun tüketildiği yerlerin başında gelir. Osmanlı Devleti sefer ihtiyaçları içinde barut, Cebehâne-i Âmire aracılığıyla sağlanmaktaydı. Baruthâne-i Âmire'de üretilen barutun önemli tüketim kalemlerinden birini taşra oluştururdu. Özellikle kritik bölgelerde yer alan kalelere büyük oranda barut sevkıyatı yapılmaktaydı.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, TTK, Ankara, 1988, s. 39.

⁶ M. Kütükoğlu, a. g. e., s. 413; Bostan, a. g. m. s. 250.

⁷ Bostan, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri", s. 25

⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, s. 40.

⁹ Salim Aydın, Tophâne-i Âmire Top Döküm Teknolojisi, TTK, Ankara, 2006, s. XV-37-39.

¹⁰ Ömer Gezer, Kale ve Nefer, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 110.

¹¹ Ersoy Zengin, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Erzurum'da Silah Üretim Tarihine Bakış ve Erzurum Silah Tamirhanesi; Firdevsoğlu Kışlası İş Ocağı" 100. Yıl Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014/Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 250. (247-279)

¹² Uğur Demlikoğlu, "18. Yüzyılda Erzurum Kalesi'nde Bulunan Toplar ve Malzemeleri", OTAM, 46/Güz 2019, s. 113.

¹³ T. Nejat Eralp, Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar, TTK, Ankara, 1993, s. 102.

XVI. yüzyılda kaleler ihtiyaçlarının büyük bir bölümünü ya kendileri imal etmekte ya da barut üretimi yapan merkezi kalelerden karşılardı. Bosna, Kıbrıs, Basra, Yemen, Halep, Hama, Birecik, Trablus, Diyarbakır, Samsun, Karaman, Adana, Gerger, Zamantı, Kâhta, Darende, Akdağ, Divriği, Estergon, Malatya ve Kars gibi güherçile kaynaklarına sahip bölgelerdeki kalelerde barut işlenmesi ve merkeze gönderilmesi talep edilirdi¹⁴. İhtiyaca bağlı olarak XVII. yüzyılda Karaman Eyaleti'ndeki Bor, Selanik, Gelibolu ve İzmir'de de yüksek kapasiteli baruthaneler kuruldu¹⁵. XVIII. yüzyılın başından beri barut üretim izni sadece baruthanelere verildiği için kaleler büyük oranda barutu merkezden talep etmek zorunda kalmışlardır¹⁶.

1. Res'i Hudud Kars Kalesi

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında köklü bir tahkimi ve mühimmat tedarikini zorunlu kılan nedenlerin başında Osmanlı-Safevi mücadeleleri gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin çaldıran Zaferi ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük kısmında hâkimiyetin güvence altına alınması gerekliliği ortaya çıktı¹⁷. Osmanlı Devleti tarafından hâkimiyet altına alınmasıyla beraber Kars Kalesi devletin doğu karakollarından biri olma özelliği kazandı¹⁸. Kanunî Sultan Süleyman 1543'te Erzurum Kalesi'ne yoğunlaşırken ikinci Doğu-Seferi sırasında 5-6 bin kadar işçi ile Kars kalesini onarmayı emretti. Böylece Osmanlı'da Revan ile Tiflis yollarının kavşağında bulunan, 1386'da Timur tarafından yıkılan Kars Kalesi'nin stratejik değeri ilk defa Kanunî ile birlikte anlaşıldı. Kale, Şah Tahmasp tarafından 1548 ve 1555 yıllarında tahrip edildi ise de tamiratla yeniden tahkim edildi¹⁹. Şehzade Bayezid'in firar etmesi ile ortaya çıkan diplomatik faaliyetler, Kars Kalesi'nin iki devlet sınırında bulunması tahkimatı zorunlu kıldı. Savaşlarla tahrip olan kalenin 1579'da tamir edilerek Erzurum'un da emniyete alınması fikri ise henüz 1578'in sonlarından itibaren oluştu ve bunun için

¹⁴ Zafer Gölen, Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl), TTK, Ankara, 2006, s. 24- 258-268.

¹⁵ Gabor Agoston, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthaneleri", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul, 2006, s.441.

¹⁶ Gölen, a.g.e., s. 24- 258-268.

¹⁷ Gabor Agoston, Osmanlı'da Savaş ve Serhad, haz. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 50

¹⁸ Meltem Aydın, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)", International Social Sciences Studies Journal, Volume/Issue 7/9, 10-30 November 2021, s. 4583.

¹⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590), TTK, Ankara, 1998, s. 182-237,238-

hazırlıklara başlandı²⁰. Böylece 1153'te Saltukların temelini attığı kaleye, dükkân, konaklar, değirmenler ve çarşı eklenerek bir imarla 50 bin nüfus ve 100 bin Anadolu askeri sayesinde büyük bir yapı ortaya çıkarıldı²¹.

Sultan IV. Murad'ın Revan Seferi sırasında Kars Kalesi tamir edilip Müslüman askerler bırakıldı. Nitekim Revan yolu üzerinde olduğu için buraya ayrıca önem verildi. Kars Kalesi Evliya Çelebi seyahatnamesinde kuzey tarafında ensesi top menzilinden uzak yüksek bir dağ olarak tasvir edildi. Seyahatnameye göre iç kale bir tepe üzerinde yapılar aşağı hisarı düz bir yerde bulunmaktadır. Tamamı beş kat sağlam sur olan kalenin kapısı doğu tarafına bakmaktadır ve kalede bir hane vardır. Yukarı kale adı verilen kale kapısı batı tarafına açılan demirden sağlam bir kapıdır. Sur içinde dizdar hanesi, 200 neferat levendlerin haneleri donanımlı cebehaneleri bulunmaktadır. Orta hisarda ise çarşı-pazar, han, hamam ve imaret yoktur. Kalenin aşağısı büyük hisar varoşudur. Ve iki sağlam sur vardır. Üç adet demirden yeni kapı vardır. Kapılar iç tarafları silah aletleri tuğulka, ser-penahlar, tüfekler, mızraklar ve çeşit çeşit savaş aletleri ile bezenmiş, kapıcılar ve bekçiler ile donanmış sağlam kapılardır. Bu kapılardan biri batı tarafına, Su kapısı ve Çeri kapısı adı verilip Erzurum'a açık, biri kible tarafına açık Orta kapı ve Kağızman tarafına diğeri doğu tarafına Behram Paşa kapısıdır ve Revan tarafına açıktır. Aşağı kalenin firdolayı hendeği yerine göldür ki Behram Paşa kapısından Orta kapıya varıncaya kadar kuşatmış hayat suyu göldür. Bu taraftan kaleye karşı zafer mümkün değildir²².

Tournefort Seyahatnamesi'nde İran sınırındaki son Türk yerleşimlerinden biri olan Kars, güney-güneydoğu yamacına kurulmuş ve surları hemen hemen kare biçiminde bir kent olarak tasvir edilir. Kentin iyice yukarısındaki bir kayanın üstünde çok sarp konumda olan kalenin surları iyi ancak kuleleri harap durumdadır²³. Ocak 1811 yılında Kalenin orta kapı varoşu** olarak adlandırılan Orta Kapı mahallesinin bazı kayıtlara göre 5 sakini mevcuttur²⁴. Kars kalesi dışında Orta Kapı mahallesinin doğu ve batı tarafında top koymak için tabya

²⁰ Bekir Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul,1993, s. 75.

²¹ Kırzioğlu, a. g. e., s. 325.

²² Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, 2. Kitap/C: 1-2, Yap Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 322-386-387.

²³ Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamsi, çev. Ali Berktaş, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, 2005, İstanbul, s. 146, 147.

²⁴ BOA. C. AS. 538. 22538. 3. 1.

**Arşiv kaydında Orta Kapı Mahallesi için Orta Kapısı Varoşu ifadesi kullanılmaktadır. Varoş, nüfusu kalabalık olan bazı şehirlerde dış kaleyi çevreleyen surların dışında bulunan mahalle ve yerleşim yerlerine denmekteydi (bkz.) M. A. Türkmenoğlu, "Osmanlı Klasik Döneminde Kaleler ve Savunulması", s. 32.

inşası düşünülmüştür. Bu tabyalar için 21 nefer topçu tayin edilip maaşları Erzurum gümrüğünden havale edilecekti. Bu havalede aksaklık yaşanıp mağdur olunmuş ise de bunun giderilmesi için gerekli emirler verilmiştir. Bunun dışında yapılacak olan tabyalar seferler için yetişmese de Kars Kalesi'ni canlandıracağı ve güçlendireceğinden önceden aynı yerde taş ve topraktan tabyalar mevcut olup yıkık halde olduğu için temelden tekrar tabya inşası gerekli bulunmuştur. Bu tabyalar için yeterince top ve nefer tayininin olması gerekliydi. Orta kapıdaki tabya inşası Kars Kalesi'nin korunması için elzemdi²⁵.

2. Rusya ve İran ile Mücadelede Kars Kalesi'ne Top ve Mühimmat Naklinin Önemi

1018-1021 yılları arasında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in bölgedeki başarısı ve David Artsruni'nin yenilgiye uğratılması ile dengelerin değişmesi, 1064'te Ani'nin Alparslan tarafından düşürülmesi Kars'ın sınır şehri olarak öneminin artmasının temelini oluşturur²⁶. Kars ve çevresi Safevilerle 1514'te Çaldıran ovasında yapılan savaştan sonra ilk defa Osmanlı hâkimiyetine girdi ve sonraki dönemlerde Osmanlı-Safevi mücadelesi sahalarından biri oldu. Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmesinden sonra Safeviler yöreye tekrar hâkim oldularsa da bu hâkimiyet Osmanlılar tarafından tanınmadı²⁷. Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Ağustos 1548'de Kars şehri merkez olmak üzere kurulan Kars Eyaleti'ne Pasin Sancakbeyi Dulkadiroğlu Mirzâ Ali Bey paşa olarak tayin edildi. İsmail Mirza, 25 Ağustos 1548'de Kars'a gelerek askerlerle halkı kılıçtan geçirdi ve inşa halindeki Kars Kalesi'ni yıktırdı. Kars Eyaleti bu baskından birkaç ay sonra kaldırıldı ve Döşkaya sancağı adıyla Erzurum Eyaleti'ne ilhak edildi²⁸. Ancak Kars, Trabzon ve Erzurum Eyâletlerinde olduğu gibi her an harbe hazır bir ordunun bulundurulduğu bir yer olma özelliğini korudu²⁹ ve XVI. yüzyılda aralıklarla imar edilerek kalesi sağlamlaştırıldı³⁰.

XVI. yüzyıl boyunca Safevi ve XVIII. yüzyılda baş gösteren Rusya ile mücadelede askerin büyük bir çoğunluğunun Kars havalisinden hareket ettiği ya

²⁵ BOA. C. AS. 538. 22538. 1. s. 3.

²⁶ W. D. Allen, A History Of The Georgian People, Lowe & Brydone, London, 1971, s. 87-91.

²⁷ Oktay Kızılkaya, XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2011, s. 8.

²⁸ M. Sadık Bilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, Eren Yayınları, İstanbul, 2005, 213.

²⁹ Subhî Mehmed Efendi, Subhî Tarihi, haz. Mesut Aydiner, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 184.

³⁰ Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, (971-1003/1563-1595), C: I, haz. Mehmet İpşirli, TTK. Ankara, 1999, s. 125.

da Kars'a toplandığı aşikârdır. Bu açıdan Kars Kalesi'nin güvenliği ve burada muhafaza edilen top ve mühimmatın önemi büyüktür³¹. Nitekim çoğu askeri ve siyasi kayıta Rusya ve İran'a yakın olması dolayısıyla Kars'ın sınır şehri olarak güvenliği vurgulanır. Bunu göz ardı eden devlet görevlilerinin derhal azledildiği görülür³². Kroniklerde res'i hudud olarak adlandırılan Kars'ın asker ve top sevkiyatı ön plana çıkar³³.

Osmanlı devleti için bazı dönemlerde Kars-Ardahan ulaşım ile tahkimatı savunma ve güvenlik için hayati öneme sahipti³⁴. Bu bakımdan XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Kars ve civarına zahire ile mühimmat akışı da hiç kesilmemiştir³⁵. Osmanlı Devleti'nin Kars gibi doğu sınır şeridinde tahkimatı sağlamaya çalışmasının en önemli sebeplerinden biri Rusya'nın güneye yayılımı politikası ve diğer taraftan İran ve Gürcistan'a olan coğrafi yakınlıktı. Nitekim Osmanlı Devleti Avrupa'da kaybettiği toprakların telafisi için Gürcistan'a yöneldiği esnada Rusya ilerlemiş ve Osmanlı, Rusya ile temas haline geçmiştir. Fransa'nın girişiyle 1724'te on altı maddelik İran Mukâsemenâmesi yani bir taksimat anlaşmasının imzalanması Ruslar'ın Kafkasların güneyine kadar inmesine neden olmuştur. Bu aşamadan sonra Osmanlı-İran savaşları da artarak devam etmiş³⁶ ve XVIII. yüzyılda faaliyetlerini sürdüren İran ile Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti Kars gibi sınır şehirlerinde tahkimatı arttırmıştır³⁷. Osmanlı Devleti için Kars Kalesi, Faş, Anapa, Batum, Gönnye kaleleri ile beraber özellikle Rusya'ya karşı, savunma hattı teşkil eden kaleler zincirinin bir halkasını oluşturdu³⁸.

XVIII. yüzyılın sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu Rusya için ciddi bir rakip olarak görülme özelliğini kaybetmiştir. Prusya ve Rusya'nın güçlenmesi yeni

³¹ Ahmet Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, (haz.) Mücteba İlgürel, TTK, Ankara, 1994, s. 2062-309.

³² BOA. HAT. 763. 36054.

³³ İzzî Süleymân Efendi, *İzzî Tarihi*, (Osmanlı Tarihi, 1157-1165/1744-1752), haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 22,23-106.

³⁴ Allen, a. g. e., s. 57.

³⁵ Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi*, s. 193-452-677.

³⁶ Şehdi Osman Efendi, *Rusya Sefâretnâmesi (1757-1758)*, haz. Türkân Polatçı, TTK. Ankara, 2011, s. 4-10.

³⁷ Sibel Orhankazi, "Nadir Şah'ın Kars Kuşatması, Kars Kalesi Tahkimatı ve Ordu İaşesi (1744-1747)", *Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları*, ed. Muharrem Turp, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 131.

³⁸ Mahir Aydın "Faş kalesi", *Osmanlı Araştırmaları VI*, İstanbul, 1986, s. 67; Sibel Orhankazi, XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, T. C. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2019; Orhankazi, "Osmanlı Devleti İdaresinde Gönnye (Gonio) Sancağı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2021, Sayı 31, Serander Yayınevi, Trabzon, 2021, s. 185.

bir çağın ve askeri alanda hareketliğin başlangıcının ilanı olmuştur³⁹. XVIII. yüzyılın sonunda tehlikenin farkında olan ve özellikle Karadeniz'in kuzey şeridinde bazı yerleri kaybeden Osmanlı Devleti, stratejik konuma sahip olan kalelerde asker, top ve mühimmat sevkiyatına devam ederek Rusya'ya karşı Kars ve civarına yönelmiştir⁴⁰. 1768-1774 yılları arasında Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgal etmesi, Osmanlı filosunu yakması ve Kırım'ı fethetmesi; 1774'te Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı'ya müdahale etme dayanağını sağlaması, 1787-1792 yıllarında Avusturya ile Osmanlılara karşı güçlerini birleştirmesi Rusya'nın Osmanlı karşısında artık durdurulamayacağını ve hızlı bir şekilde ilerleme kaydedeceğinin göstergesiydi⁴¹. İngiltere tarafından da cesaretlendirilen ve Karadeniz'deki Rus ilerleyişinden kaygı duyan Osmanlı Devleti savaş ilan ettiyse de Avusturya ve Ruslara yenilmiştir. Ancak Fransız Devrimi'nin ortaya çıkması ve Polonya'nın ikinci defa paylaşılması olasılığı dolayısıyla 1792'de Yaş Anlaşması imzalanmış, Osmanlı İmparatorluğu Karadeniz'in kuzeyinde yeni topraklar kaybetmiştir. Osmanlı'nın Rusya ile sınırı Dinyester'e kadar gerilemiştir⁴². Bu süreçte Rus ilerleyişine karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler daha da artmıştır. Kars Kalesi civarı ve Ahıska tarafındaki kaleler başta olmak üzere sınır bölgelerindeki diğer kalelerde asker, mühimmat ve yük hayvanı teminine hız verilmiştir⁴³.

4. Kars Kalesi Tahkimatı ve Mühimmat Nakli

Osmanlı devleti hâkimiyetine girdiği tarihten itibaren tahkimatı sağlanan ve 1548'de Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci İran seferi sırasında tamiri emredilen Kars Kalesi Şah Tahmasb'ın oğlu İsmail Mirza tarafından kuşatma altına alındı ve bu sırada ağır bir şekilde tahrip edildi. Aralıklarla tahrip edilen Kars kalesinin tamiri için 25 Mart 1578'de hüküm gönderildi. Böylece Erzurum'da bulunan Lala Mustafa Paşa'ya gönderilen 30 Aralık 1578 tarihli hüküm ile İran sınırında müstahkem bir üs olması amacıyla Kars kalesinin yeniden inşası istendi. Kalenin

³⁹ Robert, Avrupa Tarihi, s.379.

⁴⁰ Sibel Orhankazi, "Nadir Şah'ın Kars Kuşatması, Kars Kalesi Tahkimatı ve Ordu İaşesi (1744-1747)", s. 131.

⁴¹ J. M. Robert, Avrupa Tarihi, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ., İstanbul, 2009, s.377,378.

⁴² Jean-François Solnon, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 401-410.

⁴³ BOA. C. AS. 676. 28374. s. 1; BOA. AE. SABH I. 272. 18272. s. 1.

inşa alanın korunması için öncelikle top yuvarlağı denilen güllerle ile fındık adı verilen tüfek mermisi ihtiyacının karşılanması için talepte bulunuldu⁴⁴.

Kars Kalesi gerek Anadolu'dan İran, Azerbaycan ve Gürcistan üzerine yapılacak seferlerde gerekse bu yerlerden Anadolu'ya yapılacak saldırılarda stratejik konuma sahip olduğundan sürekli baskın ve tahribatlara maruz kaldı. 1579'da lala Mustafa Paşa büyük bir ordu ile Kars'a ulaştığında kalenin ve şehrin tamirine başlayarak şehirde cami, hamam, su yolu, değirmen ve evler inşa ettirdi. Ancak şehir 1604'te Şah Abbas tarafından ele geçirildikten sonra ağır bir tahribata uğradı. 1616-1636 yıllarında şehir yeniden imar edildi. Mayıs 1664'te gerçekleşen deprem esnasında birçok cami ve ev yıkıldı. Şehir, 1734'te Osmanlı-İran mücadelesi sırasında Nadir Şah tarafından kuşatıldıysa da ele geçirilemedi⁴⁵. Mayıs 1740'ta Nadir Şah'ın Hindistan'dan dönmüş olması, İran ile barış görüşmelerinin başlamamış olmasından kaynaklı belirsizlik, Osmanlı Devleti'ni Kars ve Van gibi Doğu sınır bölgelerinde daha fazla tedbir almaya sevk etti. Nisan 1740'ta Erzurum'dan Kars'a ve Haziran 1741'de Kars Kalesi'ne mühimmat nakilleri gerçekleşti. 1740 ile 1741 yılları arasında Tophane-i Âmire ve Cebhane-i Âmireden Kars'a 8.250 adet yuvarlak, 1.100 adet humbara danesi, 5.600 pravişte madeninden yuvarlak, 5.753,5 ham demir, 200 adet kılıç, 25 top kenevir bezi, 50 top sahan bezi, 100 adet Tatar yayı, 1.500 adet teber oku, 10 adet demir kama, 20 kantar çivi, 500 adet çuvaldız, 100 adet mızrak, 20 adet pamuk fitili, 50 kıyye kükürt, 50 kıyye güherçile, 50 kıyye zift, 100 kıyye katran, 25 adet çadır sütunu, 25 adet sekban çadırı nakledilmiştir⁴⁶. Nisan 1742'de Kars ile beraber Van, Ahıska, Diyarbakır ve Erzurum'a kalabalık bir asker grubu ile top ve topların içine konulup atılacak oldukça büyük yuvarlaklar sevk edilmiştir⁴⁷.

Tophane-i Âmire ve Cebhane-i Âmire'den Kars'a gönderilen mühimmat 1744 ve 1745 tarihlerinde çeşitlenmiş, kılıç ile tüfeğin adedi arttırılmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin doğu sınır bölgelerinde aldığı tedbirler Nadir Şah'ın yeniden faaliyet göstermesi ile hız kazanmıştır. Nadir Şah'a karşı 1744'te başlayan mücadele ile Kars'a asker ve askeri ihtiyaçlar için menzil beygirleri sevk edilirken 1745 ilkbaharında zahire ile beraber 1000 adet tüfek, 1000 adet kılıç ve 1000 adet

⁴⁴ M. Aydın, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)", s. 4683, 4684.

⁴⁵ Tufan Gündüz, "Kars", DVIA, C: 24, İstanbul, 2001, s. 516.

⁴⁶ Uğur Demlikoğlu, 18. Yüzyılda Erzurum Kalesi, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020, s. 237, 238.

⁴⁷ Göynüklü Ahmed Efendi, Tarih-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759), haz. Songül Çolak, Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 479.

piştov nakledilmiştir⁴⁸. 1763-1792 tarihleri arasında Tophane-i Âmireden Kars'a nakledilen mühimmatın top, havan topu, şahî olarak çeşitlendiği görülür⁴⁹.

Kars Kalesi için İstanbul'dan Trabzon iskelesine gönderilecek olan mühimmat ve toplar ocak çavuşları aracılığı ile tertip edildikten sonra Trabzon gümrük emini tarafından kontrol edilerek Erzurum'a nakledilirdi. Gerekli mühimmatın İstanbul'dan sonra Trabzon iskelesine ulaşması ve bu ulaşma haberinin alınmaması durumunda Trabzon valisine emir gönderilerek bilgi alınırdı. Ayrıca cephane ile mühimmatın tam olarak teslim edilip edilmediğinin tespit edilmesi istenirdi. Gönderilecek olan mühimmat için Trabzon valisi ve Trabzon gümrük emini ayrıntılı bilgi vermektedir⁵⁰. Cephane ve mühimmat için bir tertip defteri oluşturulduktan sonra toplar, top arabaları ve top arabalarına ait koşumlar ve masraflar gösterilerek Kars'a nakil gerçekleştirilirdi⁵¹. İstanbul'dan Kars'a mühimmat nakli gerçekleştirilirken bazı durumlarda aksaklıklar da yaşanabilmekteydi. Mesela 1763'te gönderilen 15 adet top ve 1786'da gönderilen 14 adet top ile birlikte toplam 170 top ve havanın mevcut olması gerekmektedir. Neticede mühimmattan Bayburt'ta kalan 7 adet toptan 3 büyük top ve 15 şahî topun kaleye nakli için ayrıca ilam verildi. Burada Osmanlı Devleti'nin askeri teşkilatta ve ikmallerde noksanlar konusundaki hassasiyeti göze çarpar⁵². Sevk edilecek olan mühimmat ile beraber zahire tedariki hususunda da ciddi kontroller yapılmaktaydı. Ağustos 1777'de Kars'taki zahire durumu Kars defterdarından öğrenildikten sonra Erzurum'dan 250.000 İstanbul kilesi (625.000 kg.)** arpa ve buğday temini ile sadece 59.000 kile (1.475000 kg.) arpa ve buğday Kars anbarına nakledildi. Bu zahirenin askere yetersiz kalması ile tekrar zahire temin edilmesi istendi⁵³. 1792 yılında İstanbul'dan gönderilen cephane ve 7 adet top Bayburt'ta kalınca bunların asıl gönderilecek yeri olan Kars'a ulaştırılması için emir verildi. Ayrıca toplam 73.382 kile buğday ve arpa Kars muhafızı Numan Paşa mübaya iken daha sonra Hasan Ağa'dan devralan Seyid Süleyman Ağa'dan 10.558 kile buğday ve 22.298 kile arpa sonrasında Abdi Ağa'dan mevcut ya da havale olarak

⁴⁸ S. Orhankazi, "Nadir Şah'ın Kars Kuşatması, Kars Kalesi Tahkimatı ve Ordu İaşesi (1744-1747)", s. 139-141.

⁴⁹ BOA. C. AS. 32. 1469; BOA. C. AS. 31. 1422; BOA. C. AS. 923. 39896; BOA. C. AS. 31. 1422.1; BOA. C. AS. 923. 39896; BOA. C. AS. 763. 32214.

⁵⁰ BOA. C. AS. 54. 2502. 1. s. 1, 2, 3.

⁵¹ Demlikoğlu, a. g. e., s. 237, 238.

⁵² BOA. C. AS. 31. 1422. 1. s. 1.

*** 1 İstanbul kilesi, yaklaşık 25 kg'a tekabül etmektedir. Buna göre 250.000 İstanbul kilesi 625.000 kg'ı, 73.382 kile 1.834, 550 kg'ı karşılamaktadır. Kile ve bahsi geçecek olan diğer ölçü ve ağırlık birimleri için bkz. Ünal Taşkın, Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005.

⁵³ BOA. C. AS. 763. 32226. 1.

16.464 kile buğday ve 23.149 kile arpa Hasan Ağa tarafından alındı. Aynı sene içerisinde 69.081 kile (1,727,025 kg.) zahireden 2.150 kile buğday ve 2.350 kile arpa ambara konulup toplamda 405.522,5 kile (10,138,062,5 kg.) arpa ve 24.058 kile (601,450 kg.) buğday dağıtılincaya kadar 813,5 kile buğday ve 2.575 kile arpa kantardan geçirildi. Kars Kalesi'nde mevcut olan tonlarca zahirenin dışında iki ayrı cephanede askeri mühimmat ve siyah barut bulunmaktaydı. Bu mühimmat ve cephaneye bölge güvenliği için hayati öneme sahip olacak ki iki ayrı kayıt dışında Kars kadısı tarafından da yine iki ayrı defter tutulmuştur. 1776 ve 1796 yıllarında muhafızı Numan Paşa olan Kars Kalesi'nin bazı mevzi ve hendekleri bozulduğu için bunların tamiri gerekli görülüp Kastamonu'dan üç marangoz, İstanbul'dan gelir giderler için bir mimar halifesi görevlendirilmiştir. Kars Kalesi mevzi ve hendeklerinin tahrip olduğu öncelikle Erzurum valisine bildirilmiştir. Böylece Kars Kalesi'nin mevzilerin tamiri için top altı döşemeleri, top arabaları, kundak ve tekerlek ihtiyacı kaydedilmiştir. Tamirat için Kastamonu'dan kerestenin de tedarik edilip marangozlarla birlikte 3.910 kuruş masrafın çıkabileceği hesaplanmıştır. Kale muhafızı Numan Paşa'ya gönderilen bir hükümdede söz konusu eksiklikler dışında her türlü ihtiyacın giderilmesi emredilmiştir⁵⁴.

1780 yılına gelindiğinde kalede 140, 1782'de 15, 1786'da 14 adet top ve havan mevcuttu. Yenilenmiş olan bir defter kaydında 170 adet top ve havanın mevcudiyeti durumunda önceki yoklama defterine kaydedilen 6.400 adet yuvarlaktan 1.700 adet yuvarlak ve 1.400 adet hamireden 400 hamire ile 11'er vukıyyelik 200 adet mermer kilenin toplamı eksik olduğundan bunun daha sonra hesaplanması ile 850 kuruş olduğu baş muhasebe tarafından tespit edilmiştir⁵⁵.

Bazı arşiv kayıtlarından asker ve kale için Kars'a sevk edilen zahire fazlasının tebaaya dağıtıldığı anlaşılmaktadır. 1784'te Kars Eyaletinde hazırlanan 20.000 kile buğday ve 40.000 kile arpadan 11.959 kile buğday ve 24.498 kile arpanın, 1785'te Erzurum Eyaleti'ndeki kazalarda toplanan 40 bin kile buğday ve 60 bin kile arpadan 16.978,5 kile buğdayın ve 23.449,5 kile arpanın Hasan Ağa'ya teslim edildikten sonra Kars halkına dağıtılmasına karar verilmiştir. 1784 ve 1785 seneleri boyunca Kars ve Erzurum ambarlarında mevcut olan 27.536,5 kile arpanın muhafazasına da oldukça özen gösterilmiş konu ile ilgili merkezden hükümler gönderilmiştir. 1785 yılında Kars Kalesi cephanesinde 2.739 kantar siyah barut ve 15.473 vukıyye kurşun mevcuttu. Yapılan kontrollerde bu mühimmattan 33 kantar barut ve 442 vukıyye kurşun eksik çıkınca tekrar hesaplamalarının yapılması ve ücretlerinin yeniden oluşturulması gerekliliği vurgulanmıştır. Kontroller neticesinde kalede sadece barut ve kurşun değil ayrıca

⁵⁴ BOA. C. AS. 32. 1469. 1. s. 1, 2, 3.

⁵⁵ BOA. C. AS. 1422.1. s. 1.

27.535 kile buğdaydan bir kile buğday, 45.737,5 kile arpadan 108 kile arpa eksik bulunmuştur. Neticede cephaneye ve mühimmattan eksiklerin bahası 3.498,5 kuruş ve zahireden olan eksiklerin bahası 109 kuruş olarak hesaplanmıştır. Tophaneden gönderilen 20 adet top ve gerekli diğer mühimmat Trabzon iskelesinden sonra Kars Kalesi'ne nakledilmiştir⁵⁶.

Haziran 1786'da Kars ve Çıldır kaleleri için İstanbul'dan Trabzon iskelesi üzerinden ve sonrasında yük hayvanlarıyla 500 kantar siyah Barut, 180 kantar kurşun ile 46 şahi ve 4 adet havan topunun Kars Kalesi'ne nakli emredilmiştir. Bunların ikmalî gümrükten geçişi ve taşınacağı yük hayvanları sistematiği bir şekilde organize edilmiştir⁵⁷. 1722-23 yıllarında Kars'a gönderilen barut miktarının 650, 1744-45'lerde 200, 1762-63'te 250⁵⁸ ve 1780 yılında 500 iken 1785 yılında 2.739 kantar olarak artış göstermesi yüzyılın sonlarında kaledeki mühimmat tedarikinin ne kadar arttığının ve önemli olduğunun göstergesidir⁵⁹.

1790-1792 tarihlerine gelindiğinde mühimmat tedarikinin artışının sürmesi ile beraber tıpkı 1763'te olduğu gibi sevkiyatta karşılaşılan olumsuzluklar dikkat çeker. 1792 tarihli bir kayıttan anlaşıldığı üzere daha önce 1790 tarihinde 15 adet top Erzurum yolu ile Kars'a gönderilirken İstanbul'dan çıkıp Kars ambarına toplanması planlanan zahire ile mevcut top ve cephaneye ulaştırılamamış, 7 adet top Bayburt kazasında kalmıştır. Başka bir Tophane-i Âmire ruznamçe defterinde 1782'de Saka Osman Paşa tarafından Kars ve civarındaki kaleler için gönderilen 3'ü büyük ve 15'i şahi olmak üzere toplamda 18 adet topun Kars kalesine gönderilmesi Erzurum kadısı Mustafa Efendi ve Kars topçubaşı vekili Mehmed tarafından kaydedilmiştir. Ayrıca mühimmatın Erzurum üzerinden Hasankale ve Micingird yolu ile Kars kalesine ulaştırılması emredilmiştir. Eksik olanlardan yuvarlak, hamire ve mermer kilesinin fiyatı olan 850 kuruşun tophane-i amire ocağına göre kaydından sonra Bayburt kazasında olan 7 adet topun gönderilmesi için de hüküm verilmiştir. Bunun dışında zahire olarak toplamda 73.382 kile arpa ve buğday tespit edilip Numan Paşa'dan önce Seyit Süleyman Ağa ile belirlenen miktar 10.558 kile buğday ve 22.298 kile arpadır. Makbuzu tutulan miktar ise 16.464 kile buğday, 23.149 kile arpa ve toplamda 72.469 kile buğday ve arpadır. Bunun dışında zahire miktarı ile ilgili farklı hesaplar ve kayıtlar tutulmakla birlikte kalede iki cephanede top, mühimmat, siyah barut ve diğer askeri malzemelerin kaydı tutulmuştur. Aynı tarihte Kars Kalesi cephanesinde 2.739 kantar siyah barut, 15.473 vukıyye kurşun yer alacakken 33 kantar barut, 442 vukıyye kurşun

⁵⁶ BOA. C. AS. 923. 39896.1. s. 1.

⁵⁷ BOA. C. AS. 763. 32214. 1. s. 1.

⁵⁸ S. Ayduz, Tophâne-i Âmire Top Döküm Teknolojisi, s. 269-271-272.

⁵⁹ BOA. C. AS. 32. 1469; BOA. C. AS. 31. 1422; BOA. C. AS. 923. 39896; BOA. C. AS. 31. 1422.1; BOA. C. AS. 923. 39896; BOA. C. AS. 763. 32214.

noksanlığı tespit edilmiştir. Daha önce Kars ve Erzurum'da mevcut olan 27.535 kile buğdaydan sadece 1 kile ve 45.737,5 arpadan 108 kilesi eksik bulunup tutarları hesaplanmıştır. Hesaba göre 109 kuruşluk bir eksik söz konusudur. Eksik olan mühimmatın tutarı ise 3.498,5 kuruştur. Bu eksikliklerin giderilmesi ve daha sonra tahsilatın yapılması zorunluydu⁶⁰.

XVIII. yüzyılın sonlarında Rus ablukasındaki sınır kaleleri için sağlanan yoğun tahkimat⁶¹ XIX. yüzyılın başında da artarak devam etmiştir. Bu arada Kars tahkimatı ve mühimmat sevkiyatına da sürdürülmüştür. Ekim 1806'da Kars Kalesine Tophane-i Amire'den Karslı Süleyman Çavuş aracılığıyla mühimmat ve hamire tanesi gönderilerek Kars kadısı Mehmed Avni Efendi'ye teslim edilmiştir. Bu mühimmat içerisinde 1.150 adet hamire, 15 hezme kâğıt hartuç, 15 kıyye çeriş, 15 deste kanab, 49 adet hartûc, 5 deste top iğnesi, 5 adet top veznesi 5 adet mühimmat sandığı, 5 adet büyük küfe yer almaktaydı⁶². Ağustos 1822'de Kars kalesinde top ve mühimmat eksikliği hatta bunların hiç olmadığı gerekçesiyle beş adet top ile siyah barut fişek ve cephaneye için gerekli olan malzeme Tophane-i Âmire'den gönderilmiştir⁶³.

Sonuç

XVIII. yüzyıl hem iktisadi ve sosyal hem de askeri alanda Osmanlı Devleti'nin gerileme süreci olarak nitelendirilip çağdaş devletlerin gerisinde kaldığı bir dönem olarak düşünülür. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda askeri alandaki çabası göz ardı edilemez. XVIII. yüzyılın sonlarında askeri yenilgilerin beraberinde getirdiği siyasi yenilgiler ve bu yenilgilerin aleyhte anlaşmalara sebep olması Osmanlı'yı askeri manada daha da tedbirli olmaya sürüklemiştir. Osmanlı Devleti'nin bütün imkânlarını seferber ettiği bu dönemde tahkimatın özellikle bazı noktalara kaydırıldığı görülür. Bu noktalardan biri de her daim bir sınır şehri olma özelliğini koruyan ve farklı bölgeler arasında bir ağ işlevi gören Kars Eyâleti'dir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde Kars Eyâleti'nin canlandırılması ve Kars Kalesi'nin güçlendirilmesi doğuya yapılan seferlere ve doğunun uğradığı saldırılara bağlı olarak gelişim göstermiştir.

Rusya'nın XVIII. yüzyılın sonlarında Kırım'a hâkim olarak gözünü daha da güneye dikmesi, Karadeniz'in kuzeyinden başlayarak ilerlemesi ve Kafkaslarda

⁶⁰ BOA. C. AS. 31. 1422. 1. s. 1.

⁶¹ Bkz. Cengiz Fedakâr, "Anapa Kalesi", Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı XI, ed. Hasan Celâl Güzel, S. 81, Temmuz-Aralık 2015.

⁶² BOA. C.AS. 108, 4899. 1. s. 1, 2.

⁶³ BOA. C. AS. 205. 8820. 1. s. 3.

faaliyet göstermesi Osmanlı Devleti'nin sınır teşkil eden bütün bölgelerde önlem olarak kale, tabya, liman ve ambar inşa ve tamiratını gerekli kılmıştır. Osmanlı Devleti'nin doğusunda İran ve kuzeydoğusunda Rusya'nın faaliyetleri, Gürcistan'ın kimi zaman Rusya kimi zaman İran'a karşı tutumunun değişmesi askeri ihtiyaçların belirlenerek İstanbul'dan itibaren Kars'a sürekli zahire ve mühimmat naklini hızlandırmıştır. Çünkü Kars Kalesi'nin konumu Osmanlı Devleti sınır savunmasına ve askeri ikmaline oldukça elverişliydi. Kars Kalesi'nin ihmali ve kaybedilmesi durumu, eyâlet merkezi Erzurum'un saldırıya uğramasına, Anadolu'nun genelinin doğudan başlayarak işgâle açık hale gelmesine neden olacaktı. Bu nedenle XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında gerek zahirenin gerekse askeri mühimmat ve topların Kars Kalesi'ndeki giriş çıkışları ile muhafaza edilmesi Osmanlı Devleti için hayati önem taşımaktaydı.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet, Askerî (BOA. C. AS.): BOA. C. AS. 31. 1422; BOA. C. AS. 32. 1469; BOA. C. AS. 54. 2502; BOA. C. AS. 108, 4899; BOA. C. AS. 205. 8820; BOA. C. AS. 538. 22538; BOA. C. AS. 763. 32214; BOA. C. AS. 1422; BOA. C. AS. 923. 39896; BOA. C. AS. 676. 28374.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri, BOA. AE. SABH I. 272. 18272.

Başkanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun (BOA. HH.): BOA. HH. 763. 36054.

Tetkik-Telif Eserler

Ahmet Vâsif Efendi, Mehâsinü'l- Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr, (haz.) Mücteba İlgürel, TTK, Ankara, 1994.

AGOSTON, Gabor, Osmanlı'da Savaş ve Serhad, haz. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

_____, Gabor, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi: XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Selanik, Gelibolu ve İzmir Baruthâneleri", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul, 2006, (441-457).

ALLEN, W. E. D. A History Of The Gergian People, Lowe & Brydone, London, 1971.

AYDIN, Meltem, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması (1578-1580)", İnternational Social Sciences Studies Journal, Volume 7, Issue 89, 10-30 November 2021, s. 4680-4695.

AYDÜZ, Salim, Tophâne-i Âmire Top Döküm Teknolojisi, TTK, Ankara, 2006.

BİLGE, M. Sadık, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, Eren Yayınları, İstanbul, 2005.

BOSTAN, İdris, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri", Doğu Batı Yayınları 45 Tarih 7, 2009.

- DAĞLI, Yücel-Seyit Ali Kahraman, Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, 2. Kitap/C: 1-2, Yap Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- DEMLİKOĞLU, Uğur, 18. Yüzyılda Erzurum Kalesi, Gece Kitaplığı, Ankara, 2020.
- , UĞUR, “18. Yüzyılda Erzurum Kalesi’nde Bulunan Toplar ve Malzemeleri”, OTAM, 46/Güz 2019, (109-131)
- ERALP, T. Nejat, Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar, TTK. Ankara, 1993.
- EYİCE, Semavi, “Kale”, TDVİA, C: 24, İstanbul, 2021, (234-242)
- FEDAKÂR, Cengiz, “Anapa Kalesi”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı XI, ed. Hasan Celâl Güzel, S. 81, Temmuz-Aralık 2015, (276-289)
- GEZER, Ömer, Kale ve Nefer, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2020.
- GÖLEN, Zafer, Osmanlı Devleti’nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl), TTK, Ankara, 2006.
- Göynüklü Ahmed Efendi, Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759), haz. Songül Çolak, Metin Aydar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- GÜNDÜZ, Tufan, “Kars”, DVİA, C: 24, İstanbul, 2001, s. 516.
- İzzî Süleymân Efendi, İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi, 1157-1165/1744-1752), haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnâmesi, çev. Ali Berktaş, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, 2005, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590), TTK, Ankara, 1998.
- KIZILKAYA, Oktay, XIX. Yüzyılda Kars Sancağı’nda Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2011.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdi Yapısı, TTK, Ankara 2018.
- ORHANKAZI, Sibel, “Nadir Şah’ın Kars Kuşatması, Kars Kalesi Tahkimatı ve Ordu İaşesi (1744-1747)”, Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları, ed. Muharrem Turp, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 131- 146.
- ROBERT, J. M. Avrupa Tarihi, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ. İstanbul, 2009, s.377,378.
- SOLNON, Jean-François, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

- Selânikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selânikî, (971-1003/1563-1595), C: I, haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 1999.
- Subhî Mehmed Efendi, Subhî Tarihi, haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Şehdî Osman Efendi, Rusya Sefâretnâmesi (1757-1758), haz. Türkân Polatçı, TTK, Ankara, 2011.
- TAŞKIN, Ünal, Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005.
- TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, "Osmanlı Klasik Döneminde Kaleler ve Savunulması" 5th International Conference On History & Culture, August 17 2021, Ankara-Turkey, (30-42).
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, TTK, Ankara, 1988.

DÜVEL-İ MUAZZAMA'NIN MÜDAHALESİ ALTINDA EYALET YÖNETMEK: ESAD PAŞA'NIN SAYDA MÜŞİRLİĞİ

Administering a Province under the Intervention of Great Powers: Esad Pasha's Governorship of Sidon

Abdullah SAYDAM*

Özet

Suriye-Filistin bölgesi sekiz yıl Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın yönetiminde kaldıktan sonra Osmanlı Devleti tarafından geri alındı. Bölgenin geri alınması İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri tarafından 1840 yılında imzalanan Londra Antlaşması sayesinde mümkün olabildi. Başlangıçta antlaşmaya rıza göstermeyen Fransa da sonradan bu devletlere katıldı. Böylelikle Sayda Eyaletinin idaresinde uyulacak kurallar, bu beş devlet ile Osmanlı Devleti arasındaki müzakerelerle belirlendi. Özellikle Mârûnîler ile Dürzîler arasındaki mücadeleler yüzünden Cebel-i Lübnan, Düvel-i Muazzama'nın müdahalesine çok daha açık hale geldi. 1842 yılının son aylarında Sayda Müşiri olarak tayin edilen Esad Paşa'nın görevi süresince bu müdahaleler şiddetle hissedildi. Esad Paşa, Beyrut'taki beş devletin konsoloslarının bilgisi ve onayı olmadan adım atamaz hale geldi. Sonuçta iki buçuk yıla yakın Sayda Müşirliği görevinde bulunan Esad Paşa, bu müdahaleler yüzünden pek de başarılı bir icraat yapamadan bıkkınlık ve hüsrân içerisinde istifa etmek durumunda kaldı. Bu makalede söz konusu süreç arşiv belgeleri ile birincil ve ikincil kaynaklar kullanılarak incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Esad Paşa, Sayda, Lübnan, Filistin

Abstract

The Syria-Palestine region was taken back by the Ottoman Empire after being under the rule of the Egyptian Governor Mehmed Ali Pasha

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü,
asaydam@erciyes.edu.tr ORCID: 0000-0003-0882-5421
Makale Geliş Tarihi:28.02.2023 • Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

for eight years. Reclaiming the territory was possible thanks to the London Agreement signed in 1840 by the states of England, Russia, Austria and Prussia. France, which initially did not consent to the treaty, later joined these states. Thus, the rules to be followed in the administration of the province of Sidon were determined through negotiations between these five states and the Ottoman Empire. Especially due to the struggles between the Maronites and the Druze, Jebel-i Lebanon became much more open to the intervention of the great states. In the last months of 1842, these interventions were felt strongly during the duty of Esad Pasha, who was appointed as the Governor of Sidon. Esad Pasha became unable to take a step without the knowledge and approval of the consuls of the five states in Beirut. As a result, Esad Pasha, who had served as the Governor of Sidon for nearly two and a half years, had to resign in frustration without being able to take any successful action due to these interventions. In this article, the process in question is examined by using archival documents and primary and secondary sources.

Keywords: *Esad Pasha, Sidon, Lebanon, Palestine*

Giriş

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin üzerinden fazla zaman geçmeden Suriye - Filistin bölgesinin geri alınması önemli bir kazanç idi. Mısır ordusunun bölgeden çekilmesi İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya'nın katılımıyla Londra'da gerçekleşen konferans neticesinde kararlaştırılmıştı (15 Temmuz 1840).¹ Başlangıçta Fransa'nın desteğine güvenen Mehmed Ali Paşa kararı tanımadı ise de İngiltere ve Avusturya tarafından desteklenen Osmanlı ordusu, Mısır kuvvetlerinin bölgeden tamamen çekilmesini sağladı.² Kurtarılan yerlerde devlet nizamını süratle tesis etmek üzere, Sayda Valiliği'ne Selim Paşa, Halep Müşirliği'ne Esad Paşa, Şam Valiliği'ne ise Hacı Ali Paşa getirildi.³

Lübnan-Filistin bölgesindeki işgalin sona ermesiyle birlikte otorite boşluğundan yararlanmak isteyen aşiretlerin yerleşim yerlerine saldırıları, eşkıyalık hareketlerine girişmeleri, muhtelif aşiretlerin birbirleriyle mücadeleleri, Mârûnî-Dürzî çatışmaları yüzünden düzen kalmamıştı. Birkaç vali değişikliğine rağmen arzu edilen düzeyde başarı sağlanamaması sebebiyle Serasker Mustafa Nuri Paşa,

¹ Avusturya, İngiltere, Prusya ve Rusya murahhasları muahadenin dostluk esasına göre hazırlandığını, hükümlerin icrası bakımından kendilerinin toprak talep etmeyeceklerini, kendi tebaaları için diğer milletlerin nail olamayacakları ticarî menfaat iddiasında bulunmayacaklarını resmen ve alenen beyan etmişlerdi. *Takvim-i Vekâyi*, 210 (27 Şaban 1256/22 Ekim 1840).

² Konuya ilişkin haberler için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, 209-213.

³ BOA, İ.DH, 22/1065, 25/1218, 27/1277.

1841 sonunda geniş yetkilerle burada görevlendirildi. Nuri Paşa asayişin temininde başarılı sonuçlar elde etti. Bununla birlikte sürecin uzaması yüzünden İstanbul'a dönmek istediğini bildirince, hükümet tarafından Sayda eyaletine dirayetli ve tecrübeli bir vezirin tayin edilmesine karar verildi.⁴

1. Esad Paşa'nın Sayda Müşirliğine Tayin Edilmesi

Bâbîâlî, bölge hakkındaki bilgisini ve tecrübesini dikkate alarak Esad Paşa'yı Sayda Müşirliği'ne getirdi. Paşa, Mısır kuvvetlerinin boşaltmasından hemen sonra Halep'te göreve başladığından dolayı bu görev için en isabetli isim olarak görüldü.⁵ Kendisi, Rumeli ve Anadolu taraflarındaki problemleri uzun süre valilik yapmış; yolsuzluk, dedikodu ve şaibelere adı karışmayan nadir şahsiyetlerden biriydi.⁶ Esad Paşa'ya süratle yeni görev yerine hareket etmesi emredildiğinden dolayı tayin emri geldikten hemen sonra Halep'ten ayrıldı ve 21 Ekim 1842 tarihinde Beyrut'a ulaştı. Esad Paşa, Nuri Paşa ile bölgenin durumu ve neler yapılması gerektiği konusunda kapsamlı görüş alışverişinde bulundu. Daha sonra yetkilileri huzuruna davet ederek tayinine ilişkin fermanı okuttu. Vazifesinin eyalet ahalisinin adalet ve sulh içerisinde yaşamasını sağlamak, hakkaniyeti icra etmek olduğunu, devletin herkes hakkında muhabbet ve teveccühü bulunduğunu duyurdu.⁷

Esad Paşa, Trablusşam eyaletinin ilhâk edilmesiyle birlikte mülhakatıyla Sayda Müşirliği'ne tayin edildiğinden dolayı idaresi altında Sayda, Beyrut, Kudüs, Akkâ, Cebel-i Lübnan, Nablus, Gazze, Lazkiye ve Trablusşam gibi oldukça geniş bir coğrafi alan bulunmaktaydı.⁸ Bölgenin en önemli meseleleri; Mısır idaresi ile değişen düzenin yeniden Osmanlı tatbikatına uygun hale getirilmesi, asayiş problemlerinin giderilmesi, başta Kudüs ve Cebel-i Lübnan olmak üzere çeşitli sancaklarda nüfuzunu güçlendirmek isteyen yabancı devletlerin müdahalelerinin engellenmesi ya da asgariye indirilmesi idi. Bu geniş topraklar büyük devletlerin müdahalesi sonucunda Mısır'ın elinden kurtarılabildiği için hissedilen minnettarlık sebebiyle büyükelçilerin, konsolosların eyalet idaresi üzerindeki yönlendirici-müdahaleci etkisi bariz biçimde görünürlük kazanmıştı.⁹ Muhtemel

⁴ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s.409; *Takvim-i Vekâyi*, 245 (1 Şaban 1258/7 Eylül 1842).

⁵ BOA, İ.DH, 57/2837.

⁶ Bkz. Abdullah Saydam, "Savaş ve İsyân Hengâmesinde Yenilik Yapmak: II. Mahmud'un Valisi Esad Paşa'nın Deneyimleri", *History Studies*, XIII/4 (2021), s.1321-1344.

⁷ BOA, İ.DH, 69/3403, Belge no:1; İ.MSM, 42/1129, Belge no:14.

⁸ BOA, İ.DH, 66/3251, Belge no:2; *Takvim-i Vekâyi*, 245 (1 Şaban 1258/7 Eylül 1842).

⁹ Örneğin İngiltere'nin İstanbul Sefiri Stratford Canning, Hâriciye Nâzırı Sârîm Efendi ile yaptığı bir görüşmede, Beriyyetü's-Şam'ın İngiltere sayesinde kurtarıldığını, bu yüzden sözlerine kulak

çatışmaları önlemek için Sadaret makamı tarafından Ekim 1842'de bütün müşirlere, feriklere ve muhafızlara gönderilen talimatta; ecnebi konsolos ve memurlar ile iyi ilişkiler içerisinde bulunulması, kadim usul ve âdetler ile antlaşma şartlarına aykırı hal ve hareketlerin meydana getirilmemesi tenbihlenmişti.¹⁰

2.Sayda Eyaletinde Düzen Kurmaya Yönelik Çalışmalar

Esad Paşa öncelikle kendi yanında bulunacak yönetim kadrosunu oluşturmaya ve önemli sancaklara güvendiği kişileri tayin etmeye yöneldi. Merkeze gönderdiği ilk yazılarından birinde taleplerinin idareyi kuvvetlendirmek, işleri kolaylaştırmak ve garaz sahiplerinden devleti korumak maksadına yönelik olduğunu belirtti. Bu kapsamda olarak kendisi tarafından bir konu iletildiğinde derhal icrasına girişmelerine dair Şam ve Halep valilerine talimat verilmesini, Kudüs ve Nablus Feriki İzzet Paşa'nın yetersizliği sebebiyle azledilerek yerine cesaretine ve iş bitiriciliğine şahit olduğu Akkâ Muhafızı Reşid Paşa'nın, Akkâ Muhafızlığı'na da bölge hakkında geniş bilgi sahibi olan Eyüp Paşa'nın atanmasını sağladı. Hükümetin daha önce Mısır ordusunda görev yapmış olan Mirliva Kilisli Mehmed Paşa'nın bölgede bulunmasının sakıncalı olacağı, İstanbul'a gönderilmesi gerektiği yolundaki kararına, eyaletin ahvâlini çok iyi bildiği gerekçesiyle itiraz etti. Eyalette tek başına muvaffak olamayacağını belirterek onun da Beyrut'ta kalmasını sağladı. Trablusşam Kaimmakamlığı'na da hazinedarı Kenan Ağa'yı tayin etti.¹¹

Sayda eyaleti, Şam eyaletinden gelir bakımından daha büyük olduğu halde başlangıçta bağımsız bir defterdarlık halinde teşkilatlandırılmamış, Şam defterdarlarının gönderdikleri vekiller marifetiyle işlerin yürütülmesi tercih edilmişti. Esad Paşa bu durumu idarî açıdan doğru bulmadığını dile getirdi. Çözüm olarak eyalet maliyesinin vali nezâreti altında görev yapmak üzere *mal müdürü* unvanlı birisi tarafından yürütülmesini önerdi. Öneri hükümet tarafından kabul edildi. Paşa kendi dairesi halkından olan Esad Bey'i Mal Müdürü olarak

verilmemesinin lâyük olmayacağını ifade etmişti. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa*, s.457. Bir sefir olarak Osmanlı bürokrasisi üzerinde müthiş etkisi olan Canning hk. bkz. İrşat Saralioğlu, *Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

¹⁰ Yeliz Emine Yurtbilir, *32/7 Fransa Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017, s.153-156.

¹¹ Bu süreçte gerek tayinler gerekse maaşlar yüzünden Esad Paşa ile hükümet arasında yer yer anlaşmazlıklar çıkmış, epeyce yazışma yapılmıştı. BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13, 17; 43/1132, Belge no:4, 6, 7; 43/1133, Belge no:6, 10; İ.DH, 68/3362.

görevlendirdi.¹² Ancak ilerleyen zamanlarda Esad Bey'in bu işte pek de başarılı olmadığı, gümrük gelirlerinin iltizama verilmesi sırasında hazinenin gelir kaybına uğradığı tespit edildi. Ayrıca ihale sırasında usulsüzlük yapıldığı da ortaya çıktı. Şöyle ki; 1259 (1843-1844) senesi gümrük gelirleri görünüşte Mustafa Efendi adlı şahsa, bazı zimmîlerin kefâletiyle ihale olunmuştu. Gerçekte ise 24 hisseye bölünmüş, yarısı Beyrut'un ileri gelenlerinden Abdülfettâh Ağa ile bazı zimmîlere, diğer yarısı da Esad Paşa'nın oğlu, kethüdası, sarrafı, Kilisli Mehmed Paşa ile Esad Bey'e tahsis olunmuştu. Bu durum mevzuata aykırı idi. Üstelik iltizam bedeli de önceki yıla göre daha düşük olarak belirlenmişti. Bâbîâlî, Esad Paşa'nın devletin sadık vezirlerinden olduğunu, işlerinin yoğunluğu dolayısıyla bu mesele ile yeterince ilgilenemediğini, ihalenin aile fertleri ile dairesi halkı arasında paylaşılmasının sakıncalı bulunduğunu dikkate alarak hazine zararının ilgililerden tazmin edilmesi gerektiğine hükmetti. Tanzimat'ın uygulandığı eyaletlerde olduğu gibi malî işlerin valinin uhdesinden alınarak Şam Defterdarı Faik Efendi'nin Sayda Defterdarlığı'na, yerine de Esad Bey'in getirilmesine karar verildi.¹³

Esad Paşa göreve başladıktan bir süre sonra, harcama yapılırken tasarrufa riayet edilmesi konusundaki ferman sebebiyle Bâbîâlî bürokratlarıyla ciddi görüş ayrılığına düştü. Merkezden izin alınmadan iki bin kuruştan fazla harcama yapılmaması emredilmişti. Buna tepki gösteren Esad Paşa, Sayda eyaletinin İstanbul'a oldukça uzak olduğunu, eyalette işlerin henüz yoluna konulamadığını, kargaşa ve asayiş problemlerinin üst düzeyde olduğunu, olağanüstü hallerde beş bin kuruşla bitirilmesi mümkün olan bir işin uzatıldığı takdirde çok daha ziyade masrafa yol açabileceğini, ferman beklemekten dolayı idarenin hareketsiz kalacağını, kararı hayret ve şaşkınlıkla karşıladığını ifade etmiş; bundan böyle iki bin kuruştan ziyade masraf olacak meselelerin arz edilerek neticesinin bekleneceğini, herhangi bir işe sekte geldiğinde ise mesuliyeti kabul etmeyeceğini bildirdi. Hükümet birimleri arasında yapılan müzakerelerde masraf kapsamı açacağı gerekçesiyle kararda değişikliğe gidilmedi. Fakat üslubundan duyulan rahatsızlığa rağmen, kendisine kınamayı içeren bir yazı yazılmasının moralini bozacağı gerekçesiyle uygun bulunmadı.¹⁴

Esad Paşa'nın merkez ile kriz yaşadığı bir konu da İstanbul ile hızlı haberleşmenin sağlanamaması olmuştu. Aslında kendisi sürekli haberleşmeyi önemseyen bir şahsiyetti. Bu yüzden göreve başladıktan hemen sonra kara yoluyla haberleşmenin fazla zaman alacağı düşüncesiyle Beyrut'ta mutlaka bir vapurun bulunması gerektiğini İstanbul'a bildirdi.¹⁵ Konu, Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da

¹² BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13, 15, 17; 43/1132, Belge no:3.

¹³ BOA, İ.DH, 78/3894 (Arz tezkeresi ve irade. 15 Recep 1259 /11 Ağustos 1843).

¹⁴ BOA, İ.MSM, 43/1133, Belge no:3, 9, 10.

¹⁵ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13.

görüşüldüğünde; Tair-i Bahri adlı vapurun ticaretle Beyrut'a işletileceğine, on beş günde bir defa gidip geleceğinden eksikliğin hissedilmeyeceğine dikkat çekildi. Sultan Abdülmecid, Tair-i Bahri vapurunun ticaretle Beyrut'a işletilmesi halinde artık başka işte kullanılamayacağını hatırlatarak meselenin daha esaslıca çözülmesini emretti. Bunun üzerine Tersane-i Âmir'e ait Peyk-i Şevket vapurunun sigorta işlemlerinin devam etmekte olduğu, bitirildiğinde Beyrut'a tahsis olunacağı bildirildi. Bu gecikmeye rağmen eyalet ile bilgileri zamanında İstanbul'a iletilmediğine dair merkezde yapılan eleştirilerin Paşa'yı çok rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶

Bâbîâli tarafından 1844 yaz aylarından itibaren Sayda eyaletinde de nüfus sayımının yapılması kararlaştırıldı. Bu konudaki yazılı nizamın tamamıyla icra edilmesi ve talimata aykırı bir hal ve hareket vukua getirilmemesi emredildi.¹⁷ Bu nüfus sayımlarının askerlik ve vergi yükümlülüklerinin yanı sıra, Sayda eyaleti gibi yerlerde tebaanın ecnebilere ayrılması, devletin gerçek tebaasının kimler olduğunun belirlenmesi bakımından önemi büyüktü. Zira içlerinde Sayda'nın da bulunduğu bazı eyaletlerde yabancı konsolosluklar, Osmanlı tebaasından olan kişileri çeşitli vaatlerle himayelerine alıp kendi vatandaşları hüviyetine sokmaya çalışmaktaydılar. Ayrıca konsolosluklar, diplomatik dokunulmazlık ve ecnebi tebaasından olmanın sağladığı diğer imkânlardan yararlandırmak üzere kâtip, tercüman, yasakçı gibi adlar altında çok sayıda kişi istihdam etmekteydiler.¹⁸ Böylelikle ecnebi statüsü kazanan şahıslar mahallî kanun ve nizamlardan muaf tutulmaları gerektiği iddiasıyla bulaştıkları yolsuzlukların tahkik edilmesini engellemekte, vergilerini ödemeyi reddetmekteydiler. Yabancı ülke vatandaşlığına geçen tüccarlarla ortaklık kuran Osmanlı vatandaşlarının vergilendirilmeleri mümkün olamamakta, hatta onlar da bu ortaklıklar sebebiyle adeta ecnebi gibi davranmaktaydılar. Dolayısıyla nüfus ve emlak sayımına sekte verilmekte, üzerinde emlak bulunanların tespiti zorlaşmaktaydı. Esad Paşa ve diğer ilgililer her ne kadar meselenin vahametinin farkında iseler de önleme noktasında fazla başarı elde edemediler.¹⁹

¹⁶ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:17; 43/1132, Belge no:3, 7.

¹⁷ BOA, C.DH, 266/13253.

¹⁸ Himaye usulünün muhtelif boyutları hk. bkz. Salahi R. Sonyel, "The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses", *Bellefen*, LV/214 (1991), s.675-683. Himaye sisteminin Ortadoğu'ya yansımaları için de misâl olarak bkz. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago and London, 1968, s.65-68; Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Çev. M. Harman, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s.228-229.

¹⁹ Mehmet Çetin, "Tabiiyeten Vatandaşlığa: Yunan Tebaası Örneğinde Osmanlı Devleti'nde Tefrik-i Tebaa Uygulaması", *History Studies*, XII/5 (2020), s.2614.

Esad Paşa görev yaptığı süre içerisinde devletin malını, mülkünü, çıkarlarını korumaya önem vermekte ve titizlik göstermekte; hatta bundan ötürü zaman zaman yabancı devlet temsilcilerinin eleştirisi ve şikâyetlerine maruz kalmaktaydı. Özellikle tekell uygulamasının kaldırılması ve ecnebi tüccara avantaj sağlayan vergilendirme usulü yüzünden konsolos ve elçilerin hedefi haline geldiği görülmektedir. Meselâ Canning, Sadaret'e gönderdiği 18 Ekim 1843 tarihli bir yazısında; mirîye ait göllerden toplanan sülükler ile diğer bölgelerden Beriyyetü's-Şam'a getirilen sülükler hakkında Esad Paşa tarafından yayımlanan bir ilannamede inhisar uygulamasının kuvvetlendirilmeye çalışıldığı, ancak buna hakkı olmadığı belirtilerek İngiltere tebaasının ticaretine hâlel getiren bu tür davranışların engellenmesi konusunda Paşa'nın ihtar edilmesini rica etmişti.²⁰

Sayda Eyaletinin hükümet merkezi esasında Beyrut ise de Cezzar Ahmed Paşa'nın valiliğinden itibaren Akkâ ön plâna çıkmıştı. Mısır ordusunun çekilmesinden sonra Beyrut yeniden merkez olmuştu. Ancak buradaki hükümet konağı harap durumda olduğundan vali ve adamları çadırlarda veya şehrin muhtelif mahallelerinde ikamet etmekteydiler. Bu durumdan dolayı yabancı diplomatlar nezdinde mahcubiyet duyan Esad Paşa, tahminen 400.000 kuruş masraf yapılarak sarayın mevcut kısmının tamiri, görevliler için on-on iki oda, harem dairesi için de sekiz-on oda ilave edilmesiyle ihtiyacın karşılanacağını, böylelikle hem kendisinin hem de daha sonra görev yapacak olanların ecnebi temsilciler karşısında utanç duymalarının engelleneceğini hükümete bildirdi.²¹ Teklif, eyalet merkezinin Akkâ olduğu, yapılacak harcamanın boşa gideceği, Beyrut'taki konsolosların eyalet yönetimine daimî surette müdahale edeceğinden ötürü burada ikamet edilmesinin zaten uygun görülmediği belirtilerek reddedildi.²²

Hükümetin olumsuz cevabı Beyrut'a ulaşmadan konağın inşasına başlanmıştı. Esad Paşa gibi tecrübeli bir valinin padişah tarafından müsaade edilmeden bir harcama yapılmaması gerektiğini bilmemesi mümkün değildir. Buna rağmen inşaatı başlatmasının sebebi ya emrivaki yaparak merkezi onaylamaya mecbur bırakmak ya da teklifinin reddedilmeyeceğini düşünmek olmalıdır. Paşa, tayin emrinde merkezin Beyrut olarak belirtildiğini, nefsi haz peşinde olmadığını, esasen ruhsat verileceği beklendiği için inşaat mevsimi girer girmez çalışmaların başlatıldığını, şimdiki kadar eski binaların yerine biri büyük on-on iki kadar ufak – tefek odanın yapımının bitmeye yaklaştığını, inşaatın iptal edilmesi halinde yapılan masrafların boşa gideceğini, idarî açıdan eyalet merkezinin Beyrut olmasının daha doğru olduğunu bildirdi. Bunun üzerine

²⁰ BOA, A.DVN. DVE, 4/71.

²¹ BOA, İ.MSM, 43/1133, Belge no:2.

²² BOA, İ.MSM, 43/1132, Belge no:7.

hükümet geri adım atarak, inşaatın esasen kullanışlı ve mutedil tutulduğunu, bu haliyle iptal edilmesinin bir fayda sağlamayacağını, emsâl oluşturmamak şartıyla masrafların hazineден karşılanmasını kabul etmek durumunda kaldı.²³

Esad Paşa, göreve başladıktan birkaç ay sonra İstanbul'a yolladığı raporda Aralık 1842 itibarıyla eyalette nizamî asker sayısının yaklaşık olarak beş bin, Arnavut başıbozuk askeri miktarının da iki bin beş yüz civarında olduğunu belirterek mükemmel surette tertip edilmiş iki alay piyade askerine daha ihtiyaç duyulduğunu belirtti.²⁴ Başbozuk askerlerin faydadan çok zarar doğurduğunu, kanun ve nizam dinlemediklerini, halktan zorla para ve eşya aldıklarını, bazı şiddet olaylarına karıştıklarını görmesine rağmen askerî yapının yetersizliği yüzünden çaresizlikle istihdamlarını devam ettirmek durumunda kaldığını bildirdi.²⁵ Hükümet, istenen alayların tertip edilmesinde zorluk olduğu gibi kış mevsiminde bu kadar askerin Beyrut'a gönderilmesinin büyük külfet doğuracağı gerekçesiyle talebi kabul etmedi. Yalnız Esad Paşa'ya, asker olmadığı belirtilmeyerek, kış münasebetiyle görevlendirilmelerinin uygun görülmediği şeklinde cevap yazılması tercih edildi.²⁶

Sayda ve Trablusşam eyaletindeki zâbıt ve askerlerin epey zamandan beri maaş ve ücretlerinin ödenmemesi de Esad Paşa'nın öncelikle çözmesi gereken problemlerden idi. Nizamî birlikler altı - yedi aydan beri, Arnavut başıbozuk askerlerinin ise bazıları iki aydır, bazıları ise dört - beş aydır ücret alamamışlardı. Nizamî askerlerin bir aylık maaşları tahminen iki yüz elli beş bin, Arnavut askerlerinin de bir aylık maaşları yüz seksen bin kuruştı. Vergiler ile diğer hazine alacaklarının tahakkuk ve tahsilâtı henüz istikrarlı hale getirilememiş olduğundan, asker maaşlarının daha fazla ödenmemesi uygun görülmemeyerek Beyrut'taki zenginlerden iki yüz yetmiş beş bin kuruş borç alınarak askerlere dağıtıldı. İlave olarak da hükümetten 1.500.000 kuruşun gönderilmesi istendi. Maliye Nezâreti tarafından alınan borcun karşılığı gönderilirken, ödenen komisyon sebebiyle bir daha bu yola gidilmemesi konusunda uyarıda bulunuldu. Talep edilen diğer meblağın da Halep ve Adana tarafından karşılanması için çalışıldığı cevabı verildi.²⁷

Osmanlı Devleti askerî ihtiyaçlarını daha modern şekilde karşılamak maksadıyla 6 Eylül 1843 tarihli ferman doğrultusunda Şam merkezli olmak üzere

²³ BOA, İ.MSM, 43/1133, Belge no:6, 10.

²⁴ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13.

²⁵ BOA, İ.DH, 35/1638, Belge no:10.

²⁶ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:17.

²⁷ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no: 13, 15, 17.

Arabistan Ordusu'nun teşkil edilmesine karar vermişti.²⁸ Bu ordunun teşekkülü sürecinde bazı nizamî taburların Arabistan Ordusu Müşirliği'nin maiyetine nakledilmesi güvenlik açısından büyük zaafiyet doğurdu. Hatta Kudüs'teki Fransız Konsolosu, Esad Paşa'yı şikâyet ettiği bir mektubunda oldukça mübalağalı bir şekilde; Filistin taraflarında durumun gittikçe fenalaştığını, eyalette muntazam yahut başıbozuk bir askerin mevcut olmadığını, bütün askerlerin Şam'da bulunan Namık Paşa'nın maiyetinde toplanmış olduğunu yazmıştı.²⁹ Hâlbuki nizamî askerlerden muhafaza hizmetlerine yetecek miktarın bölgede bırakılması, kalanının Arabistan Ordusu Müşiri'nin maiyetine verilmesi kararlaştırılmıştı. Bundan dolayı Sayda eyaletindeki nizamî askerlerin bir taburu Deyrû'l-Kamer'de, bir taburu Akkâ'da ve bir taburu da Beyrut'ta bırakılmıştı. Ayrıca Arabistan Ordusu'nun tamamen teşkil ve tanzimine kadar lüzumu halinde başıbozuk askeri istihdamına da müsaade olunmuştu.³⁰

3. Ecnebinin Tahriklerinden Bazı Örnekler

3.1. Kudüs'te Bir İngiliz Hekimin Gerginlik Yaratması

Osmanlı memleketlerindeki ecnebi konsolos ve memurlarının, resmî işlere müdahaleleri, özellikle halka açık alanlarda pervasız davranmaları devletin bütün birimlerinde rahatsızlık doğurmaktaydı. Buna dair ilginç misâllerden biri Kudüs'ta yaşandı. Resmî belgelere göre hadise şöyle meydana gelmişti:

14 Temmuz 1843 Cuma günü İngiltere adına Kudüs'te ikamet etmekte olan Makrovak? adlı hekim, harem-i şerif civarındaki dar bir sokaktan kalabalığa rağmen atlı olarak geçerken kamçısını sağa sola sallayarak yol açmaya çalışmaktaydı. Bu sırada atı bir redif askerinin ayağına bastı. Asker can havliyle hayvana vurunca hekim elindeki kırbaçla askeri yüzünden yaraladı. Buna tepki gösteren yaralı asker ve ahali tarafından hekim atından indirildi. Karşılıklı bağırış çağırış üzerine çarşı karakolu zâbitü Yüzbaşı Mustafa Ağa, tarafları karakola götürmek istedi. Ancak Makrovak karşı koyduğundan zorla götürüldü. İngiltere ve Prusya konsolosları hemen olaya müdahil oldular. Mustafa Ağa ile yanındaki askerlerin kanunsuz davrandıklarını, hekimi darp ettiklerini ileri sürerek, Kudüs Feriki Reşid Paşa'dan yüzbaşının nişanının alınmasını, kendi âdetleri gereğince, olay yerinde darp olunmak suretiyle cezalandırılmalarını talep ettiler. Prusya Konsolosu, ayrıca durumu soruşturmak için gönderdiği bir memurun nöbetçi

²⁸ Bu askerî tensikat çalışmaları hk. bkz. Ayten Can Tunah, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s.28-43.

²⁹ BOA, HR. İD, 1907/19.

³⁰ BOA, C.DH, 111/5531.

askerler tarafından tahkir edildiklerini iddia ederek onlara da ceza verilmesini istedi. Reşid Paşa, gürültüye sebep oldukları için yüzbaşı ile askerlerin, ecnebi memurlar ile halktan olanları ayırt edemedikleri için karakoldaki nöbetçilerin cezalandırılacaklarını belirtti. Bu arada hekimin de askeri darp ve küfretmiş olduğundan dolayı cezalandırılması gerektiğini ifade etti. Paşa, ayrıca Esad Paşa'yı da bilgilendirdi.

Esad Paşa, derhal Topçu Kaimmakamı Ömer Bey'i Kudüs'e gönderdi ve münazaaya yol açacak hareketlerin meydana getirilmemesi hususunun herkese şiddetle tembihlenmesini emretti. Ömer Bey, Reşid Paşa ve İngiliz Konsolosu ile görüştü. Davanın mahkmeden geri çekilmesi konusunda uzlaşma sağlandı; buna karşılık Mustafa Ağa'nın nişanının alınmasına ve askerlerle birlikte cezalandırılmasına karar verildi. Yalnız ahalinin tepkisinden çekinilerek davanın Beyrut'ta görülmesi kararlaştırıldı.

Bu arada Esad Paşa da Beyrut'taki İngiliz Konsolosu Rose ile hadiseyi görüştü. Rose, sadece kendi adamlarının beyanlarını dikkate alarak iki ülke arasındaki antlaşmalara ve nizamaya aykırı davranışları olduğu gerekçesiyle failerin cezalandırılmalarını ısrarla talep etti. Bunun üzerine Mustafa Ağa'nın nişanı alındı ve askerlerle birlikte darp edilerek olay örtbas edildi.³¹ Hadisede asıl suçlu olan İngiliz hekimin herhangi bir cezaya çarptırılmadığı, sadece Kudüs Konsolosu'ndan alınan bir özür mektubu ile yetinildiği görülmektedir.

3.2. Kudüs'teki Fransız Konsoloshanesi'ne Bayrak Asma Girişimi

Fransa'nın Kudüs Konsolosluğu 1843 yılında açıldı. İlk konsolos olarak da Kont Gabriel de Lantivy görevlendirildi. Lantivy, Kudüs'e gelişinin ikinci günü olan 20 Temmuz 1843 tarihinde, Ferik Reşid Paşa'nın "*boş geldin*" demek için yaptığı resmî ziyaret sırasında ikamet ettiği binanın çatısına Fransa bayrağını astırması. Böyle bir tavır Kudüs'te ilk defa görülmekteydi. Kudüs'te daha önce açılmış olan konsolosluk binalarına bayrak asılmadığı gibi Kahire, Halep ve Şam gibi şehirlerdeki konsolosluklarda da böyle bir uygulama mevcut değildi.³² Reşid Paşa, bu hareketin ahalinin anlayışına ters düşeceğini izah ederek bayrağın indirilmesini sağladı. Ancak Lantivy, ne olursa olsun pazar günü bayrak asmaya mecbur olduğunu ısrarla ifade etti. Hatta İngiliz Konsolosu William Young'un, kendisinin de bayrak asmadığını, bu taraflarda böyle bir kanun olmadığını belirtmesine rağmen kararından vazgeçmedi. Bayrak asma meselesinden dolayı bir fenalık meydana gelmesi ihtimalini dikkate alan Reşid Paşa, konudan Esad

³¹ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no:20, 21, 24, 25, 26, 27.

³² B. Abu-Mannah, "Jerusalem in the Tanzimat Period", *Die Welt des Islams*, XXX/1-4 (1990), s.19.

Paşa'yı haberdar etti. Esad Paşa ile Beyrut'taki Fransa Konsolosu arasında yapılan görüşmeler sonucunda, Bâbiâli ve Fransa Sefâreti'nden cevap alınıncaya kadar bayrak asılmaması kararlaştırıldı. Buna rağmen Lantivy'nin ısrarı yüzünden Kudüs'te büyük bir toplumsal gerilim yaşanmış oldu. Resmî belgelere göre hadise şöyle cereyan etmiştir:

İstanbul'dan bilgi gelinceye kadar beklenmesine ilişkin kararı iletmek üzere Kudüs'e giden Kaimmakam Ömer Bey, Reşid Paşa ile birlikte Lantivy'yi ziyaret ederek meseleyi müzakere etti. Konsolos, kralın temsilcisi olduğunu pazar günü saygı amacıyla bayrak asacağını belirtti. Reşid Paşa'nın, bu davranışın fesada sebep olabileceği yolundaki uyarısına karşılık da ahalinin itirazı olmadığını, memurların karşı çıktığını ileri sürdü. Paşa'nın yemin ederek ahalinin razı olduğu bir hususa kendisinin bir diyeceği olamayacağını belirtmesine de inanmadı. Bunun üzerine mahkeme huzurunda memleket ileri gelenleri tarafından meselenin görüşülüp karar verilmesi konusunda uzlaşıldı. Reşid Paşa ile Ömer Bey'in konsoloshaneden çıkmasını istemeyen Lantivy, mahkemeye gelmeleri için belde ileri gelenlerine haber gönderdi. Mahkemede toplantıya Reşid Paşa, Lantivy ve Ömer Bey de iştirak etti. Konsolos, kralın murahhası sıfatıyla konağına bayrak asacağını izah etmeye çalıştı. Ahalinin temsilcileri, Kudüs'ün ikinci Mekke olduğunu, bayrak asılmasının lâıyk bulunmadığını ve kabul etmediklerini belirttiler. Tartışma uzayıp gitti.

Mahkeme salonunda müzakereler yapılırken Kudüs'te yaşayan Fransız tebaasından bazılarının, konsoloshaneye bayrağın asılacağını, razı olunmadığı takdirde Yafa açıklarındaki Fransız gemisinin zorla astıracağını belirtip ileri geri konuşmaları halkı galeyana getirdi. Ezanlar okunup, tellâllar vasıtasıyla halk mahkeme önünde toplanmaya çağrıldı. Reşid Paşa, Kadı Arif Efendi, Ömer Bey halkı sakinleştirmeye çalıştı. Bu arada bazı kişiler de Fransa Konsoloshanesi'ne giderek çatıdaki bayrak direğini indirip parçaladılar. Konsoloshane'ye gelen askerler topluluğu dağıttı. Güvenlik önlemleri arasında Lantivy, konağına götürüldü. Tedbir amacıyla yirmi-otuz asker nöbetçi olarak bırakıldı. Ertesi sabah Lantivy olaylarda rolü olduğu gerekçesiyle ahalden birkaç kişinin hapse atılmasını talep etti. Reşid Paşa, Kudüs'ün ileri gelenlerinden olan bu kimselerle ilgili bir işlem yapmak istedi, fakat Konsolos'un direktmesi üzerine, belde ileri gelenleri ile müzakere ederek münazaanın defedilmesi için istenen kişileri hapse atıldı.

Hadiseleri kendi kaynaklarından öğrenden Fransız Sefiri Bourqueney, 28 Temmuz 1843 tarihinde hükümetten suçluların ibret olacak şekilde ve suç işledikleri mahalde cezalandırılmalarına dair emirnamelerin süratle gönderilmesini talep etti. Bu emirnameler Kudüs'e varmadan evvel, konsoloshaneye bayrak asılmasından vazgeçilmesi ve Osmanlı Devleti'nin özür dilemesi ile ilgili herhangi

bir müzakereye girişmeyeceğini bildirdi. Bâbiâli, bayrak asmaktaki inat ile bazı insanların tepkisini sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirirken; Bourqueney, bayrak asma hukuku ile konsolosluga yönelik saldırının iki ayrı konu olduğunu, birbirinden farklı olarak ele alınması gerektiğini dile getirmekteydi.³³ Bu arada Esad Paşa, Fransa Konsoloshanesine bayrak asılmasına müsaade edilmesi halinde diğerlerine emsâl olacağını, bunun da Şam, Halep ve bütün Arabistan'a sirayet ederek Müslümanlara ağır geleceğini ve türlü uygunsuzluklara sebep olabileceği konusunda uyarılarda bulundu.³⁴

Kudüs'te meydana gelen hadise, Meclis-i Hass-ı Meşveret'te ayrıntılı şekilde müzakere edildi. Ahalinin Kudüs Feriki'ne başvurmaksızın mahkemeye ve konsoloshaneye hücum etmesinin gayet uygunsuz bir keyfiyet olduğu dikkate alınarak elbaşları cezalandırılmaları uygun görüldü. Öte yandan konsolosların ikamet ettikleri yerlere bayraklarını asmalarının ahidname ahkâmından olmakla birlikte, Kudüs'te kadimden beri devam edegelen teamüller gereğince hiçbir devletin temsilciliklerince bayrak asılmadığı, Fransa'nın bölgede nüfuzunu arttırmaya yönelik gizli emelleri olduğu fikri ön plana çıktı. Neticede konunun Paris'e aksetmemesi için Fransa Sefâreti'ne ılımlı üslupla bir cevap yazılmasına, Reşid Paşa'nın Lantivy'i ziyaret ederek memnun kalacağı şekilde hafif nitelikli özür ifadeleri kullanmasına; Bourqueney'in de, böyle kadim teamüllere aykırı davranarak ahaliyi uygunsuzluğa mecbur etmemesi için kendisine bir tenbihname göndermesinin talep edilmesine karar verildi.³⁵

Hükümet, bütün bu hadiselerde Reşid Paşa'nın idari bakımdan sorumlu olduğunu düşünerek Kudüs Ferikliği'nden azledilmesini ve Varna Kaimmakamı Haydar Paşa'nın mülhakatıyla Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı'na tayin olunmasını münasip buldu.³⁶ Olaylarda rolü olduğu tespit edilen Nâkibüleşrâf Abdullah el-Alamî ile eski mahkeme başkâtiplerinden Ali el-Halidî Akkâ'da hapsedilirken; Faid el-Alamî, Halil el-Afifi, Muhammed Ali el-Hüseynî, Tahir el-Halidî ve Ahmed el-Dizdar adlı şahıslar Beyrut'a sürgün edildiler.³⁷

3.3. Yafa Kalesine Sancak Asılması

Kudüs'teki hadisenin bir başka çeşidi Yafa'da yaşandı. Kudüs Konsolosu Lantivy'nin Yafa'da bulunduğu bir sırada, Fransa Kañçilaryası tarafından 10 Nisan 1844 tarihinde Yafa Mütessellimi Ahmed el-Habbâb'a, kralın doğduğu gün

³³ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no:16, 17, 18.

³⁴ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no:26.

³⁵ BOA, İ.MSM, 27/758, Belge no:27.

³⁶ *Takvim-i Vekâyi*, 260 (8 Şevval 1259/1 Kasım 1843).

³⁷ Abu-Mannah, "Jerusalem in the Tanzimat Period", s.21; İhsan Satış, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s.547.

olduğu için kale direğine sancak asılması gerektiğine dair haber gönderildi.³⁸ Mütessellim, Yüzbaşı Ahmed Ağa'yı yanına çağırmak için bir kavas gönderdi, sancağı asmak için de kaleye başka bir kavas yolladı. Ahmed Ağa, iletilen talebe karşı çıkarak, bölgede bir Fransız gemisinden top atılmaksızın sancak asılmasının nizamaya aykırı olduğunu belirtti. Ahmed el-Habbâb'ın ısrarı üzerine ifadesi doğrultusunda resmî bir tezkereyi kendisine teslim etti. Bu sırada ikinci kavas kaleye giderek cephanelikten sancağın çıkarılıp kaleye asılmasını sağlamıştı. Ahmed Ağa derhal sancağı indirtti. Konsolos Lantivy, bunu devletine yapılmış bir hakaret sayarak Haydar Paşa'dan Yüzbaşı'nın azledilmesini talep etti; daha sonra da askerlerin huzurunda Ahmed Ağa'ya maaşının kesildiğini, kendisine itaat edilmeyeceğini bildirip kaleden kovdu.

Kudüs ve Yafa kaleleri yerli topçuları kumandanı Kaimmakam Hafız Halil Bey'den hadiseyi öğrenen Akkâ Muhafızı Davud Paşa yaşananlara sert tepki gösterdi ve Yafa'ya varır varmaz Ahmed Ağa'yı bölüğünün başına geçirmesini emretti. Bu olaydan birkaç gün sonra da Davud Paşa Yafa'ya gitti. Konsolosluk tercümanı Paşa'yı ziyaret ederek; Yüzbaşı'nın konsoloshaneye gönderilip affedilmesinden sonra birliğine dönmesi gerektiğini söyledi. Ancak Davud Paşa isteği reddetti. Bunun üzerine ertesi gün Yafa ve Kudüs konsolosları Davud Paşa'nın yanına gelip Ahmed Ağa'nın, Mütessellim Ahmed el-Habbâb'a verdiği tezkerede Fransa devletini tahkir ettiğini belirterek şikâyetçi oldular. Ancak tezkere okunduğunda hakaret unsuru taşımadığı görüldü. Konsoloslar yine de yüzbaşının sekiz nefer nöbetçi çavuşuyla mahpus makamında yanlarına yollanıp affedildikten sonra kendi kavasları marifetiyle bölüğüne gönderilmesi hususunda ısrar ettiler ise de talepleri kabul edilmedi.³⁹

Bâbîâlî, olaylara sert tepki göstererek Konsolos Lantivy'nin kaideye aykırı olarak sancak asılmasını teklif etmesini ve Yüzbaşı Ahmed Ağa hakkında yaptığı muameleyi devletin namusuna dokunan, büyük suç ve açık bir kabahat olarak nitelendirdi. Fransa Sefâreti'nden ilgilinin derhal görevden alınması ve özür dilenmesi talep edildi. Sefâret önce hadiseyi örtbas etmeye çalıştıysa da, Hariciye Nezâreti'nin ısrarı üzerine adı geçen şahsın görevden alınmasını Paris'e yazmak durumunda kaldı ve kendisinin Eylül başlarında ülkesine döneceği ve yerine başkasının tayin olunacağı kesin olarak bildirildi. Bu teminatı yeterli bulan Bâbîâlî, böylelikle istenen özür talebinin de yerine getirilmiş olduğuna hükmetti.⁴⁰

³⁸ Olayın ilginç bir tahrik eylemi olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu tarihte Fransa tahtında oturan Louis-Philippe'in doğum tarihi 6 Ekim 1773'tür.

³⁹ BOA, İ.MSM, 27/763, Belge no:6, 7, 9.

⁴⁰ BOA, İ.MSM, 27/763, Belge no:4, 5, 11, 12. Lantivy, 1 Aralık 1844'te Kudüs'ten ayrılmıştı. Fransa temsilci, memur ve askerlerinin halka, memurlara ve devletin hükümlerine haklarına karşı saygısız ve saldırgan tavırları oldukça yaygın idi. Meselâ 10 Haziran 1844 tarihinde

Öte yandan Yüzbaşı Ahmed Ağa'nın sadakatının mükâfatı olmak üzere, önceden ne şekilde kaleye getirtilip askerler karşısında kendisine itaat olunmaması ilan edilmiş ise aynı şekilde cümlenin huzurunda emrindekilerin kumandanı olduğu beyan edildi. Kesilen tayinat ve aylığının iki katı alenen tazminat olarak verildi ve Davud Paşa tarafından kolağası rütbesi takıldı. Hükümet, böyle bir hadisenin yaşanmasına sebebiyet verdiği için Haydar Paşa'nın azledilmesini prensip olarak uygun buldu. Fakat şimdi azledilmesinin bu olaydan dolayı değil de, Fransızlar tarafından eskiden yapılan şikâyetler sebebiyle gerçekleştirildiği şeklinde yorumlanarak suiistimal edilebileceği gerekçesiyle, konsoloslukta değişim oluncaya kadar erteledi. Yafa Mütesellimi'nin azledilerek yerine başka bir münasibinin tayini için de Esad Paşa'ya emir verildi.⁴¹

4. Kudüs, Gazze ve Nablus Olayları

Esad Paşa ve Eyalet yönetimini bunaltan meseleler arasında Kudüs, Gazze ve Nablus sancaklarında yaşayan Arap aşiretler arasındaki çatışmalar önemli bir yer tutmaktaydı. Paşa, hadiselerin engellenememesinde Kudüs Mutasarrıfı Haydar Paşa'nın ihmalkârlığının etkili olduğunu düşünmekteydi. Bölgenin önde gelen aileleri ile yüz-göz olduğunu, bazı uygunsuz hareketlerinden dolayı ahali nezdinde nüfuzunun ve haysiyetinin kalmadığını, mirî mallarından bir akçe bile tahsil edilemediğini, sancağın idaresi hususunda kendisinden fayda sağlanmadığını İstanbul'a ilettili. Bu yüzden Kudüs Mutasarrıflığı'na muktedir ve tecrübeli birinin tayin edilmesini elzem gördüğünü bildirdi.

Esad Paşa'nın haklılığı, 1844 ortalarında Kudüs kalesinde görevli yerli topçu askerlerinin isyankâr davranışlarıyla kendisini gösterdi. Askerler, on dokuz aydan beri maaş ve ücretlerini alamadıklarından dolayı zâbitlarıyla yer yer tartışma içerisine girmektedirler. Hatta Çavuş Mehmed İsmail adlı biri, kumandanı olan yüzbaşı ile sertçe tartışmış, kale burcuna çıkarak öldürmek kastıyla ateş etmiş, yüzbaşı bir fitneye sebebiyet vermemek için sükût etmeyi tercih etmişti. Bu olaydan iki gün sonra da üç çavuş, Haydar Paşa'nın huzuruna çıkarak aylardan beri ücret alamadıklarını, bundan dolayı darlık çektiklerini dile getirerek maaşlarının ödenmesini talep etmişlerdi. Paşa, çavuşları değnekle dövmüş, bir çavuş kaçıp kaledeki arkadaşlarının yanına giderken ikisi de hapsedilmişti.

Beyrut'ta görevli topçu alayı sakalarından Gördesli Abdullah bin Hüseyin, bir Fransız gemisinden karaya çıkan on kadar askerın saldırısına uğrayarak ağır yaralanmıştı. Yakalanan failler ise mahkemeye çıkarılmadan cezalandırılmaları için Esad Paşa tarafından Fransa Konsolosluğu'na gönderilmişti. İMSM, 27/763, Belge no:3, 8, 10, 11. Saldırganların cezalandırılıp cezalandırılmadığı yolunda bir bilgiye ulaşılamadı.

⁴¹ BOA, İMSM, 27/763, Belge no: 8, 10, 12.

Olanları öğrenen kaledeki askerler sert tepki göstererek alacakları ödenmeden kaleden dışarı çıkmayacaklarını ifade ettiler. Olayların büyümesi, belde ileri gelenlerinin araya girerek bir miktar ödeme yapılmasını sağlamaları sayesinde güçlüklerle engellenebildi.

Hadiseden haberdar olan Esad Paşa, Mirliva Tahir Paşa'yı meselenin tahkiki için görevlendirdi. Tahir Paşa, Kudüs kalesindeki askerlere böyle davranmamaları gerektiğini, zâbitlarına daima itaat üzere bulunmalarını, bundan böyle eskisi gibi silah ile gezmeyip nizamî askerler gibi silahsız gezmelerini, pantolon ve mintan giymelerini tembihledi. Askerlik hizmetinde gönüllü olmayıp ayrılmak isteyenlerin ihraç edilebileceğini söyledi. Askerler, ayrılmak istemediklerini, emirlere itaat edeceklerini, uygunsuz hareket etmeyeceklerini ve ettikleri takdirde verilecek cezaya razı olacaklarını beyan ettiler. Yapılan tahkikat neticesinde olaylarda elebaşılık yapan dört çavuş ve bir asker ile cephaneden mühimmat çalarak çarşıda satan bir asker hapis cezasına çarptırıldı. Bu arada ihtiyarlık sebebiyle iş görecektir durumda olmadıklarından Kudüs'te görevli 1 çavuş ile 10 askerin, Yafa'da görevli 4 çavuş ile 12 askerin ilişkileri kesildi. Bütün olup biteni İstanbul'a bildiren Esad Paşa; sorumluluk alanındaki kalelerde olan yerli topçu askerlerinin eğitim ve talimlerinin henüz nizam altına alınmadığını, maaş ve üniformalarının yoluna konulmamış olduğunu belirterek destek istedi.⁴²

Esad Paşa, bir taraftan bu yoldaki teklifini hükümete iletirken, diğer yandan da nizamî asker gönderilmesine ilişkin tekliflerine olumlu cevap alamadığı için Arnavut ve yerli halktan temin edilen başıbozuk askerlerle düzeni sağlamaya çalışmaktaydı. Bununla birlikte askerî gücün yetersizliğinin farkında olarak çekişme ve çatışmaları daha ziyade görüşmeler, ikna çalışmaları, nasihatlerle çözmeye yönelmekteydi. Zaman zaman bu konuda başarılı da oldu. Meselâ aralarında şiddetli geçimlilik ve düşmanlık bulunan Nablus'a tâbi Cemaiyet kazası şeyhlerini, gönderdiği hususi memurların gayretleri sonucunda barıştırmış; çatışmalar sırasında gasp olunan mal ve eşyadan bazılarının geri alınarak sahiplerine iade edilmesi sağlanmış, bundan böyle çatışmayacaklarına dair kendilerinden senetler alınmıştı.⁴³

Kabileler arasındaki düşmanlığı yok etmek için başvurulmuş bir yöntem de idarede görev vermek ve taltif etmek idi. Meselâ Nablus sancağının güçlü ailelerinden Beyt-i Tokak ile Beyt-i Abdulhadi arasında şiddetli düşmanlık ve nefret vardı. Birbirlerine galip gelme iddiasıyla sürekli olarak ahali ve reayanın asayiş ve rahatını mahvedecek şekilde hareket etmekteydiler. Esad Paşa, Nablus Muhasıllığı'nı Beyt-i Tokak'tan Süleyman Bey'e, Akkâ Muhasıllığı'nı da Beyt-i

⁴² BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:8, 10, 23, 24.

⁴³ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:23.

Abdülhadi'den Mahmud Bey'e vererek aradaki düşmanlığı bertaraf etmeye çalıştı. Her ikisine de asayişin teminine ve mirî malların tahsiline dikkat olunmasını tenbihledi. Hatta Süleyman Bey'in Sayda'da bulunan Fransız konsolos vekilinin bazı muzır talimatlarına karşı çıkarak devlete sadakat göstermesinden dolayı uhdesine kapucubaşılık rütbesi tevcih ve ihsan buyrulmasını teklif etti. Ancak daha sonra Süleyman Bey'in görüldüğü gibi olmadığı, Bey-i Abdülhadi takımını ortadan kaldırmak maksadıyla ahalinin mal ve eşyasını gaspetmek için kendi taraftarlarını teşvik ettiği ortaya çıktı. Bundan dolayı kendisi için istenen kapıcıbaşılık rütbesinin tevcihi iltimasından vazgeçildi.⁴⁴ Esad Paşa bu ve bunun gibi örnekleri merkeze sürekli rapor ederek kabilelere güvenilmemesi gerektiğini, sık sık tavır değiştirdiklerini dile getirdi.

Normal şartlarda bu tür hadiseler meydana geldiğinde eyalet müşirinin kuvvet kullanması mülkî bir zaruretti, yalnız Esad Paşa göreve başlarken Serasker Mustafa Nuri Paşa tarafından, bölgede uygulanacak düzen konusunda Osmanlı Devleti ile Düvel-i Muazzama arasında birtakım müzakereler yapıldığını ve merkezden gelecek talimatlara göre icraat yapılması icap ettiğini belirtmişti. Bu yüzden eyalette düzenin nasıl kurulması gerektiği konusunda Paşa'nın ciddi anlamda tereddütler geçirdiği görülmektedir. Öyle ki suçlu görülen memurların buralarda hapsedilmesi veya yargılanması keyfiyetinden bile olabildiğince kaçınılmaya çalışılmaktaydı. Meselâ eski Akkâ Muhassılı Şeyh Said zimmetine para aktardığı iddiasıyla Beyrut'a getirilmiş, daha sonra böylelerinin bölgede hapsedilmelerinin pek münasip olmayacağı gerekçesiyle İstanbul'a yollanarak muhasebesinin orada görülmesi tercih edilmişti.⁴⁵

Esad Paşa'nın Bâbîâlî'ye iletildiği bu hadiselerde Haydar Paşa'nın rolünün açıkça beyan edilmesi üzerine, Yafa kalesine sancak asılması meselesinden dolayı ertelenen görevden alma kararı uygulamaya konuldu ve azledilerek İstanbul'a çağrıldı. Mutasarrıflık makamına da, daha önce bölgede görev yapmış olan Kütahya Kaimmakamı Ali Paşa tayin olundu.⁴⁶

5. Ecnebi Müdahalesinin Zirve Noktası: Cebel-i Lübnan Meselesi

Esad Paşa'nın Sayda'daki görevi süresince mesaisinin büyük çoğunluğunu harcamak durumunda kaldığı husus, Cebel-i Lübnan'ın idarî statüsünün belirlenmesi, daha önce yaşanmış olan Mârûnî-Dürzî çatışmasından kaynaklanan

⁴⁴ Aynı belge.

⁴⁵ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:9, 24.

⁴⁶ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:24 (Arz tezkeresi ve irade. 9 Ramazan 1260 / 22 Eylül 1844); *Takvim-i Vekâyi*, 277 (14 Zilkade 1260/25 Aralık 1844).

maddî tazminatın hakkaniyet dâhilinde çözüme kavuşturulması idi. Avrupa kamuoyunun da süreci dikkatle takip ettiği, en azından diplomatik temsilcilerin Osmanlı yönetimine bu şekilde yansıttığı görülmektedir. Bu süreçte Düvel-i Muazzama (düvel-i müntahabe, düvel-i hamse) adıyla anılan İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından mesele ön planda tutularak yapılan müdahaleler başlangıçta daha itidalli iken Esad Paşa'nın görev yaptığı yıllarda aşama aşama adeta sınır tanımaz seviyeye ulaştı.

Cebel-i Lübnan, din ve mezhep anlayışı bakımından son derece karmaşık bir coğrafya olup 1840'lı yıllarda nüfusun yarısından fazlasını Mârûniler teşkil etmekteydi. Onların amansız düşmanları olan Dürzilerin oranı ise toplam nüfusun yüzde onu kadardı.⁴⁷ İki millet arasında uzun yıllardan beri düşmanlık ve çatışma hali mevcuttu.⁴⁸ Sekiz yıllık İbrahim Paşa idaresinden sonra⁴⁹ 3 Eylül 1840'da Lübnan bölgesinin idaresi tekrar Osmanlı Devleti'ne geçince, Serasker İzzet Mehmed Paşa ilk iş olarak Beyrut'taki İngiliz Konsolosu ile müzakere ettikten sonra buraları yarım asırdan fazla bir süredir yönetmekte olan Mârûnî Mir Beşir Ömer Şihâb'ı görevden alarak yerine yeğenlerinden Mir Beşir Kasım'ı getirdi.⁵⁰ Bu sırada bölgede İngiltere ile Fransa arasında şiddetli bir nüfuz mücadelesi cereyan etmekte, İngilizler Dürzileri, Fransızlar da Mârûnileri açıkça desteklemekteydiler.⁵¹

Devletin bölgede asayiş ve refahı sağlayıcı tedbirler almaya henüz başladığı sırada Dürziler ile Mârûniler arasında büyük bir çatışma meydana gelmişti. 14 Ekim 1841 tarihinde vergi tevzii sırasında çıkan bir tartışma sonrasında emirlik

⁴⁷ Sibel Ceylan Yiğit, *Cebel-i Lübnan'da Kimliksel Varoluşlar: Dürziler ve Mârûniler (1820-1860)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin 2021, s.156.

⁴⁸ Genel bilgi için Yasin Athoğlu, *Savaşta ve Barışta Lübnan Mârûnîleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014; Ahmet Bağhoğlu, *Orta Doğu Siyasi Tarihinde Dürziler*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2006; Tuba Yıldız, *Gelenğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürziler ve Mârûniler*, Vadi Kültür Sanat, İstanbul 2020 adlı eserlere bakılabilir.

⁴⁹ Bu dönem hk. bkz. Abdullah Ekinçi, Abdullah Orak, "Bir Yol Ayrımına Doğru: Lübnan'da Mehmet Ali Paşa Yönetimi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44 (2020), s.225-240.

⁵⁰ Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lutfî*, VIII, Neşreden: Abdurrahman Şeref, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306, s.43 (Eserin s.32-68 arasında yer alan "Cebel-i Lübnan Meselesi" başlıklı kısmı Tarihçi Abdurrahman Şeref tarafından ilave edilmiştir.) Emir Beşir'in güçlü yönetimine dair bkz. Fawwaz Traboulsi, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London 2012, s.91-13. Ailenin XIX. yüzyıl başlarına kadarki faaliyetleri hk. daha fazla bilgi için bkz. M. C. Şehabettin Tekindağ, "XIII. ve XIX. Asırlarda Cebel Lübnan: Şihâb-Oğulları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IX/13 (1958), s.31-44;

⁵¹ A. Lutfî, *Tarih*, VIII, s.45-46; M. Tayyib Gökbilgin, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, X/40 (1946), s.643-647; A. Haluk Ülman, "1840- 1845 Arasında Suriye ve Lübnan'ın Durumu ve Milletlerarası Politika", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XVIII/3 (1963), s.254.

merkezi olan Deyrû'l-Kamer'e gizlice giren bazı Dürzîler olay çıkarmışlar, çatışmalarda çok sayıda insan hayatını kaybederken dükkânlar ve evler yakılmış, çarşı yağmalanmıştı. Saldırı yüzünden Mir Kasım Beyrut'a sığınmak zorunda kalmıştı.⁵² Düvel-i Muazzama, Bâbîâlî'ye, durumu kontrol altına alamaması halinde Lübnan'a ortak müdahale edebilecekleri yönünde bir nota iletmışti. Nihayet Akkâ Muhafızı Reşid Paşa'nın emrindeki kuvvetler Deyrû'l-Kamer'de duruma hâkim olmuştu. Bu askerî harekât neticesinde Dürzî şeyhlerinden 10 - 15 kadarı yakalanarak Beyrut'ta hapsedilirken isyanın ele başlarından olan Şibli Aryan ve bazı arkadaşları Şam tarafına firar etmişlerdi.⁵³

Bâbîâlî, kalıcı asayişî sağlamak maksadıyla 1841 sonlarında Beriyyetü's-Şam'a hususi memuriyetle ve muvakkaten, fakat müstakilen hareket etmeye yetkili olarak Serasker Mustafa Nuri Paşa'yı göndermişti. Nuri Paşa, ecnebilerin iki tarafı da kıskırttıklarını, Dürzîler ile Mârûnîlerin çatışmalardan dolayı birbirlerini suçladıklarını, farklı kişileri emir olarak görmek istediklerini farkettiler. Hemen iki taraf ileri gelenlerine birtakım taltif ve teşviklerde bulunarak, devletin tayin edeceği bir emire tâbi olmaya razı olacakları yolunda söz aldı. Ecnebi müdahalesiyle fikir değiştirmemeleri için de hemen Mirliya Ömer Lütfi Paşa'yı Cebel-i Lübnan Emiri tayin etti (15 Ocak 1842).⁵⁴ Ömer Paşa'nın emir olmasından ve bu suretle bölgenin doğrudan merkezî yönetimin idaresi altına sokulmasından kimse memnun kalmadı. Özellikle ecnebi temsilciler bu tayinin Cebel-i Lübnan'ın kadim imtiyazlarına aykırı olduğunu dile getirdiler. Buna karşılık hükümet, Ömer Paşa'nın iyi idare sağlayacağını, başarısız olması halinde başka bir memurun veya yerli ahalden birinin tayin edilebileceğini, uygulamanın kalıcılığı konusunda karar verilmediğini bildirdi.⁵⁵

Esad Paşa göreve başladığında durum bu merkezde olup Cebel-i Lübnan'ın nasıl idare edilmesi gerektiği konusu Osmanlı Devleti ile Düvel-i Muazzama arasında müzakere konusu olmaya devam etmekteydi. Nihayet bu meseleden kaynaklanan İngiltere-Fransa çekişmesinin Avrupa'daki dengeyi bozabileceğini dikkate alan Avusturya Başbakanı Metternich devreye girerek, Cebel-i Lübnan bölgesinin Dürzîler ve Mârûnîler arasında ikiye bölünmesi ve kendi içlerinden tayin edilecek kaimmakamlar vasıtasıyla idare edilmeleri konusunda uzlaşmaya

⁵² A. Lütfî, *Tarih*, VIII, s.45. Derli toplu bir değerlendirme için bkz. Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1993, s.22-27.

⁵³ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:14; Gökbilgin, "Cebel-i Lübnan Meselesi", s.644-647.

⁵⁴ Resmî görüş Ömer Paşa'nın ahalden gelen talep üzerine tayin edildiği idi. Hükümetin bu doğrultudaki açıklamaları ecnebi temsilciler tarafından inandırıcı bulunmamıştı. Saralioğlu, *Canning*, s.282.

⁵⁵ Gökbilgin, "Cebel-i Lübnan Meselesi", s.651. Konunun Avrupalı devletler tarafından değerlendirilmesine dair bkz. Saralioğlu, *Stratford Canning*, s.283-286.

varılmasını sağladı.⁵⁶ Aslında bölgenin iki kaimmakamlığa bölünmesi 1841’de Sayda Müşiri Selim Paşa tarafından teklif edilmişti. Ancak İngiltere’nin karşı çıkması sebebiyle o zaman üzerinde durulmamıştı. Hariciye Nâzırı Sârîm Efendi ve diğer yetkililer bu kararın bölgeye huzur getirmek yerine daha fazla karışıklığa sürükleyeceğine inandıkları halde bir şey yapamadılar. Zira Paris Büyükelçisi Mustafa Reşid Paşa beş devlet tarafından alınan kararın tavsiye hükmünde olmadığı, aynen icra edilmesinin zaruri görüldüğü noktasında hükümeti uyarıyordu.⁵⁷ Bundan dolayı Bâbıâli, Cebel-i Lübnan’ın Mârûnî ve Dürzî kaimmakamlıklarına ayrılmasına ve içlerinden tayin edilecek kişiler tarafından yönetilmesine karar verdi. Karar, 7 Aralık 1842 tarihli resmî yazı ile beş devletin sefâretlerine iletildiğinde onlar tarafından da memnuniyetle karşılandı.⁵⁸

Beyrut’taki Fransa Konsolosu’ndan, Cebel-i Lübnan’ın idarî bakımdan ikiye bölüneceğini öğrenen Esad Paşa, kararın kesinleşmediğini düşünerek, içlerinden ayrı ayrı idareciler tayin olursa dahi çatışmaların tekrar başlayacağını, fesada meyilli olmaları yüzünden eskiden beri şiddetli askerî tedbirler sayesinde itaat altına alındıklarını, her iki taifenin elindeki silahların alınmasının şart olduğunu, her birinin başına bir devlet memurunun tayin edilmesi halinde muhalefet etmekte ısrarcı olamayacaklarını İstanbul’a bildirdi.⁵⁹ Ancak artık karar verilmiş olduğundan bu uyarıların bir faydası olmadı.

5.1. Dürzî Şibli Aryan isyanı

Mârûnîler ile Dürzîler arasındaki ihtilafın sulh yoluyla çözümlenmesine gayret edilirken Aralık 1842’de Şibli Aryan’ın ele başlığında önemli bir isyan meydana geldi. Şibli Aryan, Bekaa, Havran, Hasbiye ve Raşeybe taraflarından başına bin beş yüz kadar asi toplayarak Cebel-i Lübnan’a gelmiş, bir taraftan beş - altı yüz kişilik kuvvetle Beyrut - Sayda yolundaki geçitleri tutarken, diğer taraftan da Ömer Paşa’nın ikamet ettiği Beytüddin kasabasının suyunu kesmek amacıyla yedi-sekiz yüz kişiyi göndermişti. Ömer Paşa’nın zamanında ve etkili müdahalesi ile suyu kesmekle görevlendirilen grup dağıtıldı.⁶⁰

Asiler ile daha etkili bir mücadele mümkün iken Esad Paşa kumandanlara müdafaada kalmalarını emretti. Paşa, kendisine verilen emirnamede görevinin Cebel-i Lübnan’daki mevcut durumun korunmasına ihtimamdan ibaret oluşunu

⁵⁶ Bu dönemde Metternich’in bölge siyasetiyle ilgili olarak oynadığı role dair bkz. M. Šedivý, “Metternich and the Syrian Question: 1840-1841”, *Austrian History Yearbook*, XLI (2010), s.88-116.

⁵⁷ Gökbilgin, “Cebel-i Lübnan Meselesi”, s.653-659.

⁵⁸ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:16.

⁵⁹ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13.

⁶⁰ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:14.

dikkate alarak, hükümete sormadan askerî güç kullanma konusunda yetkisi bulunduğundan emin olamadı. Bu arada ikna yoluyla asileri dağıtmaya çalıştı. Şibli Aryan, Ömer Paşa'nın azledilmesini, hapiste olan Dürzî şeyhlerinin serbest bırakılmalarını talep etti. Esad Paşa, Ömer Paşa'nın tayininin padişahın fermanına bağlı olduğunu, fakat çekildikleri takdirde yerine vekil bırakarak Beyrut'a gelmesini sağlayacağını, buna dair isteklerini de Bâbîâlî'ye iletceğini bildirdi. Ayrıca Dürzî şeyhlerinin hapsedilmelerinin Mârûnîlerden gaspedilen malların tazmini ve verginin cümle ittifakıyla hakkaniyet üzere tertibinden ibaret olduğunu, isyana devam ettikleri takdirde bütün mesuliyetin kendilerinde olduğunu bildirmek için bir heyet gönderdi. Bu heyet yolda iken Dürzîler hücum edince Ömer Paşa'nın emrindeki askerler tarafından tekrar bozguna uğratıldılar. Esad Paşa, bu sırada iyi niyetini ve ılımlı tavrını göstermek için Reşid Paşa'yı, muvakkaten Ömer Paşa'nın yerine vekil olarak görevlendirdi. Bütün ılımlı tavırlara rağmen asiler, Reşid Paşa'nın yolunu kesmeye çalışmış, yapılan muharebede ağır bozguna uğrayarak çoğunlukla Havran ve Bekaa taraflarına firar etmişlerdi.⁶¹

Hükümet kuvvetlerinin başarısı Bâbîâlî tarafından memnuniyetle karşılandı. Mısır meselesi sırasında Osmanlı taraftarı olan Cebel-i Lübnan ahalisine devlet tarafından dağıtılan silahların toplanması uygun bulundu. Şibli Aryan gibi asilerin idamlarının şer'an ve kanunen caiz olduğu yolundaki ferman Beyrut'a gönderilmekle birlikte, bilahare burada infaz edilmelerinin daha büyük sıkıntılara yol açacağı düşüncesiyle suçluların İstanbul'a gönderilmeleri emredildi.⁶²

İlginçtir ki, Şibli Aryan ile bazı Dürzî şeyhleri Şam Kaimmakamı Ahmed Paşa'ya sığınmış, o da kendilerine hilat giydirmek suretiyle iltifat etmiş, işin içerisine İngiliz Konsolosu Wood'u da dâhil ederek bazılarının onun tarafından misafir edilmelerini sağlamıştı. Esad Paşa buna çok sert tepki gösterdi. Suçluların İstanbul'a gönderilmesi yolundaki emrin uygulanmasını istedi. Fakat Wood, konağındaki şeyhleri teslim etmeye yanaşmadı. Beyrut Konsolosu Rose da Esad Paşa'yı ziyaret ederek; konsolosluk kefâletindeki şahısların cebren alınması halinde kıyamet kopacağı yolunda tehditler savurdu. Canning de, Wood'un kendi devletinin namusunu korumaya çalıştığını belirtti. İngiliz diplomatlarının tavizsiz tutumu Esad Paşa'ya geri adım attırdı, uzun görüşmeler neticesinde

⁶¹ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:13 (Esad Paşa'dan Sadaret'e. 7 Zilkade 1258/10 Aralık 1842). 26 Ramazan (31 Ekim 1842)-14 Şevval 1258 (18 Kasım 1842) arasındaki tarihleri kapsayan Arapça on mektupta Şibli Aryan, diğer şeyh ve yöneticilerinden savaşı, silah ve erzak desteğinde bulunmalarını talep etmekteydi. Belge no:3-12.

⁶² BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:17 (Arz tezkeresi ve irade. 22 Zilkade 1258/25 Aralık 1842).

konsoloshanede bulunanların düzenin sağlanmasına değin Şam'da tutulmalarına, Şibli Aryan ile üç adamının İstanbul'a sevk edilmelerine karar verildi.⁶³

Esad Paşa, Ahmed Paşa'nın Avrupalılara şirin görünmek için böyle hareket ettiğini iddia ederek hakkında tahkikat yapılmasını istedi. Ayrıca fesadın asıl başı olan Yusuf Abdülmelek ile on yedi şahsın İngiliz kefaleti altına girerek yakayı kurtardıklarını belirterek; diğer müfsitlerin de bunları örnek alacakları, başları sıkıştığında konsoloslara iltica edecekleri konusunda hükümeti ikaz etti.⁶⁴

Neticede Şibli Aryan ile yanındaki birkaç önemsiz adamının İstanbul'da hapsedilmesi dışında Dürzîlerden hiç kimse cezalandırılmamış oldu. Bölgede tam yetkili müşir olan Esad Paşa'nın bütün ısrarlarına rağmen İngilizlerin engellemeleri aşılamadı. Dürzî şeyhlerinin cezalandırılmamış olması sonraki süreçte Mârûnîlerin güvensizlik duymalarına ve bunu her durumda dile getirip serzenişte bulunmalarına sebebiyet verdi.

5.2. Cebel-i Lübnan'ın İkiye Bölünmesi

Cebel-i Lübnan'daki çatışmaları bitirmek amacıyla Beyrut-Şam yolu sınır olmak üzere Kuzey Lübnan'ın Mârûnîler, Güney Lübnan'ın ise Dürzîler arasından seçilecek kaimmakamlar tarafından idare olunmasına karar verilmişti. Böylelikle yetkileri bir hayli geniş olan emaret sisteminden Sayda Valisi tarafından atanan, eski emirlerin bazı imtiyazlarına sahip, vergileri tahsile yetkili, eşit statüde ve idarî işlerde vali tarafından müdahalenin pek olmayacağı iki kaimmakamlık statüsüne geçilmiş oldu.⁶⁵ Kaimmakamları süratle belirlemek isteyen Esad Paşa, Mârûnîlerin itibarlı ailelerinden olan Beyt-i Ebül-Lam'a'dan Mir Haydar'ı bu görev için uygun bularak görüşme için Beyrut'a davet etti. Dürzîlerden ise liyakatli olan şeyhlerin ekserisi ya mahpus veya firarî idi. Bu yüzden hapisteki bütün Dürzî şeyhleri ile bir toplantı yaparak içlerinden birini kaimmakam tayin olunmak üzere seçmelerini istedi. Şeyhler tarafından Beyt-i Raslan'dan Mir Ahmed seçildi.⁶⁶

⁶³ BOA, İ.MSM, 43/1133, Belge no:1, 4, 10; 43/1134, Belge no:1, 2, 7, 8, 9, 10, 15; HR. SFR.3.4/34, Belge no:1, 2, 4.

⁶⁴ BOA, İ.MSM, 43/1132, Belge no:5 (Esad Paşa'dan Sadaret'e. 25 Muharrem 1259/25 Şubat 1843).

⁶⁵ A. Lütfi, *Tarih*, VIII, s.46. Ayrıca bkz. Erdoğan Keleş, "Cebel-i Lübnan'da İki Kaymakamlık İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008), s.131-158; İrşat Sarılioğlu, "Doğu Akdeniz'de Tanzimat: Lübnan'da Çift Kaymakamlık Sisteminin Tesis Edilmesi ve 19. Yüzyıl Güç Dengesi", *Amme İdaresi Dergisi*, LII/2 (2019), s.25-48.

⁶⁶ A. Lütfi, *Tarih*, VIII, s.46'da Mir Ahmed'in ailesinin adı *Arslan* olarak zikredilmekte olup sonraki dönemde yapılan pek çok araştırmada da bu isim kullanılmıştır. Yabancı araştırmalarda da bu şekilde geçtiği görülmektedir. Meselâ Yusri Hazran, "How Elites Can Maintain their Power in the Middle East: The Junblat Family as a Case Study", *Middle Eastern Studies*, LI/3

Bunun üzerine Esad Paşa, Mir Haydar ile Mir Ahmed'i huzuruna kabul etti. Kendilerine İstanbul'dan gelen fermandan uzun uzadıya bahsettikten sonra milletlerinin kaimmakamlıklarına tayin olunacaklarını, bir huzursuzluğa yol açmadan vazifelerini nasıl icra edeceklerini, nelere dikkat etmeleri lazım geleceğini anlattı. Görüşmede bir hayli isteksiz davranan Mir Haydar ile Mir Ahmed kendi milletleriyle görüşükten sonra karar vereceklerini belirterek toplantıdan ayrıldılar. İki gün sonra da hazırladıkları Arapça arzuhallerini ayrı ayrı takdim ettiler. Paşa'nın beklediği gibi taraflar birbirine zıt isteklerde bulundular ve talepleri uygun bulunmadıkça kaimmakamlık görevini kabul etmeyeceklerini belirttiler. Esad Paşa, talep edilen maddelerin Bâbîâlî'ye arz edileceğini söyleyerek, ferman gelinceye kadar Mir Ahmed'in hapishaneye gönderilmesine, Mir Haydar'ın da Beyrut'ta misafir edilmesine karar verdi. Bu görüşmeden yedi-sekiz gün geçtikten sonra Mir Ahmed ve Mir Haydar kaimmakamlık görevini kabul ettiler. Her iki kaimmakama görev alanlarındaki cüzî meseleleri İslâm şeriatı kapsamında halletmeleri ve küllî maddelerde ise vali tarafından verilecek talimatlara uygun şekilde icraat yapmaları emredildi. Deyrû'l-Kamer'de bulunan nizâmî askerlerin kumandanı Miralay Mahmud Bey ile Zahle'de bulunan Miralay Mustafa Bey'e de bundan böyle oraların idaresinin kaimmakamlarda olduğu, asayişin sağlanmasına yardımcı olmaları, idarî işlere müdahale etmemeleri emredildi.⁶⁷

Başlangıçta isteksiz gibi görünmelerine karşılık kaimmakam olarak tayin olunanların çok geçmeden yeni görevlerine uyum sağladıkları ve mümkün olduğu kadar kendi milletleri lehine devletten daha fazla imtiyaz almaya çalıştıkları görülmektedir. Mârûnî Kaimmakamı Mir Haydar 23 Şubat 1843 tarihli tahririnde, asayişin sağlanması ve ahalinin emniyeti için çeşitli mahallere gönderilen memurların reaya ile birlikte ikamet etmemelerini, meydana gelen hadiselerde Dürzîler tarafından gasp olunan malların tazminini, zaruri masraflar için yeterli miktarda maaş tahsisini talep etti.⁶⁸

Dürzî Kaimmakamı Mir Ahmed Raslan da, aynı tarihli tahririnde, Cebel-i Lübnan'ın yirmi dört mukataaya bölünmüş olduğunu, kadimden beri muteber Dürzî şeyhler marifetiyle idare edildiğini, bunun adeta miras gibi babadan evlada intikal ettiğini, kadim usullere en küçük halel getirilirse bu durumun fitneye sebep

(2015), s.354'te *Abmad Arslan*; Traboulsi, *Lebanon*, s.24'te *Abmad Arsalan* ismi kullanılmıştır. Hâlbuki döneme ait bütün resmî belgelerde, bizzat Mir Ahmed tarafından sunulan tahrirat ve arzuhallerde aile ismi olarak *Raslan* geçmektedir. Meselâ bkz. BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:6, 13. İsim, Ülman, "1840-1845 Arasında Suriye-Lübnan" s.260. not 52'de *Raslan* olarak zikredilmektedir.

⁶⁷ BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:6 (Esad Paşa'dan Sadaret'e. 23 Zilhicce 1258 /25 Ocak 1843).

⁶⁸ BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:12.

olacağını, maiyetine, sözü edilen mukataacıların ailelerinden müdür suretinde beş şahsın tayin edilmesinin zorunlu olduğunu ifade etti.⁶⁹

Kaimmakamların yanı sıra hem millet ve cemaatlerin ileri gelenleri ile istişare eden hem de Beyrut'taki ecnebi konsoloslar ile görüşmelerde bulunan Esad Paşa, Dürzîler ile Mârûnîler arasındaki çatışma konularını ve oluşturulacak düzene dair düşüncelerini yazıp hükümetten acilen talimat göndermesini istedi. Paşa tarafından dile getirilen meseleler şunlardı:

1. Dürzî tarafındaki köylerde çok sayıda Mârûnî, Mârûnî tarafındaki köylerde de çok sayıda Dürzî nüfus yaşamaktadır. Bu kişilerin yaşadıkları köylerin bağlı olduğu kaimmakam tarafından idare edilmesi gerekmektedir. Ancak bunu taraflar kabul etmemekte, herkes kendi kaimmakamı tarafından yönetilmek istemektedir. Bu ise insanların oturdukları köy ve mukataanın bağlı bulunduğu kaimmakamın yönetiminden çıkarılması demek olduğundan idarî bakımdan muvafık değildir. Şimdilik karma köylerdeki Dürzî Kaimmakamlığı sınırları içerisindeki Mârûnîlerin işlerine de, Mârûnî Kaimmakamlığı sınırları içerisindeki Dürzîlerin işlerine de kaimmakamlar karışmamakta, vali tarafından idare olunmaktadır. Bu yöntemin daimî olması, çok sayıda insanın köylerine uzak bir mesafede olan Beyrut'a gelmek gibi bir külfete katlanmalarına yol açacaktır. Bunlar kendi milletlerine mensup kaimmakamın idaresindeki köylere göç ettirilip iskân olursa, vatanlarını ve mülklerini terk etmek zorunda kalacaklarından bu durumun kendilerine gayet güç geleceği düşünülmektedir.

2. Elli - altmış seneden beri Cebel-i Lübnan'ın şer'î işleri Dürzî ve Mârûnî kadılar marifetiyle güya İslâm şeriâtı ahkâmına göre yürütülmektedir. Hâlbuki her iki topluluk da İslâm düşmanıdır. Bunların azledilerek her millete başka başka müdeyyin ve şeriati bilen naiplerin tayin edilmeleri elzemdir.

3. Mârûnî Kaimmakamlığı bölgesindeki köylerde beş-altı bin Rum ve Katolik nüfus yaşamaktadır. Bunların Mârûnîler ile mezhep ayrılıkları olduğundan Mir Haydar'ın kaimmakamlığını kabul etmemektedirler. Böyle mi idare edilmeleri yoksa içlerinden kocabaşılar marifetiyle idare edilmeleri uygundur?

4. Kaimmakamların her birine 7.500 kuruş maaş tahsis olunmuş, kendi milletlerinden olmak üzere ellişer atlı başıbozuk askeri istihdam etmelerine ruhsat verilmiştir.

⁶⁹ BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:13. *Mukataa*, basitçe vergileri yıllık olarak iltizama verilen malî birim demektir. Bölgede uygulanan mukataa sistemine dair bkz. Akarlı, *Ottoman Lebanon*, s.26; Yiğit, *Dürzîler ve Mârûnîler*, s.74-91.

5. Vergi düzeni bakımından Cebel-i Lübnan'a bağlı olan Trablusşam'a tâbi Cübeyl beldesi şimdilik vali buyrultusu ile görevlendirilen Kaimmakam Kadri Bey tarafından yönetilmektedir.⁷⁰

Esad Paşa tarafından gönderilen yazılar Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da müzakere olunduysa da bir karara varılamadı. Tereddütler bilhassa karma köylerdeki idarenin nasıl oluşturulacağı noktasında yoğunlaşmaktaydı. Bunun üzerine Hariciye Nâzırı'nın Canning ile yapacağı gayr-i resmî bir sohbet ortamında konuyu görüşmesine, edinilecek bilgi ve kanaatler ışığında meselenin müzakere edilmesine karar verildi. Hariciye Nâzırı Sârîm Efendi ile Canning arasında 2 Mart 1843 tarihinde yapılan ve gayr-i resmî olduğu bilhassa vurgulanan bir görüşme gerçekleştirildi. Görüşmeden elde edilen bilgiler üzerine 4 Mart 1843 tarihinde toplanan Meclis-i Meşveret'te şu kararlar alındı: Kaimmakamların maiyetlerinde birer meclis teşkil edilerek beş mukataacının meclis azalığına getirilmesi, kaimmakam maaşlarının on iki bin beşer yüz kuruş olarak belirlenmesi, ellişer başıbozuk askerinin tayin edilmesinin uygun olduğu, halen kadı ve naip namıyla istihdam olunan şahısların yerlerine mütedeyyin ve şeriatı bilen naip tayin edilmesi.⁷¹

Esad Paşa, İstanbul'dan gönderilen yazıları dikkate alarak, başta Cebel-i Lübnan'ın merkezi olan Deyrû'l-Kamer olmak üzere, karma mukataaların idaresine dair muhtemel seçenekleri sıralayarak iki tarafın kaimmakamlarından görüşlerini bildirmelerini istedi. Ayrıca, Rusya ve Avusturya konsolosları Kudüs'e gitmiş olduklarından, Beyrut'ta bulunan İngiltere, Fransa ve Prusya konsoloslarını davet ederek karma köylerin idare şekli hakkında resmi olmamak kaydıyla, dostane sohbet biçiminde mütalaalarını öğrenmeye çalıştı. Beklediği üzere görüşler birbirine zıt idi.

⁷⁰ BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:6. Cübeyl mukataasının Cebel-i Lübnan'dan ayrılarak Trablusşam'a bağlanmasına İngiltere Sefiri Canning tepki gösterdi. Sefâret tarafından Hariciye Nezâreti'ne verilen 4 Şubat 1843 tarihli yazıda; bölgenin kadim imtiyazlarının devam ettirileceği hususunun beş devlete taahhüt edildiği sırada Cübeyl'in Cebel-i Lübnan'a tâbi olduğunu, vergisinin de buranın toplam vergisine dâhil olduğunu, bu yüzden bölünmemesini rica etmişti. Canning'in dile getirdiği hususların doğru olmadığını belirten Esad Paşa, hükümete şu bilgileri iletmiştir: Bu mukataanın ekser ahali Mârûni olduğundan Mir Haydar'a ihale edilmiştir. İltizama konu olan husus bölgede bulunan miri emlak, dut ağaçları gibi şeyler olup vergi bakımından Cebel-i Lübnan'a tâbidir. İ.MSM, 43/1133, Belge no:5, 10, 11; 43/1134, Belge no:3. Bâbîâlî, özellikle İngiltere'nin her dediğini yapmaya çalışırken, Canning yine de memnun olmamakta, Batılılara borçlu olmasına rağmen Lübnan konusunda sürekli ayak diremekle itham etmekteydi. Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, Yurt Yayınevi, Ankara 1988,s.93.

⁷¹ HR. SFR, 3.4/34, Belge no:1, 2, 3, 4; BOA, İ.MSM, 43/1134, Belge no:15 (Arz tezkeresi ve irade. 5 Safer 1259/7 Mart 1843).

İngiliz Konsolosu, Deyrû'l-Kamer'in Dürzî Kaimmakamlığı dâhilinde bulunduğu onları idaresinden ayrılmasını uygun bulmamakta, Mârûnîlerin içlerinden birini vekil tayin ederek kendileriyle ilgili konuları kaimmakam ile yürütmesini, anlaşmazlık halinde valiye başvurmasını; Fransa Konsolosu ise nüfusun ezici çoğunluğu Mârûnî olduğundan Deyrû'l-Kamer'in içlerinden atanacak bir memur tarafından idare edilmesini uygun bulmaktaydı. Dürzîler; burasının ve bütün mukataaların öteden beri kendi idarelerinde olduğunu, her hususun kadim usulde olduğu gibi bırakılması gerektiğini savunurken; Mârûnîler ise Deyrû'l-Kamer'e müstakil bir memur tayiniyle ahalinin işlerinin görülmesini, Dürzî Kaimmakamı ile mukataacılarının kendilerine müdahale etmemelerini istediler.

İstanbul'a gönderdiği yazıda bütün görüşleri özetleyen Esad Paşa kendi fikrini de şöyle dile getirdi: Deyrû'l-Kamer'de Dürzîler azınlıkta olup müstakil şekilde onların idaresine bırakılsa Mârûnîler razı olmayacaklardır. Dürzîlerin elinden çıkarılsa bu da kadim usule aykırı olacaktır ki, kadim usulün bozulmayacağına dair Düvel-i Muazzama'ya söz verilmiştir. Bundan dolayı Deyrû'l-Kamer'in taraflardan tayin edilecek iki vekil tarafından idare edilmesi ve Dürzî Kaimmakamı'nın Mârûnîlere müdahale etmemesi uygun görülmektedir. Karma köylerde de benzer şekilde mukataacı olanın yanına diğer milletten bir vekil tayin edilerek işlerin yürütülmesi daha uygulanabilir görülmektedir.⁷²

Esad Paşa, Düvel-i Muazzama'ya verilen taahhütler yüzünden istediği gibi karar alamayacağını bildiğinden çoğunlukla seçenekleri belirtip kararı Bâbîâlî'ye bırakmaktaydı. Bâbîâlî ise İngiltere ve Fransa'nın tazyiki karşısında İstanbul'dan bölgenin meselelerinin yeterince algılanamayacağını söyleyerek Sayda Müşiri'nin en doğru kararı vereceğini dile getirmekteydi.⁷³ Ancak sefâretlerin müdahaleleri sebebiyle Paşa'ya yeterince yetki de verememekteydi. Bâbîâlî'nin politika geliştirememesi, tereddüt ve adeta çaresizlik içerisinde düşmesi; Esad Paşa'nın genel devlet politikasına zarar verilme ihtimalini düşünerek inisiyatif almaya yanaşmaması süreci uzatmaktan ve daha fazla ecnebi müdahalesine yol açmaktan başka bir işe yaramadı. Nitekim beş devlet adına İngiltere Sefâreti Baştercümanı Pizani vasıtasıyla Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa'ya iletilen 14 Eylül 1843 tarihli yazıyla, Deyrû'l-Kamer'in idarî yapısında bazı istisnâ düzenlemeler yapılmadıkça bölgede asayişin sağlanamayacağını gerekçe göstererek birtakım yeni düzenlemelerin yapılması talep edildi.⁷⁴

⁷² BOA, İ.MSM, 43/1133, Belge no:5, 7, 8.

⁷³ BOA, İ.MSM, 43/1133, Belge no:10.

⁷⁴ BOA, İ.MSM, 43/1135, Belge no:17.

Sefirlerin talepleri üzerine hükümet tarafından Esad Paşa'dan Cebel-i Lübnan'ın mevcut durumuna dair tekrar bilgi istendi. O da 2 Kasım 1843 tarihli yazısında; Dürziler ile Mârûnîler arasında kıyamete kadar devam edecek şekilde kin ve düşmanlık bulunduğunu, burasının iki kaimmakamlık halinde düzenlenmesiyle asayişin sağlanmasının beklenmediğini, Deyrû'l-Kamer'in şimdilik orada bulunan nizâmî askerinin kumandanı Kaimmakam Kadri Bey marifetiyle idare edildiğini, bir müddet daha bu şekilde idare ettirilmesinin münasip görüldüğünü, karma mukataaların idaresi hangi tarafa ihale olunursa olsun diğer tarafın rıza göstermeyeceğini ifade etti.⁷⁵

Elde edilen veriler ışığında bir taslak hazırlanarak beş devletin sefâretlerine iletildi. Hükümetin projesi sefâretler tarafından genel olarak olumlu bulundu.⁷⁶ Bunun üzerine plan, Meclis-i Vâlâ'da ve Meclis-i Umumî'de müzakere edildikten sonra 29 Ocak 1844 tarihli irade ile tasdik olundu.⁷⁷ Böylelikle varılan kararlar bir talimatnameye dönüştürülerek Esad Paşa'ya gönderildi. Talimatnamenin birer sureti de Düvel-i Muazzama sefâretlerine iletildi. Söz konusu talimatnamede Cebel-i Lübnan'ın idaresine ilişkin ilkeler şu şekilde belirlendi: Deyrû'l-Kamer'in kaimmakamlar adına birer vekil marifetiyle yönetilmesi, ihtilaflarda güvenlikten sorumlu kumandan marifetiyle Sayda Müşiri'ne müracaat olunması, şehrin içerisinde asker bulunmaması, münasip bir naip tayin edilmesi.⁷⁸

İstanbul'dan gönderilen talimatın içeriği iki tarafın kaimmakamlarına izah edildi. Kendilerinden Deyrû'l-Kamer'de ikamet edecek vekillerini tespit etmeleri istendi. Mir Ahmed tarafından seçilen vekili Dürziler kabul etti. Fakat Mârûnîler arasında uzlaşma sağlanamadı. Önce Deyrû'l-Kamer'de itibar bakımından eşit derecede olan sekiz ailenin aralarından vekil seçmesini istediler, daha sonra karar değiştirerek karma köylerde yaşayan bütün Hıristiyanların idaresinin Mârûnî Kaimmakamlığı'na havale edilmesi halinde kendilerine tayin kılınacak vekile razı olacaklarını beyan ettiler. Bunun üzerine Esad Paşa, Beyrut'ta bulunan beş devletin konsoloslarıyla iki defa toplantı yaparak meseleyi çözmeye çalıştıysa da sonuç alamadı.⁷⁹

Esad Paşa, İstanbul'a gönderdiği 10 Mayıs 1844 tarihli gizli yazıda, Cebel-i Lübnan'ın iki ayrı kaimmakam tarafından idare edilmesiyle düzenin sağlanmasını mümkün görmediğini, Mârûnîlerin ve Dürzilerin ileri gelenleri ile yapılan gizli görüşmelerde onların da aynı kanaatte olduklarını, iki tarafın da Osmanlı

⁷⁵ BOA, İ.MSM, 43/1135, Belge no:24, 25 (Esad Paşa'dan Sadaret'e. 9 Şevval 1259/2 Kasım 1843).

⁷⁶ BOA, İ.MSM, 43/1135, Belge no:4, 6, 7, 8, 9.

⁷⁷ BOA, İ.MSM, 43/1135, Belge no:27 (Arz tezkeresi ve irade. 8 Muharrem 1260/29 Ocak 1844).

⁷⁸ BOA, HR. SFR, 3.10/42.

⁷⁹ BOA, İ.MSM, 44/1144, Belge no:1, 2, 3, 8.

reayasından olmalarına rağmen ekser talimatı ecnebi memurlarından aldıklarını, bir memur ile ahalinin işlerinin yürütülmesi yolunun bulunması için gayret gösterilmesinin icap ettiğini bildirdi.⁸⁰ Esasında hükümet de siyasi ve idarî olarak bu düşünceleri benimsemekteydi, fakat Düvel-i Muazzama'ya verilen taahhütler sebebiyle bağımsız karar alma iradesine sahip değildi.

Cebel-i Lübnan meselesinin bir an önce bitirilmesi çok arzu edilmesine rağmen, tarafların sürekli karar değiştirerek yeni taleplerde bulunmaları yüzünden mümkün olamadı. Devlet bu süreçte cebrî yollara başvurulmayacağı, her işin mutedil surette halledileceği hususunda beş devlet temsilcilerine taahhütte bulunulduğundan yapılan tehditler de işe yaramamaktaydı. Dolayısıyla Esad Paşa, ortaya çıkan her yeni durum karşısında Bâbîâlî'den tekrar talimatname istemek durumunda kalmaktaydı. İşler sürüncemede kaldıkça da Bâbîâlî'nin Paşa'ya olan güveni zedelenmekteydi. Nitekim 15 Mayıs 1844 tarihli Sadaret yazısı ile Esad Paşa'ya, kararların uygulanmasını hızlandırması bir defa daha emredilirken; Defterdar Faik Efendi'den de gerektiğinde Paşa'nın ihtar edilmesi ve gayrete getirilmesi, uygulamayı tehir edecek bir durumun olması halinde bildirmesi istenmekteydi.⁸¹

5.3.Yağmalanan Malların Tazmini

Dürzîler ile Mârûnîler arasındaki ihtilaf sadece idare usulünün belirlenmesinden ibaret değildi. 1841-1842 yıllarında meydana gelen çatışmalardan dolayı iki taraf da mal ve can bakımından büyük zararlar görmüşlerdi. Özellikle Mârûnîlerin kayıpları daha fazla idi. Mârûnîlerin gasp ve yağma edilen mallarının geri alınması veya bir şekilde tazmin edilmesi Cebel-i Lübnan'ın idaresi konusuyla her zaman birlikte ele alınmış olan bir mesele idi.

Esad Paşa, Sayda'ya geldikten kısa bir süre sonra bu konuyu çözmek maksadıyla, Beyrut ve Sayda'nın ulema, vücu, gayrimüslim tüccarlarından, iki taraf arasındaki çatışmalarda ve yağmalama hadiselerinde kat'iyen rolü olmayan, olaylara dair bilgi sahibi bulunan, dürüst ve iyi niyetli şahıslardan müteşekkil otuz kişilik tahmin meclisi oluşturdu. İlk toplantısını 22 Şubat 1843 günü yapan bu meclisin çalışmalarına çoğu zaman kendisi de katıldı. Tarafların sundukları hasar defterleri aşırı mübalağalı görüldüğünden tahmin meclisi tarafından şikâyetçilerin eski servetleri ile iddiaları karşılaştırıldı. Nihayetinde tam bir mutabakatla, Mârûnîlerin gerçek zararları on altı bin kise (1 kise=500 kuruş), Dürzîlerin gerçek zararları ise iki bin altı yüz kise olarak belirlendi. Mârûnîlerin uğradıkları hasardan

⁸⁰ BOA, İ.MSM, 44/1144, Belge no:9 (Esad Paşa'dan Sadaret'e. 21 Rabiulahir 1260/10 Mayıs 1844). Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul 2011, s.121'de ayrıntı vermeden bir Türk paşasının varılan çözüm şeklini "örgütlü bir sivil savaş" olarak nitelediğini yazmaktadır.

⁸¹ BOA, C.DH, 110/5494, Belge no:1 (26 Rabiulahir 1260/15 Mayıs 1844).

Dürzîlerin hasarı çıkarıldığında kalan meblağın on üç bin altı yüz kise olduğu ilan edildi. Esad Paşa, Dürzîlerin maddî kudreti olmadığından, çatışmayı bir an önce bitirmek için tazminatın bir miktarının devletçe karşılanmasını teklif etti. Hükümet, sefâretlerin de görüşlerini aldıktan sonra belirtilen tazminat miktarlarını uygun buldu.⁸²

Tazminat konusuna dair İstanbul'dan gönderilen yazı kaimmakamlara iletildiğinde Mir Ahmed Raslan kudretlerinin nakden ve taksitle ancak üç bin kise akçe vermeye yeteceğini, kalan miktarın devlet tarafından ihsan olunmasını talep etti. Mir Haydar ise tazminat olarak sefâretler tarafından tasdik edilen on üç bin altı yüz kisenin tamamen ödenmesini istediklerini, bütün bunlardan daha önemli olarak karma mukataaların idarî statüsü belirlenmeden tazminat meselesinde bir uzlaşmaya milletin karşı olduğunu bildirdi.⁸³

6. Esad Paşa'nın İstifa Talebi

Cebel-i Lübnan'da kurulmak istenen düzene ilişkin talimatın Beyrut'a gönderilmesinin üzerinden aylar geçtiği halde elle tutulur bir neticeye ulaşılamadı. Gösterdiği gayretlere rağmen hemen hemen hiçbir meselenin çözüme kavuşturulamaması Esad Paşa'yı da bunalttı ve sonunda başarısızlığını itiraf ederek görevinden affını talep etti. Paşa'nın, Sadaret makamına yolladığı 10 Mayıs 1844 tarihli istifa yazısında özetle şöyle denilmekteydi: Lâyık olmadığım halde şimdiye kadar memur edildiğim vazifelerde gücüm mertebesinde gayret ve sadakat icra ederek hamdolsun utanç vesilesi olacak bir şey vukua gelmemiştir. Sayda eyaletine memuriyetimden beri de uyku ve huzuru terk ederek gece gündüz emredilen işleri fedakârca icra etmeye çalıştım. Ancak Mârûnîler ile Dürzîlerin cibilliyetlerinde var olan kötülüklerinden dolayı aralarındaki husumetin çaresi bulunamamıştır. Ecnebi memurlarından bazılarının da her hususta şiddetli ısrarları müşâhade olunmaktadır. Bundan dolayı bendeniz hem utanç hem de ızdırapta kalmaktayım. Sayda eyaletinin zâbıtâ işlerinin idaresi dahi zamanın ve şartların etkisinden dolayı şimdiye kadar uyabildiği ölçüde icra edilmiş, önemli bir gaile çıkmadan vakit geçirilmiştir. Büyük ölçüde vergi tahsilâtı yapılamayarak bakaya kalmıştır. Eyaletin zaptiye ve tahsiliye işlerinin başarısı askerî kuvvetin mevcudiyetine bağlı olup hükümetin nüfuzu her geçen gün azalmaya ve çökmeye başlamıştır. Benim burada bir süre daha görevde kalmam ile umulan düzeyde muvaffakiyet tasavvur olunamamaktadır. Bu ifadem, haşa ki, padişaha hizmetten fütur getirmek manasında değildir. Memuriyet mahallimin başka bir memuriyetle

⁸² BOA, İ.MSM, 43/1135, Belge no: 15, 24, 25, 27; HR. SFR, 3.10/42.

⁸³ BOA, İ.MSM, 44/1144, Belge no:8.

değiştirilmesini veyahut münasip görülecek başka bir şekilde görevden affedilmemi arz ederim.⁸⁴

Esad Paşa, esasında memuriyet görevlerinde şer'i özür olmaksızın, bıkkınlık ve ümitsizlik göstermenin nankörlük nev'inden bir hal olduğuna inanan birisiydi. Ancak eyalet ahalsinin en ufak bir vesilede kanunsuz hal ve harekete yöneldiklerini görmekteydi. Memleket nizamının askerî kuvvet ile vücuda geldiğini düşünen biri olarak göreve başladığı andan itibaren eyaletteki askerî gücün kuvvetlendirilmesini istemekteydi. Zira eyalet ahalsi âdetleri üzere zor görmedikçe itaat etmemekte, devletin askerî güç kullanmama sözü sebebiyle kendisi ise sadece sözlü tehditlerden ibaret buyrultular neşretmekle yetinmekteydi. Öte yandan Tanzimat reformları gereğince eyaletin malî işlerine karışmamasına, askerî kuvveti müstakilen idare etmek için ruhsatının bulunmamasına tahammül edememekteydi. Dolayısıyla ne yapacağı konusunda şaşkınlık içerisinde kalmaktan şikâyetçiydi. Üstelik İstanbul'dan işlerin iyi yürütülememesinden dolayı sürekli tenkit edilmekten üzüntü duymaktaydı. Bu yüzden ortaya çıkan vaziyet, kendisini bıkkınlığa, sorumlu tutulma kaygısına ve kabahatli sayılma endişesine sürükledi. İstifayı bu durumdan kurtulmanın bir çaresi olarak gördü.⁸⁵

Esad Paşa, kendisini başarısız ilan etse de olağanüstü şartların bulunduğu bir zamanda ve coğrafyada mümkün olanın en iyisini yapmaya çalışmış, genel olarak da icraatları ahali ve yabancı temsilcilikler tarafından müspet karşılanmıştı. Nitekim hükümet tarafından Beyrut'a hususi vazife ile gönderilmiş olan Divân-ı Deâvi Nezâreti Muâvin-i Sânisî Ömer Cemal Efendi; Paşa'nın devletin çıkarlarına uygun şekilde harekete gayret etmekte olduğunu, vazifelerini yoluyla icra ettiğini, bilcümle konsolos ve ahalinin kendisinden hoşnut olduklarını, bir müddet daha o havalide kalmasının lüzumlu olduğunu; buna karşılık eyalet işlerinin bu kadar karışık olduğu bir zamanda böyle bıkkınlık göstermesinin münasip olmadığını, padişah ve hükümet tarafından taltif edilerek moralinin yükseltilmesi gerektiğini raporlamıştı.⁸⁶

Esad Paşa'nın bıkkınlık göstermesi yüzünden Cebel-i Lübnan meselesini lâyıkiyle çözüme kavuşturulamayacağı hükümet tarafından prensip olarak kabul edilmekle birlikte, şimdilik görevden alınması münasip görülmedi. Bununla birlikte yine de mecburiyet hâsıl olduğunda yerine Halep Valisi Vecihî Paşa'nın getirilmesi planlandı.⁸⁷

⁸⁴ BOA, İ.MSM, 44/1144, Belge no:7 (Esad Paşa'dan Sadaret'e. 21 Rabiulahir 1260/10 Mayıs 1844).

⁸⁵ BOA, İ.DH, 93/4650, Belge no:1, 2.

⁸⁶ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:9.

⁸⁷ İ.MSM, 44/1144, Belge no:10; HR. SFR, 3.10/19.

7. Kaptan-ı Derya Halil Rifat Paşa'nın Beyrut'ta Görevlendirilmesi

Bâbüali, 30 Mayıs 1844 tarihinde hem bölgede devletin nüfuzunu daha da güçlendirmek hem de işlerin süratle yürütülmesini sağlamak üzere Kaptan-ı Derya Damat Gürcü Halil Rifat Paşa'nın geniş yetkilerle ve muvakkaten Beyrut'ta görevlendirilmesine karar verdi.⁸⁸ Halil Paşa, donanma ile önce Midilli'ye oradan da Beyrut'a ulaştı ve vakit geçirmeden Esad Paşa ve Faik Efendi ile müzakerelerde bulunarak yapılacak işleri planlamaya başladı.⁸⁹

Halil Paşa'nın Beyrut'a varmak üzere olduğu günlerde Trablusşam'da ahali arasında verginin affedildiğine dair bir ferman çıkmış olduğuna dair haberler yayılmıştı. Cebel-i Lübnan'a bağlı Cünbetü'l-Büşra adlı mukataa ahalisinin de vergilerini ödemek istemedikleri ve kaimmakamlarına muhalefet göstermek suretiyle fesat çıkarmaya giriştikleri duyuldu. Olayların civar şehirlere sirayetinin muhtemel olduğunu dikkate alan Esad Paşa, bölgeye bizzat gidip gitmemekte tereddüt etti. Halil Paşa'nın tam bu sırada Beyrut'a ulaşması sonrasında Esad Paşa'nın derhal Trablusşam'a gitmesi gerektiğine karar verildi. Paşa, refakatında kara ordusu ile donanmadan iki tabur nizamî asker ile Sayda ve Trablusşam eyaletinin başıbozuk askerlerinden oluşan önemli bir askerî güç ile harekete geçti.⁹⁰ Bu askerî gücün karşısında Trablusşam ahali hemen itaat etti, hadiselerle ön ayak olan on iki kişi yakalanarak Beyrut'a sevk edildi. Bu kişilerin işledikleri suçlara göre altı ay ile üç yıl müddetle Akkâ ve Sayda eyaletlerine sürgün edilmeleri kararlaştırıldı. Halkı tahrik ettiğinden dolayı Trablusşam Nâkibüleşraf Kaimmakamı Mustafa Efendi görevden alınarak yerine meclis kararıyla Mukaddemzade Emin Efendi seçildi. Bu karar daha sonra padişah tarafından da tasdik olundu.⁹¹

Cünbetü'l-Büşra mukataası ahalisine de cemiyetlerini derhal dağıtmadıkları takdirde mesuliyetin kendilerinde olacağına dair buyrultu gönderildi. İşin ciddiyetini anlayan ahali Mir Haydar vasıtasıyla Esad Paşa'dan özür diledi. Bundan böyle uygunsuz hal ve hareketleri vukua gelmeyerek vergilerini ödemedeki kusur etmeyeceklerini ifade ettiklerinden dolayı haklarında herhangi bir cezaî işleme başvurulmadı. Böylelikle gerek Trablusşam gerekse Cünbetü'l-Büşra

⁸⁸ BOA, İ.MSM, 44/1145, Belge no:5.

⁸⁹ Görev mahalline ulaştığını ve Esad Paşa ile görüştüğünü bildiren Halil Paşa'ya Sadaret makamı tarafından yazılan 27 Cemaziyelahir 1260/14 Temmuz 1844 tarihli cevabî yazıda başarılı olunması temennileri iletildi. BOA, A. MKT, 14/29. Bu görevlendirmeden ötürü Esad Paşa'nın kırgınlık göstermemesi için kendisi hakkında iltifatkar cümleler kullanılırken, Cebel-i Lübnan ile ilgili hususlarda birlikte çözüm yolları bulunması maksadının güdüldüğü ifade edilmiştir. C.DH, 110/5494, Belge no:2.

⁹⁰ BOA, İ.MSM, 43/1136, Belge no:3 (Halil Paşa, Esad Paşa ile Faik Efendi'den Sadaret'e 9 Recep 1260/25 Temmuz 1844).

⁹¹ BOA, İ.MSM, 43/1139, Belge no:2, 4, 5.

mukataasında meydana gelen isyankâr davranışlar, fiilen askerî güç kullanmaya hacet kalmadan bitirilmiş oldu.⁹²

Halil Paşa, pek çok konuda Esad Paşa'nın takip ettiği siyasetin doğru olduğunu gördü. Bunların başında da bölgede askerî varlığın artırılmasına duyulan ihtiyaç idi. Bâbîâlî, o zamana kadar ecnebi devletlerin itirazlarını önlemek için Sayda eyaletinin asker bakımından takviye edilmesi yolundaki teklifleri ya karşılamamış ya da ağırdan almıştı. Gerek Meclis-i Valâ Reisi iken gerekse şimdi Kaptan-ı Derya olarak İstanbul'da güçlü nüfuz ve itibar sahibi olan Halil Paşa'nın aynı yoldaki talepleri ise fazla direnç gösterilmeden kabul edildi.⁹³ Canning'in görünüşte olmak şartıyla olumlu bakması üzerine Sayda eyaletinden istenen iki alay nizamî askere bedel olarak Antalya'da bulunan bir alay hassa askerinin görevlendirilmesine karar verildi.⁹⁴ Alayı teşkil eden taburlar, 1 Eylül 1844 Pazar günü Beyrut'a ulaştıktan sonra Sayda, Cübeyl taraflarına sevk edildiler; halka da askerlerin ikame edilmesindeki amacın cebir ve şiddet olmayıp asayişin muhafazası maksadından ibaret olduğu anlatıldı.⁹⁵

Trablusşam ve Cünbetü'l-Büşra tarafındaki itaatsizliğin askerî güç gösterisiyle bertaraf edilmesi, bu konudaki taleplerin haklılığını ortaya koydu. Esad Paşa'nın taleplerini sürekli reddeden hükümet, Halil Paşa'nın isteği üzerine alenî bir isyan olması halinde cebri kuvvet kullanılabilmesine ruhsat verdi.⁹⁶ Gerçi Esad Paşa verilen izni yeterli bulmamaktaydı. Zira cebri kuvvet kullanma yetkisi bir isyan vukuuna bağlanmıştı. Bu yüzden ahali vergi vermekten kaçınmakta ama eline silah almamaktaydı. Dolayısıyla O'na göre vergi ödememenin de isyan hükmüne konulacağı ilan edilmeliydi.⁹⁷ Bâbîâlî'ye göre ise icap ettiğinde kuvvet kullanılabilceğine dair mutedil derecede tehdit yoluyla düzenin sağlanması esas olmalıdır. Faraza eyalet yönetimince lüzumlu görülür ise yeniden müracaat edilebilirdi. Bundan dolayı genel bir cebri kuvvet kullanma izni verilmedi.⁹⁸

Cebel-i Lübnan meselesinin kolaylıkla çözümlenemeyeceğini gören Halil Paşa yaz mevsiminin sona ermesine doğru Bâbîâlî'den emrinde bulunan sekiz gemiden dördünün Beyrut'ta kalmaya devam etmesi, kalanının da daha uygun barınma alanı sağlayacağından ötürü Marmaris limanına sevk edilmesi konusunda

⁹² BOA, İ.MSM, 43/1139, Belge no:4 (Esad Paşa'dan Sadaret'e 28 Recep 1260/13 Ağustos 1844).

⁹³ BOA, İ.MSM, 43/1136, Belge no:3 (Halil Paşa, Esad Paşa ile Faik Efendi'den Sadaret'e. 9 Recep 1260/25 Temmuz 1844).

⁹⁴ BOA, HR. SFR, 3.10/18; İ.MSM, 43/1136, Belge no:4 (Arz tezkeresi ve irade. 19 Recep 1260/4 Ağustos 1844).

⁹⁵ BOA, İ.MSM, 43/1139, Belge no:3; 44/1149, Belge no:13, 15.

⁹⁶ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:18, 19.

⁹⁷ BOA, İ.DH, 93/4650, Belge no:1.

⁹⁸ BOA, HR. SFR, 3.10/18.

hükümeti ikna etti. Paşa'nın amacı havaların müsait olduğu zamanlarda Beyrut açıklarında bayrak göstermek suretiyle, bilhassa bu taraflara gelmesi muhtemel Fransız gemilerine karşı duruş sergilemek, Fransa'dan destek ümit eden yerel güçlere karşı da tavır göstermek idi.⁹⁹

Bu süreçte çalışmalarını olumsuz etkileyen bir husus da, Mir Beşir'in veya oğlu Mir Emin'in Cebel-i Lübnan'ın başına getirilebileceği beklentisi idi. Hatta bazı Mârûnî ve Dürzî gruplar bu doğrultuda arzuhaller vermeye yönelmişlerdi.¹⁰⁰ İngiltere Sefâreti Başkâtibi Alison'un Mir Kasım ile Mir Beşir Şihâb'ın Rumeli veya Anadolu taraflarında konsolos bulunmayan münasip bir mahalle gönderilmesinin pek isabetli olacağı yolunda hükümete tavsiyesi de olmuştu.¹⁰¹ Ancak Fransa'nın tepkisinden çekinildiğinden bu konu sürekli ertelenmekteydi. Mârûnîlerin öncülük ettiği Mir Beşir'in geri dönmesini talep eden dilekçeler takdim etme girişimleri Esad Paşa tarafından menedilerek bir de uyarı buyruktusu neşredildiğinde, Fransa ve Avusturya sefirleri durumu şiddetle protesto etmişlerdi.¹⁰² Fransa ile Avusturya'nın baskılarına rağmen Bâbîâli, Şihâb ailesinden birinin emir olarak tayin edilmesine kesinlikle karşı idi. Cebel-i Lübnan'ın bu aileden bir kaimmakamla idaresinin tercih edilmesi halinde bölgenin adeta Fransa'nın mülkü hükmüne girmiş gibi olacağı düşünülmekteydi. Böyle bir duruma zaten hem İngiltere'nin hem de Dürzîlerin itiraz edecekleri değerlendirilmekteydi.¹⁰³

Mir Beşir ise, Fransa'nın da desteği ile Cebel-i Lübnan'daki akraba ve taraftarlarına bol miktarda para ve ifsat edici haberler göndererek propagandasını yaptırmakta; bölgede düzenin bir türlü kurulamamasından yararlanmaya çalışmaktaydı. Hatta bu durumdan rahatsız olan Mir Haydar, Halil Paşa ve Esad Paşa'ya böyle devam etmesi halinde kendisinin kaimmakamlık edemeyeceğini belirterek istifaya niyetlendiğini ifade etmiş, niyetinden güçlükle vazgeçirilmişti.¹⁰⁴

Sefâretler aracılığıyla Londra ve Paris'te nabız yoklayan Bâbîâli, Mir Beşir'in pek de sahiplenilmeyeceğini; Canning'in de İstanbul'dan uzaklaştırılmasından yana olduğunu öğrendi.¹⁰⁵ Fransa Sefiri'nin de direnç göstermeyerek sadece

⁹⁹ BOA, HR. SFR, 3.10/18; İ.MSM, 43/1136, Belge no:2, 16, 17, 18, 24.

¹⁰⁰ BOA, İ.MSM, 43/1135, Belge no:2, 3, 10, 18, 20, 23.

¹⁰¹ BOA, İ.MSM, 42/1129, Belge no:17.

¹⁰² BOA, İ.MSM, 43/1136, Belge no:1; 43/1139, Belge no:3, 6; 44/1144, Belge no:10; 44/1145, Belge no:5; 44/1149, Belge no:7, 11; A.MKT. MHM, 1/34. A. DVN, 6/82; HR. SFR, 3.9/88, 3.10/19;

¹⁰³ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:21, 22.

¹⁰⁴ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:14, 20.

¹⁰⁵ BOA, İ.MSM, 44/1145, Belge no:3, 4; 44/1149, Belge no:11, 12, 24; HR. SFR, 3.9/41.

kendisine ve maiyetine belirli miktarda maaş tahsis edilmesini rica etmesi üzerine Safranbolu'ya sürgün edildi.¹⁰⁶

Halil Paşa'nın Beyrut'a gönderilmesinden fazla zaman geçmediği halde Bâbîâlî, hükümetin mütalaalarının eyalet yönetimine lâyıkıyla anlatılması için Divân-ı Deâvi Nezâreti Muâvin-i Sânisî Ömer Cemal Efendi'nin muvakkaten Beyrut'a tayin olunmasına karar vermişti.¹⁰⁷ Cemal Efendi, 23 Ağustos 1844 tarihinde yapılan toplantıda Halil Paşa, Esad Paşa ve Faik Efendi'ye Bâbîâlî'nin hadiselere bakışını, Cebel-i Lübnan konusunun en öncelikle mesele olduğunu uzun uzun izah ederek artık çözüme kavuşturulması yolundaki hükümet iradesini dile getirdi. Halil Paşa, Beyrut'ta bulunan konsoloslar ile meselelere dair istişarelerde bulduktan sonra Dürzî ve Mârûnî kaimmakamlarıyla şeyh ve ümerasını Beyrut'a davet ederek 2 ve 3 Eylül 1844 tarihlerinde bir dizi toplantı yaptı. Toplantılara Esad Paşa, Faik ve Cemal efendiler de iştirak ettiler.¹⁰⁸

İlk olarak Mârûnîlerden Mîr Haydar ve yirmi kişilik temsilciler ile görüşüldü. Halil Paşa açılış konuşması yaparak çeşitli zamanlarda devlet makamlarına verdikleri arzuhallerde asayiş ve rahatlarının sağlanmasını, gaspedilen mallarının tazmin edilmesini istediklerini hatırlatarak bu hususları halletmek üzere görevlendirildiğini bildirdi. Açıklamaları sessizce dinleyen temsilciler aralarında müzakere etmek için toplantıya ara verilmesini istediler. 3 Eylül günü yapılan toplantıda tazminat maddesinin düzenlenmesine teşekkür ettiler. Dürzî taifesinden mal ve can bakımından çeşitli ölçüde zarar gördüklerinden idareleri altında yaşamak istemediklerini beyan ettiler. Kendilerine can ve mal güvenliği hususunda teminat verilmesine de ikna olmadılar. Onlar, devlete sadık ve itaatkâr olduklarını, fakat karma köylerdeki reyaya her ne kadar vekil tayin olunacak ise de, yine idare Dürzîlerin elinde olacağından kabul edemeyeceklerini beyan ettiler. Bunun üzerine Halil Paşa ve diğer yetkililer, beş devletin konsoloslarından da görüş alarak Mârûnîlere, sırf Dürzî idaresini kabul etmemekte ısrar edenlerin vatanlarından göçüp Mârûnî idaresinde olan veyahut eyalet dâhilinde bulunan diğer mahallere hicret eylemeleri lazım geleceğini belirtmeleri üzerine hicret keyfiyetine razı olduklarını söylediler. Hükümet yetkililerinin, böyle yapılmasının

¹⁰⁶ Gökbilgin, "Cebel-i Lübnan Meselesi", s.671. Mîr Beşir'in Safranbolu kazasına nakledilmesinden memnun kalmayan Avusturya Sefiri Sturmer'in, bunun Avrupa'da Hıristiyanların tahkir edildiği biçiminde yorumlanabileceğini hatırlatması üzerine yapılan işlemin sadece Cebel-i Lübnan'ın asayiş için olduğu bildirildi. BOA, İ.MSM, 45/1154, Belge no:17 (Arz tezkeresi ve irade. 26 Cemaziyelevvel 1261/2 Haziran 1845). Mîr Beşir bir süre sonra Safranbolu'nun havasına ve suyuna uyum sağlayamadığını beyan ettiğinden Bursa'ya nakledilmesi münasip görüldü. *Takvim-i Vekâyi*, 307 (17 Zilkade 1262/6 Kasım 1846).

¹⁰⁷ BOA, HR. SFR, 3.10/18.

¹⁰⁸ BOA, İ.MSM, 43/1136, Belge no:1. Bu süreçte Mârûnîlerden, iki kaimmakam ile bölgenin idare edilemeyeceği şeklinde beyanlarda bulunmamaları istenmişti. İ.MSM, 43/1139, Belge no:3.

yanlış olacağına dair dil dökmelerine rağmen Dürzî idaresini kabul etmeyenlerin hicret ve kabul edenlerin yurtlarında kalmalarına razı olduklarını ifade ettiler.

Dürzî temsilcilerle 2 Eylül 1844 günü yapılan toplantıda Halil Paşa, yağmalanan mallardan dolayı ödenecek olan tazminatın on bin kisesinin devlet tarafından karşılanacağını bildirdi. Bundan dolayı şükranlarını belirten Dürzîler, Deyrû'l-Kamer'in kadim usul gereğince kendi idarelerine bırakılmasını, burasının iki taraf kaimmakamlarının vekilleri ile idare olunmasının ihtilal ve fesada yol açacağını söylediler. Bunun üzerine yaşanan bunca hadiseden sonra Deyrû'l-Kamer'in kendilerine verilmesinin uygun olmayacağı, müstesna olarak iki tarafın vekilleriyle idaresinin ferman gereği olduğu belirtilerek toplantıya son verildi.¹⁰⁹

Bütün bu gelişmeler 12 Eylül 1844 gecesi toplanan Meclis-i Hass-ı Meşveret'te müzakere edildi. Meclisteki hâkim kanaate göre karma köylerdeki Mârûnîler, Dürzîlerin idaresini kabul edemeyeceklerini beyan eylediklerinden paşalar da, tehdit kabilinden olarak idareyi kabul etmeyenlerin hicret etmeleri lazım geleceğini söylemişlerdir. Fakat buna dair bir istek olmaksızın paşaların bu sureti dile getirmeleri ve meseleyi orada kararlaştırmayarak bayağı acizlik gösterip İstanbul'a havale etmeleri münasip görülmemiştir.¹¹⁰ Bununla birlikte İngiliz Sefâreti Başkâtibi Alison'un, Mârûnîlerden hicret edeceklerin sayısının sınırlı kalacağı, bazı şeyh ve ümeranın hicret eyleyebilecekleri, onların da esasında müfsit guruhundan bulduklarından dolayı hicret etmelerinin daha münasip olacağı yolundaki düşünceleri olumlu karşılandı. Bâbiâli, hicret maddesinin icrası takdirinde ne miktar nüfusun bunu isteyeceği ve ne veçhile icra kılınacağı keyfiyetinin de bildirilmesini Halil Paşa ile Esad Paşa'ya emretti.¹¹¹ Halil Paşa, Esad Paşa ve Faik Efendi bu kararları tebliğ etmek üzere Mârûnî şeyh ve vekilleri ile 1 Kasım 1844 tarihinde bir toplantı yapıldı. Toplantıda, Dürzî mukataacıların idaresinde bulunan karma köylerin kadimde olduğu üzere yine onların idaresinde olacağı, kendi taraflarından da her mukataa için birer vekil tayin etmeleri gerektiği, kararın nihaî ve kesin olduğu bildirildi. On güne kadar idareyi kabul ettiklerine dair haber gönderip vekillerini seçmelerine dair her mukataaya 4 Kasım 1844 tarihinde buyruktular gönderildi. Mârûnîlere tanınan on günlük mühletin sonunda yine olumlu bir gelişme sağlanamadı ve Dürzî idarecileri kabul etmeme konusunda ısrarcı oldular.¹¹²

¹⁰⁹ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:9, 21.

¹¹⁰ BOA, İ.MSM, 43/1139, Belge no:1.

¹¹¹ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:24 (Arz tezkeresi ve irade. 9 Ramazan 1260/22 Eylül 1844).

¹¹² BOA, İ.MSM, 44/1141, Belge no:2 (Halil Paşa, Esad Paşa ile Faik Efendi'den Sadaret'e. 22 Şevval 1260/4 Kasım 1844). Bu arada vekillerin Şihâb ailesi taraftarlarından olmamasına dikkat edilmektedir. İ.MSM, 45/1151, Belge no:3.

Bu bilgiler üzerine Hariciye Nezâreti ile Düvel-i Muazzama sefirleri arasında yeniden yazışmalar yapıldı. Nihayet diplomatik müzakereler sonucunda, Mart 1845 sonu itibarıyla Cebel-i Lübnan'daki düzenlemenin, daha önce uzlaşılan hususlarla birlikte şu şekilde olması kararlaştırıldı:

1. Cebel-i Lübnan, Mârûnî ve Dürzî Kaimmakamlığı'na ayrılmış olup her iki kaimmakam ayrı ayrı hükümetin nezâreti altında bulunacaklardır. İki kaimmakam arasında anlaşmazlık meydana geldiğinde Cebel-i Lübnan'ın güvenliği için görevlendirilmiş olan kumandan marifetiyle Sayda Müşiri'ne müracaat olunacak ve onun vasıtasıyla mesele hal yoluna konulacaktır.

2. Bölgenin merkezi olan Deyrû'l-Kamer'de istisnâî bir yönetim şekli tatbik edilecektir. Mârûnî ve Dürzî kaimmakamlar, Deyrû'l-Kamer'de ikamet etmeyecekler, onlar adına birer vekilleri oturacak, her iki taifenin işleri bu vekiller marifetiyle görülecektir.

3. Deyrû'l-Kamer'in içerisinde asker bulunmayacak, güvenliği sağlamak maksadıyla başka bir münasip mahalde ikame olunacaktır.

4. Deyrû'l-Kamer'de şer'î hukuk ile ilgili davalara bakmak üzere şeriati bilen müdeyyin bir naip tayin edilecektir.

5. Dürzî Kaimmakamlığı sınırları içerisindeki her bir köyde bulunan Mârûnîler arasından, Dürzî Kaimmakamı ile mukataacıların marifetiyle iki veya üç adam vekil adayı olarak seçilecek ve pusulaları Mârûnî Kaimmakamı'na gönderilecek, o da içlerinden birisini vekil olarak belirleyecektir. Benzer uygulama Mârûnî bölgesindeki Dürzîler için de geçerli olacaktır.¹¹³

6. Karma köylerde görevlendirilecek olan mukataacılarla, tayin olunacak vekiller yalnızca kendi hemcinsleri arasında zuhur edecek meseleleri karara bağlayacaklardır. Dürzîler ile Mârûnîler arasında olan davaları ise vekiller ile mukataacılar beraberce halledecekler, çözemedikleri davalarda doğrudan doğruya kendi milletleri kaimmakamlarına başvuracaklardır. Kaimmakamların da meseleleri çözememeleri durumunda Sayda Müşiri karar verici olacaktır.

¹¹³ İhtilaf konusu olan karma mukataaalar şunlardır: Canbulat şeyhlerinin İklîmü'l-Harub, İklîm-i Cezzin, İklîm-i Şuf ve Cebel-i Reyhan bölgesindeki dört, Ebu Naked şeyhlerinin Münasîf ve Şemmar'daki iki, İmad şeyhlerinin Urkubîn'deki bir, Talhuk şeyhlerinin Garbü'l-Fevkani'deki bir, Abdümelik şeyhlerinin Cerd'deki bir, Arslan (Raslan) emirlerinin Garbü'l-Tahtani ve sahil kesimlerindeki iki mukataası yani toplam 11 mukataa ve 6 mukataacı ailenin idaresindeki yerlerde altı Mârûnî vekil olacaktı. Mârûnîler tarafında karma olarak Abu'l-Lami emirlerinin Matn'deki bir mukataasında bir Dürzî vekil bulunacaktı. Gökbilgin, "Cebel-i Lübnan Meselesi", s.665-666.

7. İdare maddesinin tamamen uygulanmasının akabinde Mârûnîlere ödenmesi lazım gelen tazminat daha önce alınan karar doğrultusunda tediye edilecektir.

8. O tarafta bulunan konsolosların, işlerin kolaylıkla yürütülmesi konusunda mahalli hükümete yardımcı olmalarına dair sefâretleri tarafından kendilerine mahsus talimatlar gönderilecektir.¹¹⁴

Alınan bu kararların Sayda Müşirliği'ne bildirilmesinden sonra aslında yeni ihtilaf unsurları da ortaya çıkmaya başladı. Meselâ vekillerin işlerinin yalnız hukuka dair kabahatlara ve cürümlere dair davalara mı münhasır olduğu yoksa daha büyük davaları da kapsayıp kapsamadığı belirsizdi. Öte yandan zaptiye işlerinin iki taife mukataacıları yedinde olması gerektiği ecnebi temsilciler tarafından ifade edilmekteydi. Bâbîâlî, artık iyice bunalmış olarak işlerin daha fazla uzatılmaması için ortaya çıkabilecek bu türden meselelerin mahallinde çözülmesi gerektiğini kararlaştırdı.¹¹⁵

8. Esad Paşa'nın Azledilmesi

Bâbîâlî, Cebel-i Lübnan konusunda bir taraftan yukarıda anlatılan süreci devam ettirirken diğer yandan da Esad Paşa'nın görevde kalıp kalmamasının eyalet yönetimindeki etkisine dair araştırma yapmakta ve bir karara varmaya çalışmaktaydı. Hatta Eylül 1844'te hem Esad Paşa'dan hem de Halil Paşa'dan bu konudaki fikirlerini açıkça yazmaları istenmişti.¹¹⁶

Esad Paşa verdiği cevapta; eyaletin malî ve dâhili işlerinin yoluna konulmasına bütün gücüyle çalıştığını, ancak Cebel-i Lübnan meselesinin uzun bir müddet sürüncemede kaldığını, öteden beri talep edilen askerin gönderilmesi ve cebrî kuvvet kullanmaya izin verilmesi dolayısıyla artık yeis ve bıkkınlığa mahal kalmadığını, bundan sonra elinden geleni yapacağını, yalnız bu meselede bir şey demesinin haddi olmadığını, verilecek her karara razı olduğunu bildirmişti.¹¹⁷ Halil Paşa ise; Esad Paşa'nın işleri yürütürken her zaman usul ve esasa riayetle başka emel taşımadığını, değiştirilmesine veya görevde kalmasına eşit derecede

¹¹⁴ BOA, HR. SYS, 2920/56; HR. SFR, 3.10/42; İ.MSM.45/1151, Belge no:2, 3, 4 (Arz tezkeresi ve irade. 18 Rabiulevvel 1261/27 Mart 1845).

¹¹⁵ BOA, A.MKT. MHM, 1/67 (29 Rabiulahir 1261/7 Mayıs 1845). 1845 yılında bazı hukukî düzenlemeler yapılmış ise de yeterli olmamıştı. Bkz. Tuba Yıldız, "Bir Katl Davası Işığında Cebel-i Lübnan'da Tanzimat Hukukunun Dürzi Kimliğine Yansması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII/41 (2020), s.227-245.

¹¹⁶ BOA, İ.MSM, 44/1149, Belge no:24 (Arz tezkeresi ve irade. 9 Ramazan 1260 / 22 Eylül 1844).

¹¹⁷ BOA, İ.DH, 93/4650, Belge no:2 (Esad Paşa'dan Sadaret'e. 7 Şevval 1260/20 Ekim 1844).

baktığını ifade ederek yalnız azledilmesi halinde yeni müşire tayin emrinin gizlice bildirilmesini ve Beyrut'a vardıktan sonra ilan edilmesini tavsiye etmişti.¹¹⁸

Esad Paşa ile Halil Paşa'nın yazıları 6 Kasım 1844 tarihinde toplanan Meclis-i Meşveret'te müzakere olundu. Hâkim kanaat, Paşa'nın daha fazla görevde kalmasının faydalı olmayacağı yönündeydi. Fakat o sıralarda yerine tayin edilmesi düşünülen Vecihî Paşa'nın Arabistan Ordusu'nun teşkiliyle meşgul olmak üzere Urfa tarafında bulunması ve ordunun teşekkülünün bir-iki aya kadar tamamlanmasının beklenmesi sebebiyle değişikliğin ertelenmesine karar verilmişti.¹¹⁹

Cebel-i Lübnan'daki işlerin az çok yoluna girmesi, Arabistan Ordusu'nun teşekkülünün tamamlanması üzerine Esad Paşa'nın Sayda Müşirliği'nden azledilerek Bursa'da ikamet etmesine, yerine Vecihî Paşa'nın getirilmesine, Halep Valiliği'ne de kıdemli feriklerinden Dâr-i Şûra-yı Askerî Reisi Osman Paşa'nın vezaret rütbesi ile tayin edilmesine, Osman Paşa'nın Halep'e varışından sonra Vecihî Paşa'nın süratle yeni görev yerine gitmesine, Beyrut'a gittikten sonra memuriyetini ilan etmesine, görevlendirmelerin Halil Paşa'ya gizlice bildirilmesine 7 Şubat 1845 tarihinde karar verildi.¹²⁰ Osman Paşa'nın Mart 1845 sonuna doğru Halep'e ulaşması üzerine Vecihî Paşa Beyrut'a hareket etti. Vecihî Paşa, Beyrut'a ulaştıktan sonra teamül gereğince eyaletin meseleleri hakkında Esad Paşa ile kapsamlı bilgi teatisinde bulundu, teslim-tesellüm işlemleri gerçekleştirildi.¹²¹

Esad Paşa, Beyrut'tan ayrılmadan önce hükümetten, beş seneye yakın bir süredir İstanbul'da bulunan ailesinden uzak kaldığını, ikamet mahallinin İstanbul olarak değiştirilmesini talep etti. Kendisine verilen cevapta fermanın infazı için bir süre Bursa'da ikamet etmesi gerektiği belirtildi. Paşa, önce vapurla İzmir'e oradan da Bursa'ya hareket etti ve 25 Haziran 1845 tarihinde ikamet mahalline ulaştığını Sadaret makamına bildirdi.¹²² Burada bir hafta kadar kaldıktan sonra ikamet yerinin değiştirilmesine dair olan talebini tekrarladı. Sultan Abdülmecid, 13 Temmuz 1845 tarihli irade ile İstanbul'daki hanesinde oturmasına onay verdi.¹²³

¹¹⁸ BOA, İ.DH, 93/4650, Belge no:1 (Halil Paşa'dan Sadaret'e. 8 Şevval 1260/21 Ekim 1844).

¹¹⁹ BOA, İ.DH, 93/4650, Belge no:3 (Arz tezkeresi ve irade. 28 Şevval 1260/10 Kasım 1844).

¹²⁰ BOA, İ.DH, 97/4884.

¹²¹ BOA, İ.MSM.45/1151, Belge no:4 (Arz tezkeresi ve irade. 18 Rabiulevvel 1261/27 Mart 1845)
Tayin işleminin gizli tutulması sebebiyle haber *Takvim-i Vekâyi*'nin ancak 23 Rabiulahir 1261/1 Mayıs 1845 tarihli 286. nüshasında yer almıştı.

¹²² BOA, İ.DH, 105/5312, Belge no:1.

¹²³ BOA, İ.DH, 105/5312, Belge no: 2-5.

Sonuç

Esad Paşa'nın önceki idarecilik kariyerleri dikkate alındığında Sayda Müşirliği'nin pek başarılı geçmediği görülmektedir. Bunu kendisi de istifa talebini dile getirdiği yazısında itiraf etmektedir. Bu başarısızlığın sebepleri arasında; Tanzimat reformlarının uygulandığı bir eyalet olmamasına rağmen bazı malî ve askerî konularda yeni ilkelerin burada uygulanmak istenmesinin ortaya çıkardığı uyum zorlukları, eyaletin İngiltere başta olmak üzere bazı devletlerin yardımıyla Mısır idaresinden kurtarılması sebebiyle duyulan minnettarlık yüzünden hükümlerle ilgili taahhütlerde bulunulması, bilhassa Cebel-i Lübnan'da yaşayan Mârûnîler ile Dürzîler arasındaki çatışmaların dirayetli şekilde engellenememesi ön plana çıkmaktadır. Buradaki meselelerin çözümü konusunda Bâbîâlî, ecnebi sefâretlere sormadan adım atmamış, Esad Paşa'ya da ilk andan itibaren ecnebilerin taleplerini dikkate alarak eyaleti idare etmesi emredilmiş idi. Hâlbuki ecnebilerin maksatlarının bölgede barış ve sükûnu sağlamak olmayıp kendi devletlerinin menfaatlarını korumak ve artırmak olduğunu hem Esad Paşa hem de İstanbul'daki yönetici kadro gayet iyi bilmekteydi.

Sayda ile İstanbul'un uzaklığı, iletişim konusunun zaman alması, Esad Paşa'nın önerdiği hatta uygulamaya koyduğu bir usule dair yaptığı teklif yazısı henüz İstanbul'a ulaşmadan, hükümet tarafından ecnebi sefirlerin baskısı ile bambaşka kararlar alınması moral bozucu, şevk kırıcı ve ümitsizliğe yol açıcı olmaktadır. Paşa'nın ikazlarına rağmen yapılan düzenlemelerin başarı şansı olmadığı gibi, Cebel-i Lübnan'da uygulanan idarî yapı ülkenin başka yerinde bulunmayan, başarısızlığa mahkûm bir sistemdi. Cebel-i Lübnan'ın Mârûnî ve Dürzî kaimmakamlıkları halinde idaresinde esasen sıkıntı olmayabilirdi, fakat bu idarî birimler ülkenin başka bölgelerindeki kazalar/sancaklar gibi birbirinden bağımsız değillerdi. Karma köylerin idaresindeki vekillik sistemi ile birbirleriyle ilişkili, içiçe, ihtilaf ve münazaaya açık hale getirilmişti. Çift başlı statüsü ile Deyrû'l-Kamer'in zaten idare edilemez hale getirildiği, sadece eyalet yönetimi tarafından değil Mârûnî ve Dürzî ileri gelenlerince de her defasında beyan edilmişti.

Bâbîâlî, açıkça Cebel-i Lübnan meselesi halledilmeden eyaletin diğer işlerine öncelik verilmemesini isterken, diğer yandan da bu işlerin niye sağlıklı bir şekilde yürütmediğinin hesabını Esad Paşa'dan sormaktaydı. Halil Paşa, bölgeye gelinceye kadar nizamî asker ihtiyacına dair istekleri dikkate alınmamış, ısrarlar üzerine asker gönderildikten sonra da bunların kullanılmasına epey zaman müsaade olunmamıştır. Bütün bunlardan dolayı Esad Paşa bu görevden alınması için adeta yalvarır hale gelmiştir. Paşa'nın itirazlarına rağmen oluşturulan idarî yapının asayiş ve sükûneti sağlamadığı da çok geçmeden meydana gelen olaylar ile açığa çıkmış oldu.

KAYNAKÇA**1-Arşiv Belgeleri: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Cevdet-Dâhiliye (C.DH): 110/5494, 111/5531.

Hariciye Nezâreti İdare Belgeleri (HR. İD):1907/19.

Hariciye Nezâreti Sefâret Belgeleri – Londra (HR. SFR.): 3.4/34, 3.9/41, 3.9/88, 3.10/18, 3.10/19, 3.10/42.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısmı Belgeleri(HR. SYS.): 2920/56.

İrade Dâhiliye (İ.DH): 22/1065, 35/1638, 57/2837, 66/3251, 68/3362, 69/3403, 78/3894, 93/4650, 97/4884, 105/5312.

İrade Mesâil-i Mühimme (İ.MSM): 27/758, 27/763, 42/1129, 43/1132, 43/1133, 43/1134, 43/1135, 43/1136, 43/1139, 44/1141, 44/1144, 44/1145, 44/1149, 45/1151, 45/1154.

Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemî Belgeleri (A. DVN): 6/82.

Sadaret Düvel-i Ecnebiye Belgeleri (A.DVN. DVE): 4/71.

Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri (A.MKT): 14/29.

Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Belgeleri (A.MKT. MHM): 1/34, 1/67.

2-Kitaplar, Makaleler, Gazeteler, Tezler

ABU-MANNAH, B. "Jerusalem in the Tanzimat Period", *Die Welt des Islams*, XXX/1-4 (1990), s.1-44.

Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih-i Lütfi*, VIII, Neşreden: Abdurrahman Şeref, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1306.

AKARLI, Engin Deniz, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1993.

ATLIOĞLU, Yasin, *Savaşta ve Barışta Lübnan Mârinûleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2014.

BAGLIOĞLU, Ahmet, *Orta Doğu Siyasî Tarihinde Dürzîler*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2006.

ÇETİN, Mehmet, "Tabiiyetten Vatandaşlığa: Yunan Tebaası Örneğinde Osmanlı Devleti'nde Tefrik-i Tebaa Uygulaması", *History Studies*, XII/5 (2020), s.2599-2620.

EKİNCİ, Abdullah, ORAK, Abdullah, "Bir Yol Ayrımına Doğru: Lübnan'da Mehmet Ali Paşa Yönetimi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44 (2020), s.225-240.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "1840'tan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, X/40 (1946), s.641-703.

HAZRAN, Yusri, "How Elites Can Maintain their Power in the Middle East: The Junblat Family as a Case Study", *Middle Eastern Studies*, LI/3 (2015), s.343-369.

HOURLANI, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Ed. William R. Polk and Richard L. Chambers, Chicago and London, 1968, s.41-68.

- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- KELEŞ, Erdoğan, “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamname”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43 (2008), s.131-158.
- LEWIS, Bernard, *Ortadoğu*, Çev. M. Harman, Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- LUTSKIY, Borisoviç, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, Çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul 2011.
- POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, Yurt Yayınevi, Ankara 1988.
- SARIALIOĞLU, İrşat, “Doğu Akdeniz’de Tanzimat: Lübnan’da Çift Kaymakamlık Sisteminin Tesis Edilmesi ve 19. Yüzyıl Güç Dengesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, LII/2 (2019), s.25-48.
- SARIALIOĞLU, İrşat, *Stratford Canning’in İstanbul Büyükelçiliği (1841-1847)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.
- SATIŞ, İhsan, “Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s.545-572.
- SAYDAM, Abdullah, “Savaş ve İsyan Hengâmesinde Yenilik Yapmak: II. Mahmud’un Valisi Esad Paşa’nın Deneyimleri”, *History Studies*, 13/4, Ağustos 2021, s.1321-1344.
- ŠEDIVÝ, M., “Metternich and the Syrien Question: 1840-1841”, *Austrian History Yearbook*, C.41 (2010), s.88-116.
- SONYEL, Salahi R., “The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses”, *Belleten*, LV/214 (1991), s.675-686.
- Takvim-i Vekayi*
- TEKİNDAG, M. C. Şehabettin, “XIII. ve XIX. Asırlarda Cebel Lübnan: Şihâb-Oğulları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, IX/13 (1958), s.31-44.
- TRABOULSI, Fawwaz, *A History of Modern Lebanon*, Pluto Press, London 2012.
- TUNALI, Ayten Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- ÜLMAN, A. Haluk, “1840-1845 Arasında Suriye ve Lübnan’ın Durumu ve Milletlerarası Politika”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XVIII/3 (1963), s.243-268.
- YILDIZ, Tuba, “Bir Katl Davası Işığında Cebel-i Lübnan’da Tanzimat Hukukunun Dürzî Kimliğine Yansıması”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı:41 (2020), s.227-245.
- YILDIZ, Tuba, *Gelenğin Hukuku Osmanlı’nın Adaleti Dürzîler ve Mârûnîler*, Vadi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2020.
- YİĞİT, Sibel Ceylan, *Cebel-i Lübnan’da Kimliksel Varoluşlar: Dürzîler ve Mârûnîler (1820-1860)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin 2021.
- YURTBİLİR, Yeliz Emine, *32/7 Fransa Ahkâm Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygurlukları Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017.

VAKIF MUHASEBE DEFTERİNDEN HAREKETLE GALATA VAKIFLARI VE MALİ YAPILARI (1686-1688)*

Galata Waqfs and Financial Structures Based on the Waqf Account Book (1686-1688)

Muhammet YENİYURT**

Özet

Bu çalışmada Bâb-ı Meşihat'te bulunan Şer'iyye Sicilleri Arşivi Galata Mahkemesi 144 numaralı vakıf muhasebe defterinden hareketle Osmanlı Galatası'nda faaliyet gösteren 37 vakfın 1686-1688 yıllarındaki mali durumlarına odaklanılmıştır. Çalışmanın temel sorusu, söz konusu yıllarda Galata bölgesinde faaliyet gösteren vakıfların ana gelir-gider kalemlerinin neler olduğu, zarar durumlarında sürekliliklerini nasıl sağladıkları şeklinde ifade edilebilir. Bu amaç doğrultusunda söz konusu yıllarda Galata bölgesinde faaliyet gösteren 37 vakfın kira ve murabaha gelirleri ile masarif ve vezaif giderleri detaylı bir biçimde incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, Galata vakıflarının gelirlerinin 3 yıl boyunca aynı seviyelerde kalırken giderlerinin ise yıldan yıla arttığı ve vakıfların zararlarını telafi etmek, gelir/gider arasında bir denge sağlamak için önceki dönem ve muaccele gelirlerini etkin bir şekilde kullandığı şeklinde ifade edilebilir. Çalışmamızda ulaşılan tüm sonuçlar Galata Mahkemesi 144 numaralı vakıf muhasebe defterinden elde edilen kısa dönemli veriler olup Galata bölgesi kapsamında uzun dönemli serilerin incelenmesi Galata vakıfları hakkında sağlıklı yorumlar yapılmasına imkân verecektir.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Ömer KARAOĞLU danışmanlığında hazırlanan "Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 144 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Galata Vakıfları (1686-1688)" başlıklı yüksek lisans tezinde ortaya konulan verilerden hareketle türetilmiştir.

** Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, muhammetyenyurt@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1528-9946
Makale Geliş Tarihi:24.06.2023 • Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

Anahtar Kelimeler: Galata, Galata Vakıfları, Vakıf, Vakıf Muhasebe Defteri, 144 no’lu Galata Mahkemesi Şer’iyye Sicili.

Abstract

This study examines the financial structures of 37 waqfs which were active in Ottoman Galata between 1686 and 1688. The waqf account book numbered 144 is used in the court records in the Bâb-ı Meşihat. The primary focus of the study is to determine the main sources of revenues and expenditures for the waqfs in the Galata region from 1686 to 1688, as well as how they maintained their financial stability in the event of any losses during that time. For this purpose, the kira (incomes from various real estate) and murabaha (incomes from monetary sources) revenue and expenditure of 37 waqfs in the Galata region in the aforementioned years are examined in detail. The results demonstrate that the revenues of Galata waqfs remained at the same levels for three years, while their expenditure increased annually. Moreover, the waqfs effectively used their previous period’s revenues and “muaccele revenues” to compensate for their losses and balance revenue/expenditure. The findings are based on three years of data, but more conclusive results can be obtained by increasing the number of waqfs and extending the study period.

Keywords: Galata, Waqfs, Galata Waqfs, Waqf Accounting, Galata Court Records, 144 Numbered Account Book

Giriş: Vakıf Tarihi ve Literatüre Kısaca Bir Bakış

Vakıf kurumu, İslam medeniyetinde 8. yüzyıldan günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere İslam ülkelerinin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısında çok önemli rol oynamıştır.¹ Resûl-i Ekrem’in “*İnsanoğlu öldüğü zaman, bütüün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i câriye, istifade edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat.*” hadîsi vakıf kurumunun temelini oluşturduğu söylenebilir.²

Vakfın kökenleri çok eski çağlara kadar dayanmaktadır. Hiç şüphe yok ki insanların birbirine yardım etmesi insanlık tarihi kadar eskidir. Babil’deki bir şahsın ruhunu selamete erdirmek için bir tapınak ve rahibe için mesken inşa

¹ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XLII, s. 479-486.

² İmâm Nevevi, Riyâzü’s Sâlihîn, İstanbul, Erkam Yayınları, 2019, C. 6, s. 221.

ettirmesi ³, eski Mısır'daki İskenderiye Kütüphanesi, eski Yunan ve Roma'daki site, korporasyon ve loncalar bu yardımlaşmanın bir ürünüdür.⁴ İslam öncesi Türk toplumlarında vakıfla ilgili bilgilerimiz, Fransız asıllı Alman arkeolog ve Türkolog Albert August von le Coq'un Doğu Türkistan'da yaptığı kazılardaki bilgilere dayanmaktadır.⁵ Ancak yardımlaşmanın sosyo-kültürel amacının yanı sıra vakfın uhrevi yönü İslamiyet'te de vurgulanmış ve temel amaç edinilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm, Hâdis ve Fıkıh vakfın dayandığı temel islamî kaynaklardır.

Vakıf kurumu, hicri 2. ve 5. yüzyıllarda müslüman coğrafyasında hızla yayılmıştır. Emeviler, Abbasiler ve Samaniler döneminde vakıf yönetimi düzenli bir şekilde kontrol edilmiş, vakıf işleri kadılar tarafından takip edilmiştir. Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları döneminde vakıf kurumu büyük bir titizlikle işletilmiş ve sosyal, siyasi ve ekonomik düzene büyük katkıda bulunmuştur.⁶

Osmanlı İmparatorluğu gelişmiş bir vakıf sistemini eski Mısır ve Roma, Emevi, Abbasi, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devletlerinden bir miras olarak devralmıştır. Ancak İmparatorluk devraldığı bu kurumu kendi siyasi, sosyal ve iktisadi ihtiyaçlarına göre geliştirerek önemli kurum haline getirmiştir.⁷

Vakıflar; mülkiyetleri, idareleri, kiraya verilmiş şekilleri, taşınıp-taşınmamaları ve mahiyetleri bakımından farklılaşmaktadır.⁸ Bu çalışmada vakıflar mülkiyetleri⁹, idareleri¹⁰ ve kiraya verilmiş şekilleri¹¹ bakımından değil sermayeleri açısından gayrimenkul ve menkul olarak ele alınarak mali açıdan incelenecektir.

Para vakfı, sermayesinin tamamı ya da belirli bir kısmı nakit paradan oluşan vakıflar olarak tanımlanmaktadır.¹² Borç verdiği fonla gayrimenkul vakıflarından farklılaşan nakit vakıflar %15 ribh oranını geçmemek şartıyla bireylere fon sağlamaktadır. Böylece vakıfların sürekliliğine katkı sağlamaktadır.¹³

³ Hatemi, H., Önceki ve Bugünkü Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi, İstanbul, 1969, s.20.

⁴ Köprülü, B., a.g.m. s.480-482.

⁵ W. Ruben, "Buddhist Vakıflar Hakkında", Vakıflar Dergisi, No. 2, 1984, ss. 173-181.

⁶ Köprülü, a.g.e., s. 16.

⁷ Tevfik Güran, Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar, Kitapevi, 2006, s. 3.

⁸ Çataltepe, a.g.e., s. 30.

⁹ Mülkiyetleri açısından vakıflar hakkında bilgi için bkz.; Günay, "Vakıf", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. XLII, s. 475-479.

¹⁰ İdareleri açısından vakıflar hakkında bilgi için bkz.; Çataltepe, İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar, s. 33.

¹¹ Kiralama usûlleri hakkında bilgi için bkz.; Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXI, ss. 389-391.

¹² Murat Çizakça, İslam Dünyasında Vakıflar, Kto Karatay Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 37.

¹³ Çizakça, a.g.e., s. 37.

Nakit vakıflar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısında iki temel önemli rol oynamıştır. Bu rollerden ilki kredi ihtiyacı olanlara fon sağlayarak tefecilere karşı yeni bir pazar oluşturması ikincisi ise İmparatorluğun iktisadi yapısında önemli yeri olan eğitim, sağlık, altyapı gibi hizmetlere yatırım için gerekli krediyi temin etmesidir.¹⁴

Vakıf paraları; *bey*, *bey' bi'l-vefa*, *bey' li'l istiğlal* ve *muamele-i şer'iyye* olmak üzere birçok yöntemle¹⁵ işletilmiştir.¹⁶ Bu kavramların detaylarına girmeden, konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için muamele ve bey işlemlerini kısaca açıklamamız gerekmektedir. İslam hukukunda bey'u'l-ıyne olarak bilinen uygulamaya Osmanlılar kısaca *muamele* demişlerdir. Muamele uygulaması tatbiki olarak şu şekilde tarif edilebilir:

*“Vakıf, borç vereceği kişinin sembolik değere sahip bir malını kredi vereceği para kadar bir bedel karşılığında peşin olarak satın alır; hemen ardından bu mal, vakıf tarafından belli bir yüzde eklenmiş bedelle vadeli olarak aynı kişiye satılır” veya “Vakfa ait sembolik değere sahip bir mal önce vadeli işlemle satılır, ardından daha düşük bedelle peşin olarak geri alınır”.*¹⁷

Sözlükte “*satmak, satılmak, satın almak*” manalarına gelen *Bey* ise, fıkhıta “*malın mal ile değişimi*” biçiminde tanımlanmaktadır. “*Bey' bi'l vefâ*”; “*bedeli iade edildiğinde geri alınmak üzere bir malın satılmasını konu edinen satış akdi*” olarak açıklanırken¹⁸; “*bey bi'l istiğlal*” ise “*Bir malın gelirinden faydalanmak için onun bizâat satıcısına kiralanması suretiyle yapılan satış*”¹⁹ olarak tanımlanmaktadır.

Osmanlı araştırmalarında vakıf müessesesini tarihi ve hukuki açıdan ele alan birçok çalışma mevcuttur. Fakat çalışmamız konunun iktisadi yönünü ilgilendirdiğinden özellikle şer'iyye sicillerinden hareketle yapılan iktisadi çalışmalar incelenmiştir.

Osmanlı araştırmalarında vakıf kurumunu tarihsel ve hukuki açıdan ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Fakat çalışmamız vakıfların mali yönüne vurgu

¹⁴ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, ss. 327.

¹⁵ Bidâa hakkında detaylı bilgi için bkz.; Ahmet Akgündüz, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 159.; Karz-ı hasen hakkında detaylı bilgi için bkz.; Hamdi Döndüren, Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, İstanbul, Erkam Yayınları, 2012, s. 405.; Mudarebe hakkında detaylı bilgi için bkz.; Hamdi Döndüren, Delilleriyle Ticaret Ve İktisat İlmihali, İstanbul, Erkam Yayınları, 2012, s. 429.

¹⁶ Özcan, a.g.e., s. 291.

¹⁷ Bilal Aybakan, “Muamele”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXX, s. 317-319.

¹⁸ Abdülaziz Bayındır, “Bey' bi'l-vefâ”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VI, s. 20-22.

¹⁹ Bey' bi'l- istiğlal için bkz.; Bey' bi'l vefâ, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VI, s. 20-22.

yaptığı için aşağıda zikredilen literatürde daha çok iktisat temelli çalışmalara değinilmiştir. Buna göre Ömer Lütfi Barkan, vakıf kurumunu ekonomik açıdan değerlendiren isimlerin önde gelenlerindedir. Barkan, II. Selim dönemi İstanbul evkaf defterlerinden yola çıkarak yazdığı makalesinde evladi vakıflara ve İslam miras hukukuna değinmiştir.²⁰ Barkan ilgili çalışmasında, evlatlık vakıflar selatin/büyük vüzera vakıflar ayrımını yaparak Anadolu ve Karaman vilayetlerindeki vakıflara ayrılan fonları harcama gruplarına göre tetkik etmiştir.

Murat Çizakça, 1667'den 1805'e kadar Bursa şer'iyye sicillerindeki 6 vakfiye sicilini incelemiştir. Çizakça, para vakıflarının örnek alınarak finansal kuruluşların modernize edilmesini ve girişim sermayesi sektörüne dahil edilmesini önermektedir. Ayrıca çalışmasında vakıfların sermaye artırma aracı olmaktan çok dağıtım aracı olduğunu savunmuştur²¹.

İsmail Kurt, 1994 yılında yaptığı çalışmada, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicillerindeki kayıtları kullanarak yirmi yedi farklı mahkemede 4.233 belgeyi incelemiş ve arşivde 3.950 para vakfı kaydına ulaşmıştır.²² Çalışmada Kurt, ilgili vakıfların buldukları mahkemeler, kuruluş tarihleri ve yerleri hakkında bilgi vermiştir. Ancak çalışmada nakit fonların sermayesi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tahsin Özcan, I. Süleyman dönemi Üsküdar Kadılığı şer'iyye sicillerini ele aldığı araştırmasında; nakit fonlarla ilgili teorik tartışmaları, nakit fonların tarihsel gelişimini ve Üsküdar'da kurulan 150 menkul vakfı incelemektedir. Menkul vakıfların finansal sermaye birikimine katıldığını, finansal sermayelerinin büyüklüğü ve kapitalizasyonları hakkında bilgi sağlamıştır²³.

Cafer Çiftçi, 16. ve 18. yüzyıldaki Bursa para vakıflarını incelemiştir. Çalışmasında vakıfların hukuki dayanağına, amacına, yönetimine ve Bursa şehrinin İmparatorluk için önemi değinmiştir. Bursa'da bulunan vakıfları bölgesel ve fonksiyonel dağılımlarına göre ele alarak vakıf gelir-giderlerini kaynakları dikkate alarak birtakım işlemler yapmıştır. Çiftçi, araştırmasında 199'u

²⁰ Ömer Lütfi Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller: Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.VI, No.1, 1940, ss. 156-181.

²¹ Murat Çizakça, Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993.; A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present, İstanbul, Boğaziçi University Press, 2000.

²² İsmail Kurt, Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma ve İnceleme Dizisi, 2015.

²³ Tahsin Özcan, Osmanlı Para Vakıfları: Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

menkul vakıf, 51'i gayrimenkul vakfı, 21'i ise hem menkul hem gayrimenkul olmak üzere 278 vakfı gelir türlerine göre sınıflandırmıştır²⁴.

Vakıf muhasebe defterlerine dayalı araştırmalara Tevfik Güran'ın *İktisadi ve Mali Yönleriyle Vakıflar* isimli eseri örnek gösterilebilir.²⁵ Güran konuyla ilgili araştırmasında, Bolayır Gazi Süleyman Paşa Vakfı ile İstanbul Süleymaniye Vakfı'nın yıllık hesaplarına dayanarak vakıfların iktisadi, mali yapısını ile dönem içindeki gelişme eğilimlerini detaylı olarak analiz etmiştir.

Kayhan Orbay, Saruca Paşa Vakfı ile II. Murat Vakfının mali durumlarını muhasebe kayıtları üzerinden analiz etmiştir. 17. yüzyılda her iki vakfın gelir kaybına uğradığını fakat ciddi bir mali kriz içinde olmadığı sonucuna ulaşmıştır²⁶. Osmanlı iktisadi ve kurumları tarihine kaynaklık eden vakıf muhasebe defterlerinin yapısı ve muhtevası incelediği araştırmasında mühimmelere, şer'iyye sicillerine, vakfiyelere, ahkâm ve tahrir defterlerine dikkat çekmektedir²⁷.

Çiğdem Gürsoy, Davudpaşa Mahkemesi para vakıfları muhasebe kayıtlarını incelemiştir. Çalışmasında para vakfı kavramına, vakıf hukukuna, vakıf paraların işletilme usulleri ile şahıs vakıflarına değinmiştir. Avarız, esnaf ve yeniçeri orta sandıklarının muhasebe kayıtlarını detaylı olarak ele almıştır. Gürsoy aynı zamanda muhasebe defterinde yer alan nakit vakıflara ait vakfiyeleri inceleyerek vakıfların sosyo-ekonomik hayattaki yerlerini imparatorluğun içinde bulunduğu iktisadi durumlardan nasıl etkilendiğini vakfiyeler üzerinden okumaya çalışmıştır²⁸. Ayrıca şer'iyye sicillerine dayalı yaptığı çalışmasında Evkaf Muhasebeciliği, Davutpaşa, Yeniköy ve Balat Mahkeme kayıtlarındaki para vakıflarının işleyiş prensiplerini ortaya koyarak para vakıflarını sosyoekonomik yönden araştırmıştır²⁹.

²⁴ Cafer Çiftçi, Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri: Avarız Vakıfları, Hirfet Vakıfları, Para Vakıfları, Selatin Vakıfları, Bursa, Gaye Kitabevi, 2004.

²⁵ Tevfik Güran, Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar: Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları, İstanbul, Kitabevi, 2006.

²⁶ Kayhan Orbay, "The Waqf of Saruca Pasha in Gallipoli and Agricultural Economy in 17th Century Thrace", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, No: 27, 2011, ss. 143-163.

²⁷ Kayhan Orbay, "Bursa'da Sultan II. Murad Vakfı'nın Mali Tarihi (1608-1641)", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. LX, No. 2, 2011, ss. 293-322.; Kayhan Orbay, "The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bayezid II's Waqf in Amasya (1594-1657)", Unpublished Master Thesis, Bilkent University The Institute of Economics and Social Sciences Department of History, Ankara, 2001.

²⁸ Çiğdem Gürsoy, "Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2015.

²⁹ Çiğdem Gürsoy, Mehtap Özdeğer, "Ebediyete Bağış: Balat Şer'iyye Sicillerinde Para Vakfı Kayıtları", Belleten, C. 86, s. 306, 2022, ss. 567-601.

Muhammet Emin Durmuş, İsmail Bektaş, Arif Akkaya Üsküdar para vakıflarının kayıtlarını incelemiştir. Durmuş, 1770-74 yılları arasında 81 vakfın muhasebe kayıtlarını saptamıştır.³⁰ Bektaş, vakıf gelir ve giderlerini 1139-1726 yıllarını için³¹ Akkaya ise 1798-1802 kapsayacak şekilde incelemiştir.³²

Yapmış oldukları yüksek lisans çalışmalarıyla Baha Mücahid Şahin, Ahmet Sedat Akel, Esra Saruhan vakıf muhasebe defterleri üzerinden Eyüp bölgesinde faaliyet gösteren vakıf kayıtlarını incelemiştir. Şahin, 1769-74 yılları arasında 34 vakfın muhasebe kaydını³³, Akel, 1804-08 yılları arası 23 vakfın mali durumunu³⁴, Saruhan ise 1777-81 yılları arasında 36 vakfın gelir-giderlerini detaylı olarak ele almıştır.³⁵

Makalenin temel amacı, 144 numaralı muhasebe defteri üzerinden Galata bölgesinde faaliyet gösteren menkul ve gayrimenkul vakıfları saptayarak mali yapılarını anlamaya çalışmaktır. Ayrıca literatürde Galata vakıfları üzerine yapılan çalışmaların sınırlı sayıda oluşu ve muhasebe defterlerine dayanmaması makalenin diğer çalışmalara göre önemini arttırmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın birinci bölümde Galata Şer'iyye Sicillerinde kayıtlı vakıflar ve muhasebe defterindeki diğer bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde, çalışma kapsamına alınan 37 vakfın murabaha, kira ve diğer gelirleri, üçüncü bölümde ise masarif ve vezaif giderleri analiz edilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise vakıfların gelir-gider dengesi ele alınmıştır.

³⁰ Muhammed Emin Durmuş, "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Son Çeyreğinde Üsküdar Para Vakıfları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SAÜ SBE İslam Ekonomisi ve Finansı ABD, Sakarya, 2016.

³¹ İsmail Bektaş, "Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SAÜ SBE İslam Ekonomisi ve Finansı ABD, Sakarya, 2017.

³² Arif Akkaya, "18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SAÜ SBE İslam Ekonomisi ve Finansı ABD, Sakarya, 2018.

Baha Mücahid Şahin, "18. Yüzyıl Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 246 No'lu Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1769-1773)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2018.

³⁴ Ahmet Sedat Akel, "Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1219-1223)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2019.

³⁵ Esra Saruhan, "18. Yüzyıl Şer'iyye Sicillerinde Yer Alan 137 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1191-1195)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2021.

1. Galata Sicillerinde Kayıtlı Vakıflar

Osmanlılar zamanında İstanbul şehri, bilâd-ı selâse ve suriçi olarak idarî/adlî bölgelere ayrılmıştı. *Üç kaşa* anlamına gelen bilâd-ı selâse; Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılıkları için kullanılan tabir olup bu kadılıklar mevleviyet payeli kadılar tarafından idare edilmekteydi. Bilâd-ı selâse kadılarının resmi daireleri yoktu ve şahsi evlerinin bir bölümünü resmi işleri için ayırmışlardı. Kâtip ve diğer görevliler işleri için kadınların şahsi evine gider ve burada çalışırlardı. Galata kadısına tabi naiblerin yetki alanı Hasköy ve Boğaz'dan Yeniköy'e kadar uzanan bir alanı kapsamaktaydı. Haliç'in kuzey yakası ile boğazın Avrupa yakası Galata kadılığına bağlıydı.³⁶

İstanbul'daki 27 mahkemeden biri olan Galata Mahkemesi, 1495-1923 yılları arasında faaliyet göstermiş olup 1.040 adet sicil kaydını muhtevasında barındırmaktadır.³⁷ Bu sicillerden 144 numaralı defter, Galata kazasındaki vakıfların gelir-giderlerinden oluşan vakıf muhasebe defteridir. Defterin dış yüzünde ilgili vakıf muhasebe kayıtlarının 1091/1680'den başladığı ve 1101/1689'da bittiği belirtilmektedir. Defterin iç sayfasında ise *Kara Bali* muhasebe kaydının ilgili defterde kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Defter toplam 156 sayfadan oluşmaktadır. Defterin sadece 114 ve 115. sayfası boş olup ilk sayfasından başlayarak sayfa numaraları sırasıyla sol üst köşeye ve sağ üst köşeye Arap rakamlarıyla yazılmıştır. Defter rık'a³⁸ yazı biçimiyle kaleme alınmıştır fakat yer yer siyakat³⁹ yazı türüne de rastlanılmıştır. Muhasebe kayıtları merdiven usulüne göre bir yıllık tutulmuştur.⁴⁰ Fakat zaman zaman toplu kayıtlara da rastlanılmıştır.

Defter, İstanbul Süleymaniye İl Müftülüğü Meşihat ve şer'iyeye sicilleri arşivinden temin edilmiştir. Akabinde defteri tanıma, inceleme ve çeviri faaliyetlerinden sonra vakıf muhasebe kayıtlarının künye bölümleri excelde tablolaştırılmıştır. Bu tablolaştırmayla beraber vakıf adı, kuruluş amacı, mahallesi, mütevellileri, muhasebenin kayıt altına alındığı zaman aralığı gibi bilgilere ulaşılmıştır. Künye bölümündeki bilgilerden hareketle toplam 113 farklı vakfın

³⁶ Mehmet İşpirli, "Bilad-ı Selase", TDV İslam Ansiklopedisi, C. VI, s.151-152.

³⁷ İlber Ortaylı, "Galata", TDV İslam Ansiklopedisi, C. XIII, s.303-307.

³⁸ Rık'a hakkında detaylı bilgi için bkz.; Mübahat S. Kütükoğlu, Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.

³⁹ Siyakat hakkında detaylı bilgi için bkz.; Said Öztürk, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.

⁴⁰ Muhasebe kayıtları hakkında bilgi için bkz.; Muhammed Emin Durmuş - İsmail Bektaş, "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu", PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 3, No.2, 2017, s. 196-209.

235 adet muhasebe kaydı ve vakıf muhasebelerinin 1678-1690 yılları arasında tutulduğu bilgisine ulaşılmıştır.

İlgili defterdeki tüm vakıflar ve muhasebe kayıtları ek1’de gösterilmiştir. Çalışma için hicri 1098, 1099 ve 1100 yıllarının seçilmiştir. Bunun temel sebebi ek1’de de görüldüğü gibi vakıf muhasebe kayıtlarının bu yıllarda yoğunlaşmasıdır. Hicri yıllar, miladi olarak sırasıyla 1686, 1687 ve 1688 yıllarına denk gelmektedir. Sonuç olarak 3 yıllık zaman aralığında 37 menkul ve gayrimenkul vakıf çalışma kapsamında ele alınmıştır. Çalışmanın bütününde birlik oluşturması açısından diğer bölümlerde hicri yıl yerine miladi yıl kullanımı tercih edilmiştir.

Vakıf muhasebe kayıtları temelde murabaha ve kira gelirleri ile vezaif ve masarif giderlerinden oluşmaktadır. Bazı kayıtlarda şerh kısmında da mevcut olabilmektedir. Vakıfların uyguladıkları ribh (kâr) oranlarına, gelirlerin işletilen nakit sermayeye bölünmesiyle ulaşılmıştır. Ayrıca çalışma kapsamında incelenen bazı vakıf muhasebe kayıtlarının şerh bölümlerinde zorunlu ribh oranı açık bir şekilde belirtilmiştir.⁴¹ Diğer vakıf muhasebelerini inceleyen çalışmalardan farklı olarak *masraflar* kısmı 144 numaralı defterde yer yer *el-ibracat jeryer ani-l ibracat* olarak zikredilmiştir.

Muhasebe kayıtlarının künye kısmında elde edilen bilgiler neticesinde 37 vakfın %80’ni erkekler, %20’si kadınlar tarafından kurulmuştur. Ayrıca çalışma kapsamında incelenen vakıfların kuruldukları yerler Kasımpaşa, Tophane, Emekyemez ve Arpa Emini mahallelerinde yoğunlaşmaktadır.

Muhasebe kayıtları deftere yazılırken zolata (isolette), esedî kuruş (rex daller), delikli ya da direkli para, kuruş ve akçe gibi çeşitli para birimleri kullanılmıştır. Makalenin bütününde karşılıklı sebebiyet vermemesi için 1 kuruş/1 esedî guruş 120 akçe kabul edilmiştir.⁴² Ayrıca belirtmemiz gerekir ki bu formülasyona aşağıda zikredilen vakıfların muhasebe kayıtlarından da açıkca ulaşılmaktadır.⁴³ Çalışma kapsamına alınan 37 vakfın adı, muhasebe defterindeki konumları, muhasebe tarihleri, mütevellileri ve mahalleleri ek 2’de detaylı olarak gösterilmiştir.

⁴¹ Galata Mahkemesi, 144 no’lu defter, s. 34/2, s. 38/2, s. 98/2.

⁴² İlgili dönemde kuruş-akçe-para karşılıkları için bkz.; Şevket Pamuk, “Kuruş”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. XXVI, ss. 458-459.

⁴³ “Belkıs Hanım Mektephane Vakfı”, “Memi Kethüda Vakfı”, Abacı Hacı Yusuf Vakfı” ve “Rıdvan Kethüda Vakfı” muhasebe kayıtlarının zimem bölümünde 1 esedi kuruş/kuruş’un 120 akçeye eşit olduğu belirtilmiştir.

2. Vakıf Gelirlerinin Analizi:

Vakıfların kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek için yeterli gelir kaynaklarına sahip olmaları gerekir. Vakıfların genellikle menkul (taşınır) ve gayrimenkul (taşınmaz) olmak üzere iki tür gelir kaynağı vardır. Menkul vakıfların gelirleri ağırlıklı olarak vakıf paralarından, gayrimenkuller ise tarım alanları, köyler, çiftlikler, bağlar, bağçeler, arsalar, dükkânlar ve hanlardan oluşmaktadır. Galata vakıfları, murabaha ve kira gelirleri olmak üzere temelde iki ana gelir elde etmektedir. Vakıfların üç yıl boyunca elde ettikleri gelir türleri, akçe cinsinden miktarları ve oranları 2.1 numaralı tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2.1: Vakıfların Genel Gelirleri ve Dağılımı, 1686-1688 (Akçe)

Gelirler	Yıllar						Genel Toplam	Genel Oran (%)	
	1686		1687		1688				
	Akçe	%	Akçe	%	Akçe	%			
Murabaha	149.256	40	142.599	40	147.260	39	439.115	40	
Kira	İcare-i Vahide	126.917	34	92.980	25	101.058	26	320.955	36
	İcareteyn	28.280	7	32.400	8	14.300	4	74.980	
	Mukataa	7.948	3	360	2	180	0	8.488	
Diğer	60.220	16	90.740	25	117.385	31	268.345	24	
Toplam	372.621	100	359.079	100	380.183	100	1.111.883	100	

Kaynak: Galata Mahkemesi 144 nolu Defter

Bu tablodaki rakamlara birtakım basit hesaplamalar ve elde edilen neticeler sonucunda ulaşılmıştır. Murabaha ve kira gelirleri, muhasebe defterinin irad/gelir ve zimem/borçlar bölümlerinden, diğer gelirler ise *bakiyye-i muhasebe-i mazkiye...* olarak ifade edilen irad bölümünden yararlanılarak oluşturulmuştur. Tedkik ettiğimiz defterde Galata bölgesinde faaliyet gösteren 37 vakfın 3 yılda elde ettiği murabaha ve kira gelir toplamı 1.111.883 akçe'dir. Gelirlerin 404.423 akçelik kısmını %36 ile kira gelirleri, %40'ını ise 439.155 akçe ile murabaha gelirleri, %24'ünü ise 268.345 akçeyle diğer gelirler oluşmaktadır. Kira gelirlerinin 320.955 akçesini icâre-i vâhide; 74.980 akçesini icâreteyn; 8.488 akçesini ise mukâtaa gelirleri oluşmaktadır. 2.1 numaralı tablo incelendiğinde vakıf murabaha oranlarının üç yılda yaklaşık aynı oranlarda olduğu fakat buna karşın kira gelir oranlarında ise ciddi bir düşüş olduğu görülmektedir. Diğer gelir kategorisinin kayda değer bir artış içerisinde olmasının nedeni diğer gelirler başlığı altında incelenecektir.

a) Murabaha Gelirleri:

Galata vakıflarının ana gelir kalemlerinden biri olan murabaha; vakıf paraların *muamele-i şer'iyye*, *bey bi'l istiğlal* ve *ferâğ bi'l istiğlal* gibi usullerle işletilerek *rihb* yani *kâr*, *każanç* elde edilmesidir. Aylık ya da yıllık olarak kaydedilen murabaha gelirleri, vakıf muhasebe defterlerinde *asl-ı mâl-ı mahsulat* ya da *asl-ı mâl-ı vakf* olarak kaydedilmiştir.

Çalışma kapsamında incelediğimiz vakıfların 25'i murabaha geliri elde etmektedir. 13 vakıf sadece murabaha geliri, 12 vakıf hem murabaha hem kira geliri elde etmektedir. 13 para vakfı fonlarını işleterek toplam 273.644 akçe; 12 para vakıf ise toplam 165.511 akçe gelir elde etmektedir.

Tablo 2.2'de Galata para vakıflarının işletilen nakit sermayeleri, uygulanan ribh oranları ve elde edilen murabaha gelirleri yıllar itibarıyla gösterilmiştir.

Tablo 2.2: Vakıf Murabaha Gelirleri,1686-1688, (Akçe)

Vakıf **	Yıllar								
	1686			1687			1688		
	İşletilen Nakit Sermaye (Akçe)	Ribh Oranı (%)	Elde Edilen Gelir (Akçe)	İşletilen Nakit Sermaye (Akçe)	Ribh Oranı (%)	Elde Edilen Gelir (Akçe)	İşletilen Nakit Sermaye (Akçe)	Ribh Oranı (%)	Elde Edilen Gelir (Akçe)
Abacı Hacı Yusuf Vakfı*	51.600	15	7.740	51.600	15	7.740	51.600	15	7.740
Ali Çelebi Vakfı	48.000	10	4.800	48.000	10	4.800	48.000	8	3.608
Arpa Emni Mahallesi Avarız Vakfı*	67.920	10	6.792	67.920	10	6.792	67.920	10	6.792
Baba Ali Vakfı*	14.000	10	1.400	14.000	10	1.400	14.000	10	1.400
Debbağ Hacı Yusuf Vakfı*	30.000	13	3.960	30.000	10	3.000	30.000	10	3.000
Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	34.366	10	3.436	32.458	9	2.921	34.500	7	2.415
Emekyemez Mahallesi Avarız Vakfı*	45.120	9	4.060	45.129	9	4.061	30.600	10	3.060
Hacı Ahmed Mektephane Vakfı*	48.000	10	4.800	48.000	10	4.800	48.000	15	7.200
Hacı Hüsrev Avarız Vakfı*	69.600	15	10.440	69.600	15	10.440	63.600	15	9.540
Hacı Mustafa Vakfı*	504.120	6	30.247	504.120	6	30.247	504.120	8	40.329
Hasan Bin Abdullah Vakfı	3.600	11	396	3.600	11	396	3.600	11	396
Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	85.200	13	11.076	85.200	13	11.076	85.200	10	11.076
Memi Kethüda Vakfı	10.871	15	1.630	10.860	15	1.629	10.860	15	1.629
Meryem Hatun Vakfı Zevce-i Ali Ağa*	72.900	10	7.290	72.900	8	5.832	72.900	8	5.832
Meryem Hatun Vakfı*	22.440	9	2.019	22.440	9	2.019	22.440	9	2.019
Okçu Musa Mahallesi Avarız Vakfı*	30.000	10	3.000	30.000	10	3.000	26.400	10	2.640
Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı	64.825	10	6.482	65.944	6	3.956	66.000	6	4.356
Rıdvan Kethüda Vakfı*	14.200	10	1.420	14.200	10	1.420	14.200	10	1.420
Sefer Kethüda Avarız Vakfı	59.940	11	6.593	59.940	11	6.593	59.940	11	6.593
Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	7.524	11	827	7.559	12	902	7.595	12	902
Şirkeci başı Mustafa Ağa Vakfı	26.760	15	4.014	26.760	12	3.211	15.000	15	2.250
Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	120.000	15	18.000	120.000	15	18.000	120.000	13	15.600
Şah Huban Vakfı	13.260	15	-	13.260	15	-	8.770	15	900
Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	31.200	12	3.744	31.200	9	2.808	31.200	8	2.496
Vani Ali Efendi Mektephane Vakfı*	51.250	13	6.662	51.250	13	6.662	51.250	13	6.662
Toplam	1.526.696	-	150.828	1.525.940	-	143.705	1.487.695	-	149.855

Kaynak: Galata Mahkemesi 144 nolu Defter

2.2 numaralı tabloda yer alan rakamlara ve oranlara gerek muhasebe kayıtları üzerinden gerekse de birtakım hesaplamalar neticesinde ulaşılmıştır. Buna göre, her bir vakfın işlettiği nakit sermaye miktarı ve elde edilen gelir miktarına, muhasebe defterinin irad bölümünden ulaşılmıştır. Herbir vakfın ribh oranına ise murabaha gelirlerinin işletilen nakit sermayeye bölünmesiyle ulaşılmıştır.

44 Yalnızca murabaha geliri elde eden vakıflar “*” işaretiyle gösterilmiştir

Tablodan görüldüğü üzere, fon sağlayan 25 para vakfının 1686-1687-1688 yıllarını kapsayan ribh oranları %6-%15 arasındadır. Galata para vakıfları 3 yıl boyunca toplam 4.540.331 akçe nakit sermaye işletmiştir. İşletilen bu nakdi sermayeden elde edilen gelir toplamı 444.388 akçedir.

2.2 numaralı tablodan elde edilen veriler sonucunda Galata para vakıflarının, 3 yıl boyunca yaklaşık olarak 4.540.331 akçe fon işlettiği bilgisine yukarıda değinilmiştir. Muhasebe kayıtlarında ulaşabildiğimiz verilere göre işletilen bu fon miktarının kimlere tahsis edildiği incelendiğinde, para vakıflarının bu fon miktarının yaklaşık %23'ünü (1.044.276 akçe) çeşitli meslek gruplarındaki kişilere borç verdiğini görmekteyiz. İlgili fon miktarının %33'ünü 17 mütevellî, %9'unu 1 yağcı, %8'ini 1 nazır, %8'ini 1 kavukçu, %7'sini 1 habbaz, %6'sını 2 usta, %5'ini ise 1 imam kullandığı saptanmıştır. Toplam fon miktarı kişi başına değerlendirildiğinde ilgili meblağın %15'i nazır, %15'ü kavukçu, %14'ü habbaz, %8'i yağcı, %6'sı usta ve %4'ü mütevellî tarafından kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Daha yalın ifadelerle, toplam sermayenin %33'ini kullanan 17 mütevellî kişi başına değerlendirildiğinde fon kullanma oranı %4 olmaktadır.

Vakıflar, belirli sebeplerle (borçlunun ölümü, iflası veya istifası gibi) şahıslara verilen fonlardan elde ettikleri murabaha gelirlerini tahsil edemeyebilirler. Bu durum muhasebe kayıtlarının masarîf kısmında *battaliy-i murabaha* biçiminde ifade edilmektedir. Galata para vakıfları, söz konusu yıllarda kredi olarak verdiği murabaha gelirlerinin yaklaşık %7'sini tahsil edememiştir.

b) Kira Gelirleri:

Galata vakıflarının ana gelir kaynaklarından bir diğeri kira gelirleridir. Aylık ya da yıllık olarak kaydedilen kira gelirleri, vakıf muhasebe defterlerinde *asl-ı mal-ı mahsulat* başlığı altında ele alınmaktadır. Vakıflar, arazi, bahçe, dükkân, ev, oda gibi gayrimenkullerin kiralanmasından aylık veya yıllık gelir elde etmektedir. Vakıflar, gayri menkullerini üç farklı usülle kiraya vermektedir: “*icâre-i vâhîde, icâreteyn ve mukâataa*.” “*Vakfa gelir sağlayıcı unsurların kısa süreli ve bir defaya mahsus kiraya verilmesi anlamına gelen*” *icâre-i vâhîde*, belirli bir vakit sonra yerini *icâreteyn* usulüne bırakmıştır. Muaccel ve müeccel olarak alınan çift kira anlamına gelen *İcâreteyn*, terminolojide “*vakfın sahip olduğu bir akarı gerçek fiyatına yakın peşin bir kira bedeli ve buna ek olarak her ay ya da yıl sonunda ödenecek vadeli kira bedeliyle kiralanması*”na denilmektedir.⁴⁵ *İcâreteyn* adı verilen bu yöntemin I. Süleyman döneminden sonra yaygınlaştığını ayrıca belirtmek gerekmektedir.⁴⁶ *İcâreteyn* usulünün etkinliğinin azalmasından sonra uzun vadeli bir kiralama sistemi olarak

⁴⁵ Nazif Öztürk, “Mukâatah Vakıf”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXXI, s. 132-134.

⁴⁶ Berki, a.g.e., s. 108-109.

bilinen mukātaa usulüne geçilmiştir. *Mukātaa*, “*mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazi ve arsaların parsellere ayrılarak özel kişilere veya kurumlara kiralanması için yapılan kira sözleşmesi*” olarak tanımlanmaktadır.⁴⁷

Araştırma kapsamında incelenen 37 vakıftan 24’ü kira geliri elde etmektedir. 24 vakfın yarısı sadece kira, diğer yarısı hem kira hem murabaha geliri elde etmektedir. 404.423 akçe ile 24 vakfın vakıf gelirleri içindeki payı %36’dır. Vakıfların %30’u icâre-i vahide, %6’sı icâreteyn, yaklaşık %1’i mukātaa usulüyle gelir elde etmektedir. Tablo 2.3’te kira geliri elde eden vakıfların 3 yıl içindeki gelirleri yıllar itibarıyla gösterilmiştir.

2.3 numaralı tabloyu incelediğimizde kira geliri elde eden 18 vakfın gelirlerinde yıllar itibarıyla ciddi bir değişim olmadığını görmekteyiz. Buna rağmen bazı vakfın kira gelirlerinde ise önemsiz artış ve azalışlar söz konusudur.⁴⁸

1686 yılında vakıf kira gelirleri, %6 artarak 1687 yılında 117.876 akçeye ulaşırken 1688 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %22 azalarak 91.922 akçeye düşmüştür. 1687 yılında bir önceki yıla göre kira gelirlerinin artış nedenlerini incelediğimizde bazı vakıfların⁴⁹ *icâre-i bostan*, *icâre-i yeni odalar* gibi yeni ek gelir kaynağı sağladığını görmekteyiz. 1688 yılında, bir önceki yıla göre vakıf kira gelirlerindeki düşüş temel nedeni ise “Belkıs Hanım Mektephane Vakfı”nın 1686 ve 1687 yılında oldukça yüksek olan kira gelirlerinin 1688 yılında tespit edilememiş olmasıdır. Şayet 1686 ve 1687 yılında vakfın elde ettiği kira gelirleri 1688 yılı için aynı kabul edilirse kira gelirlerinde bir azalma olmadığı görülmektedir.

Tablo 2.3: Vakıfların Kira Gelirleri,1686-1688, (Akçe)

Vakıf ⁵⁰	Yıllar		
	1686	1687	1688
Ahmed Halife Vakfı*	2.400	2.400	2.400
Aişe Hatun Vakfı*	5.040	5.040	5.040
Ali Çelebi Vakfı	5.760	5.760	5.760
Arnavut Mehmed Efendi Vakfı*	6.050	6.050	6.050
Ayni Hatun Vakfı*	2.880	2.880	2.880
Belkıs Hanım Mektephane Vakfı*	30.492	30.492	-
Bezirganzade Mehmed Efendi Vakfı*	5.160	5.160	5.160
Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	6.388	6.360	6.336

⁴⁷ Mehmet Genç, “Mukātaa”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.XXXI, s. 129-132.

⁴⁸ “Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı”, “Hacı Memi Vakfı”, “İbrahim Ağa Vakfı”, “Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı”, “Piri Bey Mektephane Vakfı”, “Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı”

⁴⁹ Bu vakıflardan “İbrahim Ağa Vakfı”, 1098 yılında 1.200 akçe olan “*icare-i bostan*” gelirini 1099 yılında 6.000 akçeye yükseltmiştir. “Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı” ise 1099 yılında kira gelirini bir önceki yıla göre yaklaşık 2 katına çıkartmıştır. Bunun sebebi vakfın yeni kira geliri elde etmesidir. Vakıf, 1099 yılında “*icare-i yeni odalar*” başlığı altında 7.114 kira gelirine ek olarak 6.600 akçe yeni kira geliri elde etmiştir.

⁵⁰ Yalnızca kira geliri elde eden vakıflar “*” işareti ile gösterilmiştir

Hacı Mehmed Reis Vakfı*	1.260	1.260	1.260
Hacı Memi Vakfı*	6.840	6.840	6.720
Hasan Bin Abdullah Vakfı	5.760	5.760	5.760
İbrahim Ağa Vakfı*	5.100	5.100	9.900
Kuloğlu Mahallesi Avarız Vakfı*	600	600	600
Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	3.600	3.600	3.600
Memi Kethüda Vakfı	720	720	720
Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı	7.117	13.714	14.796
Piri Bey Mektephane Vakfı*	3.300	3.660	3.660
Sefer Kethüda Avarız Vakfı	720	720	720
Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	840	840	840
Sirkeci başı Mustafa Ağa Vakfı	720	720	720
Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	5.040	5.040	5.040
Şah Huban Mektephane Vakfı	1.800	1.800	1.800
Şahzamane Hatun Vakfı*	1.080	1.080	1.080
Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	2.250	2.280	1.080
TOPLAM	110.917	117.876	91.822

Kaynak: *Galata Mahkemesi, 144 nolu defter.*

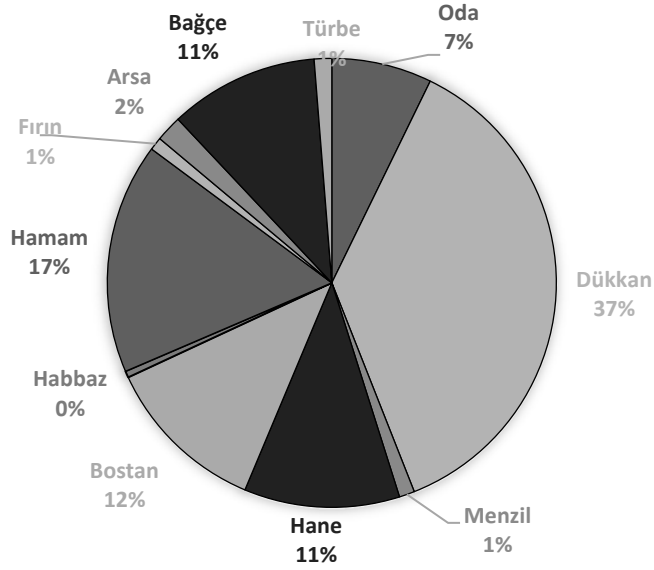
2.3 numaralı tabloda belirtilen kira gelirleri salt icâre-i vahide usulüyle elde edilen gelirlerdir. İcâre-i muaccele ve mukâtaa usulleriyle elde edilen gelirler, vakıf kira gelirleri tablosuna dahil edilmemiş ayrı ayrı ele alınmıştır. Böyle bir ayrıma başvurmamızın nedeni vakıf muhasebe defterlerinde salt kira gelirlerinin murabaha gelirleriyle beraber *el-müşeberat* başlığı altında ele alınmasıdır. 24 vakfın 8⁵¹ 74.980 akçe muaccele geliri elde etmektedir. İlgili muaccele gelirin %52'si iktisadi kuruluşlardan, %30'u meskenlerden, %18'i belirtilmeyen diğer gelirlerden tahsil edilmektedir. Tamamı dükkanlardan oluşan iktisadi kuruluşlardan elde edilen muaccele geliri 39.980 akçedir. Meskenler ise odalar ve menzillerden oluşmakta olup elde edilen muaccele geliri 22.000 akçedir. Çalışma kapsamına alınan vakıflar incelendiğinde 3 vakfın⁵² mukataa geliri elde ettiği görülmektedir. 3 yıl boyunca 3 vakfın elde edilen mukataa gelir toplamı 8.488 akçedir. 2.3 numaralı tabloda var olan salt kira gelirlerine muaccele ve mukataa usulüyle elde edilen gelirler eklenerek kira gelirlerinin yıllara göre dağılımı incelendiğinde, 1686 yılında %44 olan vakıf kira gelirleri, 1099 yılında %36'ya, 1100 yılında ise %30'a

⁵¹ “Ahmed Halife Vakfı”, “Ali Çelebi Vakfı”, “Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı”, “Hacı Memi Vakfı”, “Sefer Kethüda Vakfı”, “Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı”, “Şahzamane Hatun Vakfı”, “Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı”

⁵² “Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı”nın 1098 yılı muhasebe kaydında vakıf sahip olduğu hamam ve haneleri çeşitli kişilere kiralamış karşılığında 7.588 akçe mukataa geliri elde etmiştir. İlgili kayıt muhasebe defterinde “*mukataa-i haneba ve bamam yed-i müstecirin*” ibaresiyle kayıt edilmiştir. Diğer bir vakıf olan “Hacı Memi Vakfı” 1098 yılında elde ettiği 360 akçe mukataa gelirini “*mukataa-i zemini*” olarak kayıt etmiştir. Vakıf 1100 yılında elde ettiği 180 akçe mukataa gelirini ise “*icare-i zemini türbe der Galata*” ibaresiyle kayıt etmiştir. Bu ibareye göre vakıf sahip olduğu Galata'daki türbeden mukataa geliri elde etmektedir. “Şahzamane Hatun Vakfı”ise İstanbul'daki mukim olan arsasını çeşitli kişilere kiralamış karşılığında 360 akçe mukataa geliri elde etmiştir. İlgili kayıt “*an-mabsül-ii akçe-i mukataa-i der-İstanbul*” ibaresiyle kayıt altına alınmıştır.

düşmüştür. Kira oranlarındaki bu düşüşün ana nedeni icare-i vahide ve mukataa gelirlerinde meydana gelen ciddi azalışlar ile “Belkıs Hanım Mektephane Vakfı”nın kira gelir bilgisine ulaşılmamasıdır.

Kira geliri elde eden 24 vakfın muhasebe kaydının gelir bölümlerinde vakıfların kiraya verdikleri gayrimenkul türleri hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Gayrimenkuller türleri *tarımsal işletmeler*, *meskenler* ve *iktisadi kuruluşlar* biçiminde tasnif edilmiştir. Arsalar, bağçeler ve bostanlar *tarımsal işletmeler* kategorisine; menziller, odalar, haneler ve türbe *mesken* kategorisine; dükkânlar, fırınlar ve hamamlar ise *iktisadi kuruluşlar* kategorisine dahil edilmiştir.⁵³ Galata vakıfları 1686-1688 yılları arasındaki kira gelirlerinin yıllık ortalama %55’ini *iktisadi kuruluşlardan*, %25’ini *tarımsal işletmelerinden*, %20’sini ise *meskenlerden* tedarik etmektedir. “*İktisadi kuruluşlar*”dan elde edilen gelirin %64’ü dükkânlardan, %36’sı ise hamamlardan karşılanmaktadır. Menziller’in *mesken* kategorisi içindeki payı %45’tir. Ve bu menziller daha çok yüksek gelir sahibi kişilere aittir. Oda ve hane’nin *mesken* kategorisi içindeki payı ise %55 olup daha çok köylü, işçi, tüccar ve memurlara aittir. Gayrimenkul türlerinden elde edilen yıllık ortalama kira gelirinin bu gelirlerin toplamı içindeki oransal dağılımı şekil 2.1’de gösterilmiştir.

Şekil 2.1. Gayrimenkul Türlerinden Elde Edilen Yıllık Ortalama Kira Gelirinin Oransal Dağılımı, 1686-1688

⁵³ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003, s.96).

Şekil 2.1’de görüldüğü gibi yıllık kira getirisi en fazla olan gayrimenkul türleri sırasıyla dükkânlar (%37), hamamlar (%17), bostanlar (%12) ve bağçeler ile haneler (%11)’dir. Sonuç olarak; vakfedilen gayrimenkullerin %18’ini oluşturan iktisadi kuruluşlar, kira gelirlerinin yıllık ortalama %55’ini; vakfedilen gayrimenkullerin %6’sını oluşturan tarımsal işletmeler, kira gelirlerinin yıllık ortalama %25’ini; vakfedilen gayrimenkullerin %76’sını oluşturan meskenler ise kira gelirlerinin yıllık ortalama %20’sini oluşturduğu tespit edilmiştir.

c) Diğer Gelirler:

Murabaha ve kira gelirleri dışında vakıfların elde ettikleri gelirler *diğer gelirler* başlığı altında ele alınmıştır. Galata vakıflarının kira ve murabaha gelirleri haricinde *diğer gelirler* kategorisinin toplam gelir miktarı 268.345 akçedir. Diğer gelirlerin gelir kategorisi içindeki oranı ise %24’tür. İncelenen vakıflardan 15⁵⁴ bir önceki yıldan kalan *ez zıyade* yani kârını mevcut yıla devretmiştir. Ve bu durum vakıf muhasebe kayıtlarının gelir kısmında *bâkıyye-i muhasebe-i sene-i... , bâkıyye-i muhasebe-i mazıyye* olarak ifade edilmiştir. Diğer gelirlerin yıllar itibarıyla artış içerisinde olmasının temel nedeni, yukarıda zikredildiği gibi bir önceki dönem fazlalığın artarak bir sonraki yıla devredilmesidir. *Bâkıyye-i muhasebe-i mazıyye* olarak kaydedilen geçmiş dönem gelirlerin diğer gelirler içerisinde payı %96’dır.

Vakıf muhasebe defterinde karşılaşılan diğer gelir türleri 360 akçelik miktarla balmumu satışından elde edilen gelir ile gayrimenkullerin el değiştirmesi sırasında alınan *resm-i ferağ* vergisidir. *Ferağ*, “*icâreteynli vakıf malı üzerindeki tasarruf bakemın devrini ifade eden Osmanlı hukuk terimi*” olarak ifade edilmektedir. Çalışma kapsamında incelenen “Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı” ve “Piri Bey Mektephane Vakfı” *resm-i ferağ* geliri (320 akçe) elde etmektedir⁵⁵.

3. Vakıf Giderlerinin Analizi:

Vakıf muhasebe kayıtlarında giderler masarif ve vezaif olmak üzere iki ana bölümde incelenmektedir. “Masarif” bölümünde aydınlatma, tamirat, muhasebe, kira, yakacak, onarım gibi giderler; “vezaif” bölümünde ise idari, eğitim, cami ve kıraat görevli giderleri yer almaktadır.

⁵⁴ “Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı” 131.376 akçe; “Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı” 32.000 akçe; “Vani Ali Efendi Mektephane Vakfı” 18.438 akçe; “Şah Huban Mektephane Vakfı” 18.430 akçe; “Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı” 15.154 akçe; “Hacı Memi Vakfı” 12.136 akçe; “İbrahim Ağa Vakfı” 10.640 akçe; “Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı” 6.470 akçe; “Hacı Ahmed Mektephane Vakfı” 4.600 akçe; “Hacı Hüseyin Avanz Vakfı” 3.580 akçe; “Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı” 1.596 akçe; “Arpa Emni Mahallesi Avarız Vakfı” 1.312 akçe; “Sirkeci başı Mustafa Ağa Vakfı” 1.141 akçe; “Abacı Hacı Yusuf Vakfı” 1.060 akçe; “Arnavud Mehmet Efendi Vakfı” 372 akçe

⁵⁵ Ali Bardakoğlu, “Bey”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. VI, s. 13-19.

Çalışma kapsamına incelenen vakıfların 3 yıllık masarif ve vezaif giderleri 3.1 numaralı tabloda gösterilmiştir.

3.1 numaralı tablodaki verilere 144 numaralı vakıf muhasebe defterinin vezaif ve masarif bölümlerinden ulaşılmıştır. İncelenen 37 vakfın 1686 yılı toplam gideri 239.688 akçe, 1687 yılı 238.449 akçe ve 1688 yılı ise 258.341 akçe'dir. Diğer masraflar hariç olmak şartıyla masarif giderleri içinde en fazla payı oluşturan tamirat harcamalarıdır. Vakıflar ebediyet ilkesi gereği tamirat harcamalarına büyük önem verdiği görülmektedir. Bundan ötürüdür ki 1686 yılında %3.5 olan tamirat giderleri, 1688 yılında ise %5'e yükselmiştir. Bununla beraber masraflar içinde *diğer* alt kategorisi yıldan yıla artmaktadır. Yıldan yıla azalmakta olan vezaif giderleri içinde vakıf idari görevli harcamaları ciddi bir pay oluşturmaktadır. 1686 yılında %21 olan vakıf idari harcamaları, 1688 yılında %27,5'e yükselmiştir. Vakıfların eğitim görevli harcamaları artarken camii ve kıraat görevli giderleri ise azalmaktadır. İncelenen 37 vakfın ilgili yıllardaki toplam giderleri 736.478 akçedir. Toplam miktarın 449.881 akçesini vezaif, 286.597 akçesini ise masarif harcamaları oluşturmaktadır.⁵⁶ Tüm giderler içerisinde vezaif ve masarif giderlerinin payı sırasıyla %61 ve %39'dur.

Tablo 3.1: Vakıf Genel Giderler ve Dağılımı,1686-1688, (Akçe)

Giderler	Yıllar						Genel Toplam	Genel Oran (%)	
	1686		1687		1688				
	Akçe	%	Akçe	%	Akçe	%			
Masarif	Tamirat	10.528	3.5	11.452	3.5	13.243	5	35.223	39
	Aydınlatma	8.953	2.5	11.352	3.5	14.573	5.5	34.878	
	Muhasebe ve Harç	6.587	2	9.342	3	13.041	5	28.970	
	Avarız	10.320	3.5	13.342	4.5	15.672	6	39.334	
	Kira	-		2.400	0.5	3.000	0.9	5.400	
	Mukataa	-		-		3.121	1	3.121	
	Temizlik, Yakacak ve Onarım	7.658	2.5	5.417	1.5	9.874	4	22.949	
	Diğer	39.462	14.8	29.899	10.5	47.361	19	116.722	
Toplam	83.508	28.8	83.204	25.5	119.885	46.4	286.597		
Vezaif	İdare	57.988	21	68.805	25	65.749	27.5	192.542	61
	Eğitim	20.550	7.5	11.269	4	14.572	11	46.391	
	Cami	52.242	19	50.051	18	36.970	15	139.263	
	Kıraat	25.400	9.5	25.120	9	21.165	8.5	71.685	
	Toplam	156.180	57	155.245	56	138.456	61.5	449.881	

Kaynak: Galata Mahkemesi, 144 no'lu defter.

⁵⁶ Vakıfların çeşitli sebeplerle elde edemediği murabaha gelirleri vakıf muhasebe defterlerinde masarif başlığı altında yer almakta olup toplam tahsil edilemeyen murabaha tutarı 29.040 akçedir. Buna ek olarak "Hasan Bin Abdullah Vakfı"nın yıllık 8.044 akçe olan giderleri vakıf muhasebe kaydında genel olarak belirtilmiş fakat vezaif ve ihracat olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmamıştır. Bu sebepten ötürü bizde ilgili vakfın giderlerini toplam giderler içerisine dahil ettik fakat vezaif ihracat ayrımında ayrı ayrı ele almadık. İlgili durumlar göz önünde bulundurulduğunda vakıf giderleri 800.00 akçeye çıkmaktadır.

Masarif ve vezaif giderlerinin genel giderler içindeki oransal dağılımı ayrıntılı olarak tablo 3.1’de gösterilmiştir. Buna göre masarif giderleri içinde avarız harcamaları ilk sırada yer almaktadır. İkinci ve üçüncü sırada ise sırasıyla tamirat ve aydınlatma harcamaları gelmektedir. Vezaif giderleri içinde ise idare harcamaları ilk sırada yer alıp onu camii ve kıraat harcamaları takip etmektedir. 89.268 akçeyle harcamaların %15’ini oluşturan diğer giderler içindeki *deyn-i muhasebe* nin payı ise %76’dır.

a)Masarif Giderleri:

Vakıfların birçok gider harcaması söz konusudur. Bu harcamalar hanlar, hamamlar, dükkânlar gibi gayrimenkullerin tamirat harcamaları olabileceği gibi; aydınlatma, harçlar, avarız, kira ve mukâtaa gibi birçok farklı giderde olabilir. Aylık ya da yıllık olarak kaydedilen masarif (giderler), 144 numaralı vakıf muhasebe defterinde *el-ibracat* olarak ifade edilmiştir.

Çalışma kapsamına alınan 37 vakfın masarifleri yıllar itibarıyla 3.2 numaralı tablo’da gösterilmiştir.

Tablo 3.2: Vakıf Masrafları, 1098-1100 / 1686-1688, (Akçe)

Vakıf	Yıllar		
	1686	1687	1688
Abacı Hacı Yusuf Vakfı	810	810	1.034
Ahmed Halife Vakfı	248	248	248
Aişe Hatun Vakfı	2.195	2.195	29.752
Ali Çelebi Vakfı	2.400	2.400	2.412
Arnavut Mehmed Efendi Vakfı	806	806	806
Arpa Emimi Mahallesi Avarız Vakfı	3.418	3.783	-
Ayni Hatun Mektebhane Vakfı	6.470	7.010	7.657
Baba Ali Avarız Vakfı	50	50	950
Belkis Hanım Mektephane Vakfı	21.981	25.963	-
Bezirganzade Mehmed Efendi Vakfı	617,5	617,5	595
Debbağ Hacı Yusuf Vakfı	180	276	276
Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	2.951	8.540	4.397
Emekyemez Mahallesi Avarız Vakfı	3.333	3.333	3.985
Hacı Ahmed Mektephane Vakfı	480	480	170
Hacı Hüseyin Mahallesi Avarız Vakfı	7.540	5.160	8.357
Hacı Mehmed Reis Vakfı	50	50	50
Hacı Memi Vakfı	742	610	610
Hacı Mustafa Vakfı	16.737	16.737	11.207
Hasan Bin Abdullah Vakfı	-	-	-
İbrahim Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	1.015	1.015	1.010
Kuloğlu Mahallesi Avarız Vakfı	1.923	1.923	2.244
Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	1.722	1.722	1.732
Memi Kethüda Vakfı	-	180	340
Meryem Hatun Vakfı	2.240	1.325	1.495
Meryem Hatun Vakfı	1.200	1.200	1.200
Okçu Musa Mahallesi Avarız Vakfı	3.300	3.300	3.300
Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı	6.508	3.774	6.110

Piri Bey Mektebhane Vakfı	830	1.115	955
Rıdvan Kethüda Vakfı	150	290	290
Sefer Kethüda Mahallesi Avarız Vakfı	1.183	1.183	1.183
Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	790	864	750
Sirkeci başı Mustafa Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	2.558	2.131	1.209
Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	15.480	15.480	7.080
Şah Huban Mektephane Vakfı	445	445	510
Şahzamane Hatun Vakfı	-	-	-
Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	3.260	2.250	2.360
Vani Ali Efendi Mektephane Vakfı	640	880	1.470
Toplam	114.252	118.145	105.744

Kaynak: Galata Mahkemesi, 144 no'lu defter.

37 vakfın ilgili yıllardaki masrafları 338.142 akçe olup toplam giderlerin %43'ünü oluşturmaktadır. 1686'da 114.252 (%34) akçe olan harcamalar, 1687'de 118.145 (%35) akçeye yükselmiş ancak 1688'de 12.401(%31) akçe azalmıştır. 1688 yılındaki vakıf masraf düşüşündeki önemli neden muhasebe defterinde *Belkas Hanım Mektephane Vakfı* giderine ulaşılmamış olmasıdır. Tablo 3.2'deki masraf giderlerinin tablo 3.1'deki masraf giderlerinden farklı olmasının temel nedeni bazı vakıfların masraf giderlerinin yazılmamasından kaynaklanmıştır. Belgenin asli hüviyeti değiştirilmemiştir.

Masarif başlığı altındaki alt gider türleri; muhasebe ve harç, aydınlatma, tamirat, temizlik, “*avarız, kira, mukataa*” ve diğer olarak gruplandırılmıştır. Bu alt gider türlerinden *avarız, kira ve mukataa giderleri* 47.855 akçe ile masrafların %17'sini; *tamirat giderleri* 35.223 akçe ile %12'sini; *aydınlatma giderleri* 34.878 akçe ile %12'sini oluşturmaktadır. *Muhasebe ve harç giderleri* %10'unu, *temizlik giderleri* ise %8'ini oluşturmaktadır. Diğer masrafların %41 olmasının temel sebebi muhasebe kayıtlarında *deyn-i vakf muhasebe-i evvel* diğer bir ifadeyle *geçmiş muhasebe döneminden devreden borç* miktarının bu başlık altında kaydedilmesidir.

b)Vezaif Giderleri:

Vakıf idarelerinde görev yapan mütevellî, kayyım, imam, halife, hoca, müezzîn, cüzhân, ihlashân gibi birçok görevlilere ücret ödemesi gerçekleştirilmektedir. Aylık ya da yıllık olarak kaydedilen bu vezaif giderleri, 144 numaralı vakıf muhasebe defterinde *el-vezâif* başlığı altında ele alınmıştır.

Çalışmamızda incelenen 37 Galata vakfının vezaif gideri 442.528 akçedir. Bu miktar toplam giderlerin %57'sine denk gelmektedir. 1686'da 156.230 akçe olan toplam vezaif giderleri 1687'de 155.154 akçeye, 1688'de ise 131.144 akçeye gerilemiştir. 1688'deki gerçekleşen bu kayda değer azalışın nedeni 1687 ve 1688

senelerinde 22.320 akçe olan *Belkis Hanım Mektephane Vakfı*'nin vezaif giderlerinin tespit edilememesidir. Tablo 3.3'teki vezaif toplamlarının tablo 3.1'deki vezaif toplamlarından farklı olmasının nedeni bazı vakıfların vezaif bilgisine ulaşılmamasıdır. Belgenin asli hüviyeti değiştirilmemiştir. Çalışma kapsamına alınan 37 vakfın vezaif giderleri yıllar itibarıyla 3.3 numaralı tabloda gösterilmiştir. 1686, 1687 ve 1688 yıllarında faaliyet gösteren 37 vakfın vazifelilere ödediği ücret miktarı tablo 3.3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.3: Vakıf Vezaif Giderleri, 1686-1688, (Akçe)

Vakıf	Yıllar		
	1686	1687	1688
Abacı Hacı Yusuf Vakfı	7.200	7.200	7.200
Ahmed Halife Vakfı	1.680	1.680	1.680
Aişe Hatun Vakfı	5.040	5.040	5.040
Ali Çelebi Vakfı	5.760	5.760	5.760
Arnavut Mehmed Efendi Vakfı	4.800	4.800	4.800
Arpa Emimi Mahallesi Avarız Vakfı	1.930	2.050	-
Aynı Hatun Mektebhane Vakfı	2.880	2.880	2.880
Baba Ali Avarız Vakfı	1.350	1.350	450
Belkis Hanım Mektephane Vakfı	22.320	22.320	-
Bezirganzade Mehmed Efendi Vakfı	4.680	4.680	4.680
Debbağ Hacı Yusuf Vakfı	3.780	2.724	2.724
Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	7.020	7.020	7.020
Emekyemez Mahallesi Avarız Vakfı	720	720	720
Hacı Ahmed Mektephane Vakfı	4.320	4.320	4.320
Hacı Hüsrev Mahallesi Avarız Vakfı	2.160	2.160	2.160
Hacı Mehmed Reis Vakfı	1.260	1.260	1.260
Hacı Memi Vakfı	6.840	6.840	6.840
Hacı Mustafa Vakfı	10.800	10.800	10.800
Hasan Bin Abdullah Vakfı	-	-	-
İbrahim Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	8.100	8.100	8.100
Kuloğlu Mahallesi Avarız Vakfı	360	360	360
Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	4.680	4.680	4.680
Memi Kethüda Vakfı	2.160	2.160	2.160
Meryem Hatun Vakfı	6.120	6.120	6.120
Meryem Hatun Vakfı	720	720	720
Okçu Musa Mahallesi Avarız Vakfı	-	-	-
Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı	12.960	12.960	12.960
Piri Bey Mektebhane Vakfı	3.240	3.240	3.240
Rıdvan Kethüda Vakfı	1.270	1.130	1.130
Sefer Kethüda Mahallesi Avarız Vakfı	540	540	540
Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	840	840	840
Sirkeci başı Mustafa Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	1.620	1.620	1.800
Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	7.560	7.560	8.640
Şah Huban Muallimhane Vakfı	1.800	1.800	1.800
Şahzamane Hatun Vakfı	1.440	1.440	1.440
Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	2.880	2.880	2.880
Vani Ali Efendi Mektephane Vakfı	5.400	5.400	5.400
Toplam	156.230	155.154	131.144

Kaynak: Galata Mahkemesi, 144 no'lu defter.

3.3 numaralı tablo incelendiğinde 1686, 1687 ve 1688 yıllarında vakıf görevli ücretlerinde belirgin bir değişme olmadığı görülmektedir. Üç vakıf hariç olmak üzere vakıfların vezaif giderleri ilgili yıllar boyunca değişmemiştir. Vezaif giderleri en fazla olan vakıflar sırasıyla *Belkis Hanım Mektephane Vakfı*, *Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı* ve *Hacı Mustafa Vakfı*'dir.

Vakıf vezaif giderlerinin yıllık toplamları incelendiğinde 1686 ve 1687 yıllarında vezaif giderlerinin %35 olduğu görülmektedir. 1688 yılında ise %5 azalarak %30 seviyesine gerilediği görülmektedir. 1688 yılındaki bu düşüşün temel nedeni İmparatorluğun topçu neferatı maaş giderlerini karşılamak amacıyla bir emir⁵⁷ yayınlayarak Galata bölgesi dahilindeki tüm vakıflarda görevli kişilerin birer aylıklarını toplamasıdır. Yaklaşık 75.000 akçe olan bu meblağ, topçu neferatı maaş giderleri için toplanmıştır. Bu miktar tüm vezaif giderlerinin yaklaşık %17'sine tekabül etmektedir. Vakıflar özellikle 1650'lerden sonra uzun ve yorucu süren savaşların getirdiği mali yükten etkilenmiş olabileceği düşünülmektedir. Özellikle vakıf giderleri içerisinde avanz harcamalarının ilk sırada yer alması bu durumu onaylar niteliktedir. Ve öyle anlaşılmaktadır ki Galata vakıfları dokunulmazlıklarına rağmen Osmanlı mali sistemi içinde iç hazine kaynağı olarak değerlendirilmiştir.

Galata bölgesinde faaliyet gösteren vakıfların vezaif giderleri alt kategoriler altında sınıflandırılmıştır. Vezaif giderleri; eğitim, cami, kıraat ve idari görevliler olmak üzere dört farklı kategoride incelenmiştir. Bu kategorilerin vakıf vezaif ücretleri toplamı içindeki dağılımı 3.4 numaralı tabloda gösterilmiştir.

⁵⁷ Vech-i tahrir-i huruf budur ki;

“Galata Kazası'nda vaki' kadî efendi hazretlerinin nezaretlerinde olup ba-ferman-ı ali sicill-i mahfuzdan ihrac olunan mümza ve mahtum defterde tahrir olunan evkâfın birer aylıkları topçular neferatı mevaciclerine tayin ve husus-ı mezburun cem ve tahsili için hala Topçubaşı izzetlü Ali Ağa hazretlerinin taraf-ı şeriflerinden mübaşir tayin olduğum ecilden yedime verilen mümza ve mahtum sicill-i mahfuzdan muhrec defter-i mezbur mucbinece tahsil edemediğim iki bin yedi yüz altmış akçeden ma'ada mübaşeretimiz hasebiyle defter-i mezburda tahrir olunan evkâfın birer aylıklarından marifet-i şer'le cem ve tahsil eylediğim min haysü'l-mecmu yetmiş dört bin beş yüz seksen beş akçeyi mütevellileri yedlerinden ahz u kabz eyleyip ve yedlerine her bir mütevelliyeye teslimine memhur tezkire verilmekle işbu huruf li-ecli't-temessük ketb olunup hala Galata muhasebecisi olan Hüseyin Efendi'ye verildi ki vakti hacette ibraz oluna.

Fi 23 Rebiül-evvel Sene 1099

27 Ocak 1688. El-Fakir Ahmed Çorbacı El-Memur, 67. Bölük.”

Tablo 3.5: Vezaif Görevlileri ve Aldıkları Ücretler, 1686-1688, (Akçe)

Vazife Türü		Yıllar						Genel Oran (%)
		1686		1687		1688		
		Toplam Ücret (Akçe)	%	Toplam Ücret (Akçe)	%	Toplam Ücret (Akçe)	%	
İdari Görevlileri	Cibayet	5.160	8	6.000	9	4.680	8	41
	Kitabet	7.000	11	6.440	9	10.723	17	
	Kayyum	4.725	7	3.703	5	2.961	5	
	Mutemed	3.780	6	3.780	6	-	-	
	Nezaret	4.296	6	4.296	6	4.296	7	
	Tevliyet	41.115	62	44.686	65	39.746	64	
Toplam		66.076	100	68.905	100	62.406	100	
Eğitim Görevlileri	Hace-i Mekteb	2.910	14	750	4	-	-	14
	Halife Mekteb	3.840	19	3.840	19	3.840	19	
	Hoca ve Aşir-han	-	-	-	-	2.160	11	
	Muallim Mekteb	8.960	45	7.973	39	10.067	50	
	Müdürris Efendi	-	-	3.700	18	-	-	
	Şeyh Efendi	4.150	21	4.150	20	3.916	20	
Toplam		19.860	100	20.413	100	19.983	100	
Camii Görevlileri	Abkeş-i Mescid	2.520	6	-	-	-	-	27
	Hatib	-	-	7.560	17	-	-	
	İmamet	19.765	47	18.645	42	23.890	47	
	Kayyum-ı Mescid	6.350	15	3.700	8	-	-	
	Müezzın	10.550	25	12.359	28	11.771	23	
	Vaiz Efendi	2.880	7	-	-	-	-	
Toplam		42.065	100	42.264	100	35.661	100	
Kıraat Görevlileri	Aşırhan	1.440	6	1.440	5	-	-	18
	Cüzhan	15.450	60	15.550	54	16.410	65	
	Duagu	720	3	-	-	-	-	
	Eczahan	6.710	26	8.448	30	5.042	20	
	İhlaşan	-	-	-	-	2.160	9	
	Muhammediyehan	-	-	-	-	270	1	
	Sala ve Devirhan	-	-	3.240	11	-	-	
Tebarekehan	1.260	5	-	-	1.260	5		
Toplam		25.580	100	28.678	100	25.142	100	

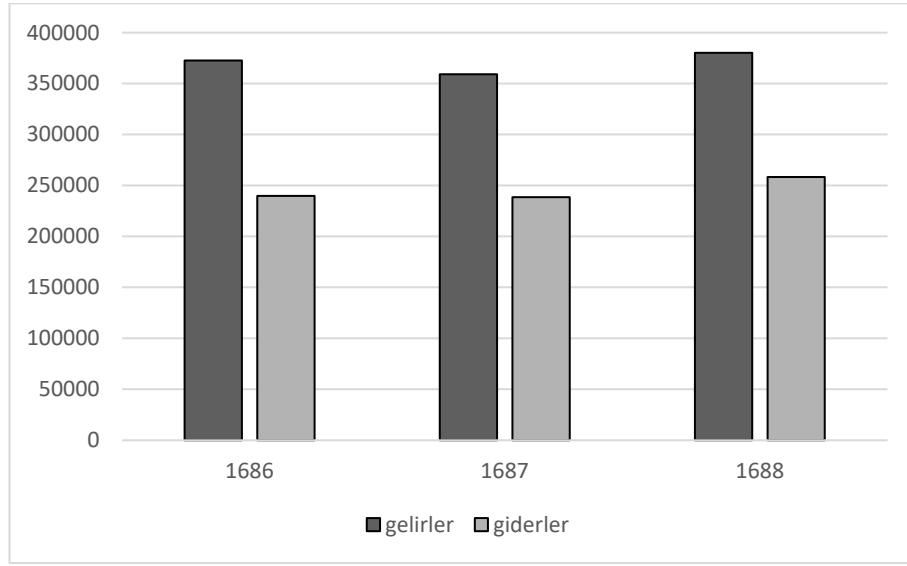
Kaynak: Galata Mahkemesi, 144 no'lu Defter.

3.4 numaralı tablo analiz edildiğinde Galata bölgesindeki vakıfların toplam personel giderlerinin yaklaşık %41'ini idari harcamalar; %27'sini cami görevli giderleri, %18'ini kiraat görevli harcamaları ve son olarak %14'ünü eğitim harcamaları oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca 37 vakfın 28'inin kira ve murabaha gelirleri vezaif giderlerini karşılarken 4'ünün karşılayamadığı, 5'nin ise başabaş noktasında olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buradan Galata vakıflarının %75'inin eğitim, idari, camii, kiraat görevli ücretlerini rahatlıkla karşıladığı görülmektedir.

4. Vakıfların Gelir-Gider Analizi:

Çalışma kapsamında ele alınan vakıfların iktisadi durumlarını analiz etmek için gelir-giderlerini karşılaştırarak incelememiz gerekmektedir. Buna göre vakıfların üç yıllık kira ve murabaha gelir toplamları ile masarif ve vezaif gider toplamları grafik 4.1 'de gösterilmiştir.

Grafik 4.1: *Vakıfların Gelir-Gider Toplamlarının Yıllara Göre Değişimi, 1686-1688, (Akçe)*

1686, 1687 ve 1688 yıllarında Galata vakıflarının gelir ve gider toplamları grafik 4.1'de incelendiğinde vakıf gelirlerinin giderlerden fazla olduğu görülmektedir. Vakıflar 1686 yılında yaklaşık 132.933 akçe kâr halindeyken 1687 yılında kâr miktar olarak düşerek 120.630 akçeye, 1688 yılında ise cüzi bir artışla 121.841 akçeye çıkmıştır. Çalışma kapsamında incelenen vakıflar toplamda yıl itibarıyla kâr durumunda olsa da vakıfların kâr ya da zarar durumunda olduğu yıllar vardır. Buna göre 37 vakıftan 4'ünün gelir gider durumu dönem sonunda dengededir.⁵⁸ 19'unun ise kâr, zarar ya da dengede olduğu durumlar

⁵⁸ "Baba Ali Avarız Vakfı", "Debbağ Hacı Yusuf Vakfı", "Meryem Hatun Vakfı" ve "Rıdvan Kethüda Vakfı."

görülmektedir.⁵⁹ 4 vakfın ise gelirleri giderlerinden fazladır.⁶⁰ 1686-1687-1688 yıllarında giderleri gelirlerinden çok olduğu için 10 vakıf zarar durumundadır.⁶¹

Vakıflar sürekliliklerini sağlamak amacıyla kirâ geliri azalış ve artışları, ribh oranı azalış ve artışları, muaccele gelir azalış ve artışları, mukataa ve avarız gelirlerindeki azalış ve artışlar ve geçmiş muhasebe döneminden devreden fazlalık'lar gibi usullere başvurmuştur. Çalışma kapsamına alınıp zarar eden 10 vakıf ebedilik ilkesi gereği farklı telafî yöntemleri uygulamışlardır. Özellikle zarar halinde olan 10 vakıf tazmin yöntemi olarak bir önceki muhasebe döneminden devreden fazlalık ile muaccele gelirleri yöntemine başvurmuştur. Zarar halinde olan vakıflar bir önceki muhasebe döneminden devreden toplam 258.305 akçe fazlalığı ilgili yıla devrederek gelirlerini arttırmışlardır.⁶²

Muaccele geliri elde eden toplam 8 vakıftan 6'sı gelirlerini mahlûl olarak elde etmiştir. Mahlûl, "*icareteyn ve mukataa usulüyle kiraya verilen vakıf mallarını kullanım hakkına sahip olanların ölüm, firari ya da altsoy olmama durumlarında malların mülkiyetinin vakfa geçmesidir.*"⁶³ Mahlûl geliri elde eden vakıflar, gayrimenkullerin el değiştirilmesinden veya tekrar kiraya verilmesinden önemli miktarlarda muaccele geliri sağlamaktadır. 74.980 muaccele gelirin yaklaşık 67.980 akçesi mahlûl geliri olup muaccele gelirlerinin yaklaşık %90'nını oluşturmaktadır. Böylece vakıflar mahlûl usulüyle mallarını yeniden kiraya vererek oldukça fazla gelir sağlamıştır.

Netice olarak Galata vakıfları ebediyet ilkesi gereği faaliyetlerini devam ettirmek için bütçelerini dengeleyerek zararlarını tazmin etmeye çalışmış ve

⁵⁹ "Ali Çelebi Vakfı", "Arnavut Mehmed Efendi Vakfı", "Arpa Emini Mahallesi Avarız Vakfı", "Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı", "Hacı Hüsrev Mahallesi Avarız Vakfı", "Hacı Memi Vakfı", "İbrahim Ağa Mescid-i Şerif Vakfı", "Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı", "Memi Kethüda Vakfı", "Okçu Musa Mahallesi Avarız Vakfı", "Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı", "Piri Bey Mektephane Vakfı", "Sefer Kethüda Mahallesi Avarız Vakfı", "Sirkeci başı Mustafa Ağa Mescid-i Şerif Vakfı", "Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı", "Şah Huban Mektephane Vakfı", "Şahzamane Hatun Vakfı", "Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı", "Vani Ali Efendi Mektephane Vakfı"

⁶⁰ "Ahmed Halife Vakfı", "Hacı Ahmed Mektephane Vakfı", "Hacı Mustafa Vakfı" ve "Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı"

⁶¹ "Abacı Hacı Yusuf Vakfı", "Aişe Hatun Vakfı", "Ayni Hatun Mektephane Vakfı", "Belkıs Hanım Mektephane Vakfı", "Bezirganzade Mehmed Efendi Vakfı", "Emekyemez Mahallesi Avarız Vakfı", "Hacı Mehmed Reis Vakfı", "Hasan Bin Abdullah Vakfı", "Kuloğlu Mahallesi Avarız Vakfı" ve "Meryem Hatun Vakfı"

⁶² "Abacı Hacı Yusuf Vakfı", "Aişe Hatun Vakfı", "Ayni Hatun Mektephane Vakfı", "Belkıs Hanım Mektephane Vakfı", "Bezirganzade Mehmed Efendi Vakfı", "Emekyemez Mahallesi Avarız Vakfı", "Hacı Mehmed Reis Vakfı", "Hasan Bin Abdullah Vakfı", "Kuloğlu Mahallesi Avarız Vakfı" ve "Meryem Hatun Vakfı"

⁶³ Ali Himmet Berki, İstılah ve Tabirler, "Mahlûl", Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 2. Baskı, s. 35

özellikle bir önceki muhasebe döneminden devreden fazlalıklar ve muaccelle gelirlerini etkin bir şekilde kullanmışlardır.

Sonuç:

Çalışmamızda Şer'iyye Sicilleri Arşivi Galata Mahkemesi 144 numaralı vakıf muhasebe defterinden yararlanılarak Osmanlı Galatasındaki 37 vakfın 1686, 1687 ve 1688 yıllarındaki mali durumları incelenmiştir. Buna göre vakıfların önemli gelirlerini murabaha (%40) ve kira gelirleri (%36) oluşturduğu görülmüştür.

Galata para vakıflarının ortalama yıllık sermayesi 1.612.929 akçe, yıllık murabaha geliri ise 146.485 akçe olup vakıflar %6-15 ribh (kâr) oranıyla işlem yapmaktadır. Toplam fon miktarının %42'si esnaflar, %33'ü mütevelliler, %10'nu vakıf idari görevlileri (mütevelli hariç), %6'sı camii görevlileri, %3'ü tacir, %1'i ise eğitim görevlileri tarafından kullanılmaktadır.

İncelenen 37 vakıftan 24'ü kira geliri elde etmektedir. Vakıfların %29'ü icâre-i vahide, %6'si icâre-i muaccelle, %1'i mukâtaa usulüyle gelir elde etmektedir. Sadece kira geliri elde eden vakıfların oranı %59; hem kira hem murabaha geliri elde eden vakıfların oranı ise %41'dir. Vakfedilen gayrimenkullerin %18'ini oluşturan *iktisadi kuruluşlar*, kira gelirlerinin yıllık ortalama %55'ini; vakfedilen gayrimenkullerin %6'sını oluşturan *tarımsal işletmeler*, kira gelirlerinin yıllık ortalama %25'ini; vakfedilen gayrimenkullerin %76'sını oluşturan *meskenler* ise kira gelirlerinin yıllık ortalama %20'sini oluşturmaktadır. Yaklaşık 75.000 muaccelle gelirinin %52'si *iktisadi kuruluşlar*'dan %30'u *mesken*'lerden %18'i ise diğer gelirlerden tahsil edildiği tespit edilmiştir.

37 vakfın 28'inin kira ve murabaha gelirleri vezaif giderlerini karşılamakta 4'ü vezaif giderlerini karşılayamamakta, 5'i ise başa baş noktasındadır. Sonuç olarak vakıfların %75'i vazifelilerin maaşlarını rahatlıkla karşılamaktadır.

Vezaif ücretleri vakıf giderlerinin %57'sini, masraflar ise %43'ünü oluşturmaktadır. *Kira, mukâtaa ve avarız* mesarifin %17'sini; *tamirat* %12'sini; *aydınlatma* %12'sini, *muhasebe ve harçlar* %10'unu, *temizlik gideri* ise %8'ini oluşturmaktadır. Giderlerin %41'ini diğer masraflar oluşturup *önceki muhasebe döneminden devreden borç* miktarının payı oldukça yüksektir. Vezaif ücretleri içinde vakıf idaresinde görevliler giderleri %41, camii görevlileri giderleri %27, kıraat görevlileri giderleri %18, eğitim görevli giderleri ise %14 olduğu saptanmıştır.

1686, 1687 ve 1688 yıllarında Galata vakıflarının kira ve murabaha gelirlerinde kayda değer bir farklılık yoktur. Vakıf gelirlerinin giderlerini

EK2: ÇALIŞMA KAPSAMINA ALINAN VAKIFLAR VE DİĞER BİLGİLER

VAKIFLAR	SAYFA/VAKIF NO. MUHASEBE TARİHİ		MÜTEVELLİ	YER BİLGİSİ
Abacı Hacı Yusuf Vakfı	48/1	1098-1099	Hacı İbrahim	-
	111/2	1100		
Ahmed Halife Vakfı	76/1	1090-1100	Mehmed Efendi	Emekyemez
Aişe Hatun Vakfı	59/1	1098-1099	Hacı Mustafa	İstanbul
	146/1	1100		
Ali Çelebi Vakfı	37/1	1098-1099	Hasan Çelebi	Alacamescid/Galata
	123/1	1100		
Amavut Mehmed Efendi Vakfı	149/1	1098-1100	Asiye Hatun	-
Arpa Emiri Mahallesi Avarız Vakfı	93/1	1098-1099	Mehmed Çelebi	Arpa Emiri/Galata
	94/1	1099-1100		
Ayni Hatun Mektephane Vakfı	3/3	1098	Hüseyin Efendi	Tophane
	34/1	1099		
	97/1	1100		
Baba Ali Avarız Vakfı	5/1	1098	Osman Efendi	Sinanpaşa/Beşiktaş
	39/2	1099		
	116/3	1100		
Belkis Hanım Mektephane Vakfı	20/2	1098	Mehmed Efendi	Kasımpaşa
	45/2	1099		
	124/2	1099-1100		
Bezirganzade Mehmed Efendi Vakfı	61/2	1098-1099	Ahmed Çelebi	Kasımpaşa
	112/1	1100		
Debbağ Hacı Yusuf Vakfı	23/1	1098	Halil Çelebi	Kasımpaşa
	52/1	1099		
	98/2	1100		
Ethem Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	27/4	1098	Mustafa Çelebi	Kasımpaşa
	49/1	1099		
	125/1	1100		
Emekyemez Mahallesi Avarız Vakfı	41/1	1095-1099	Hacı Mehmed	Galata
	125/3	1100		
Hacı Ahmed Mektephane Vakfı	43/3	1096-1099	Seyyid Hacı Mehmed	Tophane
	117/2	1100		
Hacı Hüsrev Mahallesi Avarız Vakfı	13/2	1098	Ahmed Çelebi	Kasımpaşa
	58/1	1099		
	137/1	1100		
Hacı Mehmed Reis Vakfı	5/3	1098	Osman Efendi	Cami-i Kebir/Galata
	40/2	1099		
	117/1	1100		
Hacı Memi Vakfı	6/1	1098	Aişe Hatun	Tophane
	45/1	1099		
	116/1	1100		
Hacı Mustafa Vakfı	47/1	1098-1099	Seyyid Abdullah Çelebi	Fındıklı
	118/1	1100		
Hasan Bin Abdullah Vakfı	91/1	1091-1100	Ali Kethüda	Sanyer

222 VAKIF MUHASEBE DEFTERİNDEN HAREKETLE GALATA VAKIFLARI VE MALİ
YAPILARI (1686-1688)
(OTAM, 54/Güz 2023)

İbrahim Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	49/2;89/1	1098-1099	Mehmed Efendi	Beşiktaş
	122/2	1100		
Kuloğlu Mahallesi Avarız Vakfı	33/1	1098-1099	İbrahim Halife	-
	113/2	1100		
Kurt Kaptan Mescid-i Şerif Vakfı	78/2	1098-1099	Mehmed Ağa	Kasımpaşa
	122/1	1100		
Memi Kethüda Vakfı	28/1	1098	Mustafa Çelebi	Kasımpaşa
	65/3	1099		
	126/1	1100		
Meryem Hatun Vakfı (Zevce-i Ali Ağa)	3/1	1098	Hüseyin Efendi	Tophane
	34/2	1099		
	97/2	1100		
Meryem Hatun Vakfı	3/2	1098	Hüseyin Efendi	-
	34/3	1099		
	97/3	1100		
Okçu Musa Mahallesi Avarız Vakfı	11/1	1098	Ahmed Çelebi	Okçu Musa Mah./Galata
	38/2	1099		
	108/1	1100		
Okçu Musa Mescid-i Şerif Vakfı	11/2	1098	İmam Mehmed Efendi	Okçu Musa Mah./Galata
	88/2	1099		
	51/1;134/2	1100		
Piri Bey Mektephane Vakfı	16/1	1098	Ahmed Çelebi	Galata
	60/1	1099		
	138/2	1100		
Rıdvan Kethüda Vakfı	5/2	1098	Osman Efendi	Beşiktaş
	39/1	1099		
	116/2	1100		
Sefer Kethüda Mahallesi Avarız Vakfı	120/1	1097-1100	Bekir Çelebi	-
Seyyid Ali Çelebi Mescid-i Şerif Vakfı	12/1	1098	İbrahim Halife	Fındıklı
	50/1	1099		
	112/2	1100		
Sirkecibaşı Mustafa Ağa Vakfı	21/2	1098	Abdurrahim Çelebi	Tophane
	65/1	1099		
	105/2	1100		
Sururi Efendi Mescid-i Şerif Vakfı	62/2	1098-1099	Hacı Mehmed /Abdullah Efendi	Kasımpaşa
	135/1;136/1	1100		
Şah Huban Mektephane Vakfı	34/4	1098-1099	Mehmed Efendi	-
	124/1	1100		
Şahzamane Hatun Vakfı	94/2	1090-1100	Ömer Çelebi/Mehmed Efendi	Azap Kapısı/Galata
Şehsuvar Ağa Mescid-i Şerif Vakfı	21/1	1098	Ömer Efendi	Galata
	36/1	1099		
	107/1	1100		
Vani Ali Efendi Mektephane Vakfı	2/2	1098	Mehmed Çelebi	Fındıklı

EK 3: BİR MUHASEBE KAYDI ÖRNEĞİ VE TRANSKRİPSİYONU

Kaynak: İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Galata Mahkemesi 144 Numaralı Şer'iyye Sicili

Muhasebe-i mahsulat ve ihracat-ı evkaf-ı merhume Ayşe Hatun berây-ı cüz'-hanan der-mescid-i Yeldegirmeni der-kasaba-i Kasım Paşa tâbi-i Galata an-zaman-ı mü'ezzin-i mahalle-i mezbure Mustafa Efendi an-gurre-i Muharrem sene 1098 ilâ gaye-i Z. sene-i minh.			
Asl-ı mâl-ı vakf der-zimem-i nas-ı mezburin Guruş-ı esedi: 140			
Der-zimmet-i Yağlıkcı el-Hac Ali bâ-rehn-i makbuz Guruş-ı esedi: 40	Der-zimmet-i Berber el-Hac Süleyman bâ-rehn-i makbuz Guruş-ı esedi: 40	Der-zimmet-i Receb Kapudan bâ-rehn-i makbuz Guruş-ı esedi: 25	Der-zimmet-i Kerime Hatun bâ-rehn-i makbuz Guruş-ı esedi: 10
Der-zimmet-i Yunus Hancı bâ-rehn-i makbuz Guruş-ı esedi: 5	Der-zimmet-i Arpacı Osman Bey bâ-rehn-i makbuz Guruş-ı esedi: 10	Der-zimmet-i Hoy Hatun bâ-rehn-i makbuz Guruş-ı esedi: 10	An-mahsûl-i murabaha- i mal-ı mezbur, beher 1.000 fi 150 akçeden Guruş-ı esedi: 21 2.520 akçe
Vuzi'a min zalik 2.580			
El-vezâif 2.520			
Vazife-i imam-ı mescid-i şerif Mehmed Efendi cüz'-han 400 <u>360</u> Yasin-han 760	Vazife-i mü'ezzin-i mescid-i şerif cüz'- han 400 <u>180</u> İhlas-han 580	Vazife-i İmam Kadî Mehmed Efendi Yasin- han 200	
Vazife-i İmam Vasîf Abdullah Çelebi cüz'-han 400	Vazife-i Şeyh Ahmed Efendi cüz'-han 400	Vazife-i mütevellî 180	
İhracat 60 Akçe			
Be-cihet-i muhasebe 40 akçe	Be-cihet-i kalemiyye 15 akçe	Be-cihet-i ihzariyye 5 akçe	

Kaynak: Galata Mahkemesi, 144 no'lu defter, s. 2.2

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi, Galata Mahkemesi 144 Numaralı Şer'iyeye Sicili

2.Araştırma ve İnceleme Eserler

AKEL, Ahmet Sedat: Şer'iyeye *Sicillerinde Yer Alan 346 Numaralı Mubasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1219 – 1223)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2019.

AKGÜNDÜZ, Ahmet: "İcâreteyn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXI (İstanbul 2000).

AKGÜNDÜZ, Ahmet: *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

AKKAYA, Arif: *18. Yüzyılın Sonlarında Mubasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Anabilim Dalı, 2018.

AYBAKAN, Bilal: "Muamele", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020).

BARDAKOĞLU, Ali: "Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul 1992).

BARCAN, Ömer Lutfi: "İslam-Türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller I : Şer'i miras hukuku ve evlatlık vakıflar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI (Ankara 1940).

BAYINDIR, Abdülaziz: "Bey' Bi'l-Vefâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul 1992).

BİLMEN, Ömer Nasuhi: *İslam Hukuku Terimleri Sözlüğü*. haz. Kemal Yıldız, İstanbul: Semerkand Basım ve Yayıncılık, 2016.

ÇATALTEPE, Sipahi: *İslam-Türk Medeniyetinde Vakıflar*, İstanbul: Türkiye Milli Kültür Vakfı Yayınları, 1991.

ÇİFTÇİ, Cafer: *18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 2004.

ÇİZAKÇA, Murat: *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*, İstanbul: Boğaziçi University Press, 2000.

ÇİZAKÇA, Murat: *İslam Dünyasında Vakıflar*, Konya: Kto Karatay Üniversitesi Yayınları, 2017.

ÇİZAKÇA, Murat: *İslam Dünyasında Vakıflar*, çev. Elif Süreyya Genç, Konya: KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, 2017.

ÇİZAKÇA, Murat: *Risk Sermayesi, Özel Finans Kurumları ve Para Vakıfları*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma Vakfı, 1993.

DÖNDÜREN, Hamdi: *Delilleriyle ticaret ve iktisat ilmihali*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

DURMUŞ, Muhammed Emin - Bektaş, İsmail: "Osmanlı'da Muhasebe Usulü ve Vakıf Muhasebe Kayıtları Okuma Kılavuzu". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/2 (İstanbul 2017).

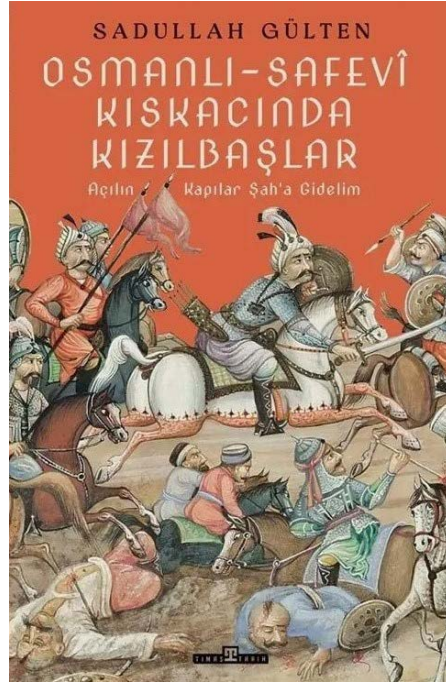
GENÇ, Mehmet: "Mukâtaa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020).

- GÜNAY, Hacı Mehmet: "Vakıf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012).
- GÜRAN, Tefvîk: *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*, İstanbul: Eren Kitabevi, 2006.
- GÜRSOY, Çiğdem: Para Vakıfları Kapsamında Sosyo-Ekonomik Bir Analiz: Davudpaşa Mahkemesi Kayıtları (1634-1911), *Belleten*, 2017.
- GÜRSOY, Çiğdem: Aynı ve Başka: Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi Para Vakfı Kayıtları (1491-1828), *Belleten*, 2019.
- Hilmi Efendi, Ömer: *İthaf'ül Ablaf'ı Ahkam'ül Evkaf*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1977.
- Koçi Bey vd. *Koçi Bey Risaleleri: Sultan IV. Murad'a Devlet Yönetimindeki Bozukluklar ile Alınması Gereken Tedbirler Hakkında Sunulan Risale ve Sultan I. İbrahim'e Osmanlı Devlet Teşkilatı Hakkında Sunulan Risale*, İstanbul: Kocabı Yayınları, 2008.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad: "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü". *Vakıflar Dergisi*, 2 (İstanbul 1942).
- KURT, İsmail: *Para Vakıfları: Nazariyat ve Tatbikat*, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Araştırma ve-İnceleme Dizisi, 2015.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S.: *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- NEVEVİ, Muhyiddin: *Riyâzü's Sâlihîn*, İstanbul: Erkam Yayınları, 2019.
- ORBAY, Kayhan: Bursa'da Sultan İ. Murad Vakfı'nın Mali Tarihi (1608-1641), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 2011.
- ORBAY, Kayhan: The Waqf of Saruca Pasha in Gallipoli and Agricultural Economy in 17th Century Thrace, *Bulgarian Historical Review*, 2012.
- ÖZCAN, Tahsin: *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- ÖZTÜRK, Nazif: "Mukâtaalı Vakıf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI (Ankara 2020).
- ÖZTÜRK, Said: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.
- PAMUK, Şevket: "Kuruş", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVI (Ankara 2002).
- REUBEN, W.: "Budist Vakıflar Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, 2 (İstanbul 1984).
- SARUHAN, Esra: *18. Yüzyıl Şer'îyye Sicillerinde Yer Alan 137 Numaralı Muhasebe Defterine Göre Eyüp Vakıfları (1191-1195)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin: "Vakıf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLII (İstanbul 2012).
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin: *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- TDV İslam Ansiklopedisi. "Kuruş-TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 21 Mayıs 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuru>

SADULLAH, GÜLTEN, OSMANLI-SAFEVÎ KISKACINDA KIZILBAŞLAR, AÇILIN KAPILAR ŞAH'A GİDELİM, TİMAŞ YAYINLARI, İSTANBUL, 2022, 222 SAYFA

Murat ALANDAĞLI*

Alevilik-Bektaşılık alanında Türklerin Hz. Ali'si, Heterodoks Dervişler ve Alevîler isimli çalışmalarıyla bilinen yazarın son çalışması Önsöz, Kısaltmalar, Giriş'i takip eden dört bölüm ile sonuç, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Timaş yayınlarının Tarih Kitaplığı, Türk Tasavvuf Tarihi serisinin 14. kitabı olan eserin kapağı “Şah İsmail'in Çaldıran'da Malkoçoğlu'nu öldürmesini” resmeden çalışma ile süslenmiştir.¹ Eserde herhangi bir tablo yer almazken bir harita ve birkaç görsel bulunmaktadır.² 13.5x21 cm edat karton kapak ve kitap kâğıdı cinsinin kullanıldığı çalışmanın, Önsöz'den itibaren başlayan sayfalandırma esas alındığında 222 sayfa olduğu görülmektedir.

Genel olarak akademisyen üzerinde tamamlanan yüksek lisans veya doktora çalışmalarının olabildiğince kısa sürede kitap, makale ya da kitap bölümü şeklinde yayınlanmasına dair bir talep, baskı oluşur. Bu durum esasında akademisyeni bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, E-mail: muratalandaqli@hakkari.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5136-4910.

Makale Geliş Tarihi:28.04.2023 • Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

¹ Sadullah, Gülten, *Osmanlı-Safevî Kiskacında Kızılbaşlar, Açılın Kapılar Şah'a Gidelim*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2022, s.176. (Bundan sonra A.g.e. şeklinde belirtilecektir.)

² A.g.e., s.54,164.

hayli zorlayan bir yolculuğun da başlangıcı sayılır. Zira tezden hareketle bir makale, kitap veya kitap bölümü hazırlamak başlı başına bir meseledir.

Öncelikle tez ile ondan üretilmiş yayınların farklı maksatlarla hazırlandığı gerçeğinin kıskacı belirir. Nitekim Tez'de bir sorunsala ait bilimsel bulguların tespiti, ortaya konulması ve alanın uzmanlarının takdirine sunulması esastır. Dolayısıyla tezden hareketle bir akademik metnin hazırlanması esasında gerek kapsam ve içerik gerekse de dil ve anlatım bakımından bir hayli uğraşı gerektirir. Bu nedenle Germano genellikle bu işlem için kullanılan “revizyon” kelimesini yetersiz bulur.

Ona göre tezden akademik bir eserin yayınlanması işi bir revizyonda çok “adaptasyon” ile ifade edilebilir. Revizyonda tezler ile tezlere dayalı çalışmalar arasında takip edilebilir bir ilişki, benzerlik görülür. Adaptasyon ise aksine tez ile uyumsuz, farklı bir çalışma ortaya çıkabilir.³ Bu bağlamda, Gülten’in 2002 yılında başladığı ve 2004 yılında tamamladığı “XIV. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuzların Karkın Boyu” isimli Yüksek Lisans çalışmasına dayanan eserinin vücuda getirilmesinde hayli zorlandığı muhakkaktır.⁴ Tez ile eserin muhteva bakımından kıyaslanmasıyla Gülten’in çalışmasının Germano’nun ifade ettiği üzere bir revizyondan ziyade adaptasyon sürecinin ürünü olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Nitekim Tez’in birinci bölümünü oluşturan tamamen tahrir defterlerine dayalı kısmının, kitabın Önsöz bölümündeki kısa bir izahattan ibaret olduğu görülmektedir.

Önsöz bölümünde eserin oluşumunun adeta tarihsel bir serencamı ortaya konulmaktadır. Oğuzların Karkın boyu üzerine yoğunlaşan bir çalışmanın “Bir Alevi Ocağı”nı ele alır hale geliş süreci ve bu sürece etki eden hocalar, dedeler ve kurumlardan hareketle açıklık getirilmektedir. Yazar’ın Alevilik ile olan bu temasının sonraki çalışmalarına yön verdiği buradaki izahlarından anlaşılmaktadır.

Giriş bölümünde ele alınan konu hakkındaki literatüre yer verilmiştir. Bu bakımdan okuyucu kendisini, ilk olarak sıradan bir tarikat iken siyasî, sosyal ve idarî kimi etkenlerle bir teşekkül, devlet haline gelmiş Safevîlere ait teferruatta bulur. Böylece Şeyh Safiyüddin Erdebilî öncülüğünde kurulmuş ve Anadolu ile Yakın Doğu’nun tarihini etkilemiş olan Safevî tarikatının 14.-16. yüzyıllarına ışık tutulmuştur. Bir bakıma Şeyh Safiyüddin Erdebilî’ye atfen siyasî meşruiyetin kaynağı, müjdesi olarak görülen “rüya motifî” bağlamında⁶ Şah İsmail döneminde

³ William, Germano, *From Dissertation to Book*, Chicago University Press, Chicago, 2013, s.27.

⁴ Sadullah Gülten, *XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuzların Karkın Boyu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Tez No:144925), (Erişim Tarihi:10.11.2022).

⁵ Germano, a.g.e., s.27 vd.

⁶ Halil, Çetin, “Osmanlı Saltanat Rüyaları ve Tarihi Bağlam”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXVII, S.I, (Temmuz 2012), 2012, ss.37-68.

tarikat “Şeyh”liğinden “Şab”lığa geçişin sağlandığı dile getirilmektedir. Akabinde Safevî Devleti’nin kuruluşu üzerindeki tartışmalara yer verilmektedir. Tarikatın Anadolu’daki Türkmenler üzerindeki nüfuzu ise değinilen bir başka husustur. Çalışmada Faruk Sümer’i takiben Walther Hinz ve Adel Allouche’nin Safevi Devleti’ni kuran unsurun Anadolu’dan giden Türkmenler olduğu ve devamında Rudi Paul Lindner ile Rıza Yıldırım’ın Osmanlı politikalarının Kızılbaşların Safevilere olan meylini tetiklediği yönündeki düşünceler şümul bir şekilde tetkik edilmektedir. Yazar öncelikle ilk grup araştırmacıların Suriye, İran, Azerbaycan ve Anadolu’yu kapsayan oldukça geniş sahadaki göçebe unsuru dikkate almadıklarının altını çizerek, bu bölgelerdeki konargöçerler ile Anadolu’dan gittiği söylenen grupların bir bakıma sadece isimlerinin aynı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca ikinci grup araştırmacıların, Osmanlıların göçerleri sıkı bir politikayla yerleşik kılma uğraşının yarattığı bıkkınlık ve Şah’a yönelme tarzındaki yaklaşımlarını kabul edilir bulmaz. Ona göre imparatorluk idaresinin elbette Safevilere yönelik bir politikası vardı. Bu politikanın doğal bir sonucu olarak kimi cezalandırma ve sürgünlerin olduğu da muhakkaktı. Ancak bunun dile getirildiği gibi toplu bir kopuş emaresi olarak görülemeyeceği vurgulanmaktadır. Bu iddiasını Osmanlı idaresinin göçerlere yönelik yasal düzenlemeler ile özellikle Anadolu kırsalındaki Kızılbaş nüfusunun değişimine dair sarih verilerin olmayışına dayandırmaktadır. Kızılbaşların “*İnsan-ı Kâmil*” bildikleri Şah İsmail’e yönelmeleri karşısında elbette Osmanlı idaresi kimi önlemler almıştır. Örneğin Safevilerin Anadolu’ya gönderdiği dairelerinden yakalananlar idam edilmiştir. Özellikle Şah İsmail’in Çaldıran Savaşı’ndaki yenilgisinin akabinde Anadolu’nun 1530 yılına kadar süren Şah Kulu, Şah Veli, Kalender Çelebi vb. karşıt hareketlerle adeta bir isyan iklimine gark olduğu belirtilmektedir. Oluşan kaotik ortamın Osmanlı belgelerine “*Kızılbaş fetretî*” olarak yansıdığı ve fakat uzun sürmediği Safevilerin zayıflaması, Kızılbaş takibinin artması gibi nedenlerle “*sessizlik döneminin*” ortaya çıktığı ifade edilmiştir.

Birinci bölümde ilk olarak Şeyh İbrahim’in 1447 yılında ölmesiyle Şeyh Cüneyd’in Safevi tarikatının başına geliş süreci ele alınmaktadır. Safevi tarikatı tam da bu dönemde Şiileşme meyilli bir hal almış ve devletleşme sürecine girmiştir. Bu nedenle Cihanşah ve II. Murad’ın Şeyh Cüneyd’in faaliyetlerini takip ettikleri, engellemeye çalıştıkları görülmektedir. Kâfirlikle suçlanan Şeyh Cüneyt’e ilk olarak Varsak Türkmenleri ve akabinde Musullu, Döğer, Harbendelü, İnallu ve Karamanlı aşiretlerinin yönelimi izlemiştir. Şeyh Cüneyd her geçen gün kendisine bağlı müridlerinin artması ve Akkoyunlu damadı olması vasfıyla kovulduğu Erdebil’e gitmeyi düşünmüş ancak ikinci kez kovulmuştur. İkinci kez tekkeye alınmaması üzerine Karabağ istikametine yönelmiş ve 1460 yılında Karasu

Vadisi'nde sıkıştırılarak öldürülmüştür. Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra Akkoyunlu Uzun Hasan'ın sarayında büyümüş olan Şeyh Haydar 9 yaşında Erdebil Tekkesi'nin başına geçmiştir. Şeyh Haydar, müritlerine Kızılbaş tabirinin ortaya çıkmasının dayanağı olan on iki dilimli ve üzeri beyaz bir tülbentle sarılı koni biçimli kırmızı bir taç giydirmiştir. Bu nedenle bu taç, Tac-ı Haydarî olarak da adlandırılmıştır. Onun bu hareketi Hz. Ali'nin rüyasında "*şab-ı velâyet on iki dilimli bir başlık kesti*" şeklindeki tembihine dayandırılmıştır. Bu taç, sadece bir şekli, askeri düzenlemenin ürünü değildi. On iki İmam inancı ve tecelli (Tanrının insan suretinde görünmesi) ve tenasüh (Ruhun göç etmesi) ile mazharullah, Allah'ın beşeri suretinde tecellisi olarak görülen ve Safevi hükümdarlarını yüceltip, kutsamaya dayalı Türkmen itikadının da temeli olmuştur. Şeyh Haydar'ın Çerkez, Dağıstan akabinde ise Bakü'nün kuzeyini hedef alan seferleri esasında oldukça sefil ve silahsız müritleri öncülüğünde yapılmıştır. Gerek müritlerinin bu durumu gerekse de Şirvanşah ve Akkoyunlu birlikteliği 1488 yılında Şeyh Haydar'ın sonunu getirmiştir. Bedeninden ayrılan ve Tebriz'de sergilenen başının bir müridi tarafından alınarak Şah İsmail'in tahta geçişine kadar sakladığı rivayet edilmektedir. Nihayet ilk bölümde son olarak Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra en etkili oğullarından olan Sultan Ali'nin öldürülmesiyle Kızılbaşlar'ın henüz 12-13 yaşında olan Şah İsmail tarafından bütünleştikleri dile getirilmektedir. Şah İsmail'in ilk olarak Akkoyunlular denetiminde bulunan Erzincan havalisine sefer düzenlediği ve etraftan Ustaca, Avşar, Şamlu, Tekeli, Kaçar, Rumlu ve Dulkadirli Türkmenlerin her geçen zamanda arttığı anlaşılmaktadır. Şah İsmail'in seferlerinin rastlantısal olmadığı sonuçlarından anlaşılmaktadır. Örneğin 26.000 kişilik Şirvanşah ordusunun üzerine 7.000 müridi ile saldırıp mağlup etmesinden sonra Şeyh Cüneyd'i öldüren Şirvanşah Halil'in mezarındaki kemikleri yakılarak savrulmuştur. Bir bakıma öç alınmıştır. 30.000 kişilik Akkoyunlu birliklerine de 7.000 müridiyle saldırıp mağlup etmiş ve Tebriz'i ele geçirmiştir. Burada Şiiliği resmi mezhep ilan ederek On İki İmam adına hutbe okutmuştur. Sünniliği, ilk üç halifeyi hedef alan söz ve davranışlarda bulunmuştur. Şah İsmail'i diğer Safevi şeyhlerinden ayıran yönü Türkmenlerin desteğini elde etmesiydi. Şah İsmail sadece karizmatik bir lider değil Kızılbaşlar nezdinde Hz. Ali ve Allah ile olan bağın kurulmasına aracı olan önemli bir kişilikti. Bu bakımdan Melikof'un işaret ettiği üzere o kendisini Tanrı'nın tecellisi olan Hz. Ali yerine koymuştur.⁷ O, ayrıca Allah'ın yeryüzündeki gölgesiydi. Nesebinin On İki İmamın yedincisi olan Musa el-Kazım'a dayandığı ve on ikinci imam olan İmam Mehdi'nin temsilcisi olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle hem Kızılbaşlar hem de Anadolu'daki Türkmen unsurların dimağında yer edinmiş Hz. Ali imameti, kültürünün mimarıdır. Bu nedenle ölümle yaşam arasındaki ince çizginin belirginleştiği savaş

⁷ A.g.e., s.45

arenalarında Türkmenlerin gönlü ve gözü; ganimet, servet, makam ve unvanda değil, “*Kurban oldukları*” Şah’larının yolunu yol eylemekle meşguldü. Anadolu kırsalında İmam Mehdi’yi bekleyen Türkmen oymaklarının Şah İsmail’e yönelmeleri serüveni de bu şekilde başlamıştır. Şah İsmail’i sahib-i zaman ve mehdi-i devran olarak nitelendiren Türkmenler, köylüler ve şikâyetçi askeri zümre “*Ölü değil diriye gideriz*” diyerek onu beklemeye, tarafgir olmaya başlamışlardır. Onun şahsında kurulan bu itikadî düşünceyi yenik düştüğü Çaldıran Savaşı dahi törpüleyememiştir. Savaşta yenilmiş olmasına rağmen geride bıraktığı derin taziyenin bir neticesi olarak “*Şah’a lanet eylemeyen*”, “*Şah’a kalıç çekmeyen*”, “*Kızılbaşlıktan dönmeyen*” ve kendisini “*mürşid-i kâmil*” olarak gören, duyan, saygı gösteren kişi, grupların varlığı süre gitmiştir.

Aşiret yapılanması ve Osmanlı-Safevî çekişmesindeki etkilerinin mercek altına alındığı ikinci bölüm esasında bir tartışmalar zincirini kritik etmektedir. Gülten, bu hususta özellikle Lindner ve Yıldırım’ın “Osmanlılarca dışlanan” Türkmenlerin Kızılbaş hareketinin yaşandığı dönemde Osmanlı idarî sınırları dâhilinde olmadığına altını çizmektedir. O, Dulkadirli, Bozok, Bozulus ve Yeni İl ile Varsakların bulunduğu Çukurova’nın Osmanlı hâkimiyetine çok daha sonra dâhil olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle Sümer’in Anadolu’dan gittiğini ifade ettiği Türkmenlerin Osmanlı sahasında değil Dulkadirli sahasından gidenler olduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Batı Anadolu’da Yörüklerin ise Safevi’ye meyillerinin nispeten çok daha az olduğunu altı çizilmektedir. Yaşanan kimi baskı ve zorlamaların ise direk Osmanlı idaresinden ziyade taşrada vuku bulmuş, askerî ve idarî pozisyonlardaki yerel güçlerden kaynaklandığı belirtilmektedir. Osmanlı idaresinin Rum eyaleti örneğinde olduğu gibi bölgeyi ele geçirirken sahip olduğu yerel dinamikleri ve kültürel kazanımları koruyup devamı noktasında çaba sarf ettiğini malikâne-divânî sistemi üzerinden açıklamaktadır. Yine kanunnameler yoluyla imparatorluk idaresinin hayvan vergileri ve iskâna teşvik noktasında oldukça hassas davrandığı ve konargöçer taifeyi ürkütmediği belirtilmektedir. Fakat ona göre bu durum yerel halkın zarar görmesinin önünün aralandığı anlamına gelmemelidir. Bölümün sonlarında Akkoyunlu, Karakoyunlu oymaklarındaki Kızılbaş topluluklara dair oldukça önemli malumat verilmektedir. Bu kısımda 17 Varsak Oymağı, Tarih-i Kızılbaşan’da yer alan 32 Kızılbaş oymağı ile Oruç Bey, Bayat ve Tarih-i âlem-ârâ-yı Abbasîyeden hareketle oymak sayıları ve isimleri bir bir ortaya konulmuştur. Nihayet Kızılbaşların I. Abbas ile başlayan yıldızlarının sönmesi süreci irdelenir. I. Abbas, Kızılbaş nüfuzunu kırmak için Kafkas kökenli olanlardan oluşturmuş olduğu yeni askeri birliğin de on iki dilimli tacı takmalarına müsaade etmiştir. Bilindiği üzere bu önceleri sadece Hz. Ali neslinden geldiğine inanılan ayrıca hem Safevi tarikatına bağlı olanlara hem de askeri zümreyi

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KIRILMA: ÇALDIRAN SAVAŞI

KATLİAM MİTİ

Yavuz Sultan Selim, Trabzon'daki şehzâdeliği sırasında Kızılbaş tehlikesini yakından görmüştür.¹ Bölgedeki Türkmenler arasındaki casusları vasıtasıyla Kızılbaşlar hakkında bilgi toplarken Müftü Hamza'nın Kızılbaşlarla ilgili fetvasını bu sırada aldığı iddia edilir.² Ayrıca 1507 yılında Şah İsmail'in Dulkadir Seferi sırasında adamlarından birini Trabzon sınırına yollaması üzerine sancağındaki askerleri toplayıp Erzincan üzerine yürümüş, şehre girip muhafızları bertaraf etmiştir. Şah İsmail'in yolladığı 10.000 kişilik yeni bir kuvveti de karşılayıp yine tamamen dağıtmıştır. Şah İsmail'in baskısından kaçan Akkoyunlu Sünnileri de Trabzon'a yerleştirdiği bilinir.³ Akkoyunlularla tesis ettiği dostluk sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Nitekim Akkoyunlu beylerinden Ferruhsad

1 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, İstanbul 1995, s. 117.
2 İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s. 55, 69.
3 Feridun M. Emece, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, s. 57.

cezalandırmalar üzerinde durulur. Bu hususta ayrıca II. Bayezid dönemindeki ahkâm defterlerine de sık sık müracaat edilmiştir. Ahkâmlardan Kızılbaşlar'ın gidiş, dönüşlerinin sıkı önlemlerle engelleme gayreti ortaya konulmaktadır. Yazar bu bölümde her ne kadar kimi belge ve ahkâmlarda sık sık Kızılbaş katlinin vurgulandığı görülse de katlin gerçekleştiğine dair sahih, sarih bir belgenin bulunmadığının altını çizmektedir. Bu durum kitabın esasında ana dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Yazarın kitaptaki varsayımlarından biri Osmanlı-Safevî çekişmesinin resmi evraktaki söylem ile uygulama arasında farklılık olduğuna dayanmaktadır. Ayrıca "*Kızılbaş'a/Şah'a Meyledenler*" hususu da bu bağlamda ele alınmıştır. Yazar tahrir defterleri üzerindeki saptamalar dâhilinde bu yönde girişimi olan Kızılbaş sayısının hayli az olduğunun altını çizmektedir. Yine Şah Kulu, Nur Halife ve Şah Veli gibi Anadolu'yu büyük ölçüde etkileyen isyanlara dair paragraflar açılmıştır. Bu hareketlerin Osmanlı-İran çekişmesi bağlamından çok Osmanlı idarî, malî ve askerî politikalarına mal olmuş yanlarının da görülmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Kızılbaş isyanlarının Osmanlı idarî, malî ve askerî sistemini yıpratıcı yanlarının olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla isyanları Osmanlı idaresinin kimi politikaları ve İran tazyikli nedenlerden ayrı düşünülemez. Nitekim Şah'a yönelen Rumlu, Tekeli, Çepnili, Dulkadirli/Bozok, Karamanlı, Bayburtlu, Varsaklu, Şamlu ve Ustaclu oymaklarına dair teferruatlı

⁸ A.g.e., s.81.

oluşturan Kızılbaşlar'a tanınan bir haktı. Neticede başka bir düzen, idareci ve dünyayı arzulayarak terk-i diyar etmiş Kızılbaşların, I. Abbas döneminde adeta rüyadan uyandıklarının altı çizilmektedir.

Üçüncü bölümde yazar okuyucusunu Osmanlı-İran çekişmesinin nedenlerine dair düşüncelerle baş başa bırakır. Bu mücadelede Sünnî Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunda giderek güçlenen Şii bir teşekkülü hoş görmemesi ile sufi tarikat ve üyelerinin Anadolu'da bulunmasına müsamaha gösterilmemesi gibi iki önemli etkeni öne çıkarmaktadır.⁸ Sık sık Haniwaldanus'un eserindeki verilerden hareketle Osmanlı idaresinin Şah İsmail'in Kızılbaşlara dönük girişimlerinin önüne geçmek için yerel idarecilere yazılan fermanlar,

bilgiler ortaya konulmuştur. Ezcümle yazar Osmanlı-İran çekişmesini ve bu durumunun Anadolu'da Kızılbaş terkine etkisini eldeki kaynaklar ölçüsünde farklı bir bakış açısıyla izah etmiştir.

Çalışmanın son bölümü oldukça hassas iki husustan oluşmaktadır. Bunlardan ilki bir “*kırılma*” noktası olarak görülen “*Çaldıran Savaşı*”dır. Savaşın Osmanlı-Safevî ilişkilerinde yarattığı gerginlik ve sonuçlarına dair izah, geniş yer tutmaktadır. İkincisi ise yazarın, savaşa giden süreç ve sonrasında Osmanlı İmparatorluk idaresince Kızılbaşlara yönelik gerçekleştirilen katliamların yaşandığı yönündeki söylemlerin “*bir mil*” olduğu yönündeki varsayımdır. Yazar, Yavuz Sultan Selim’in kırk bin Kızılbaş’ı katlettiğine dair sözel söylemleri destekleyen herhangi bir arşiv vesikasına rastlanmadığının altını önemle çizmektedir. Ayrıca Safevî kaynaklarının da bu yöndeki söylemi destekleyecek bir muhtevaya sahip olmadıkları belirtilmektedir. Orta Anadolu’ya ait Tahrir ve Mühimme kayıtlarında tesadüf edilen örneklerin, bu husustaki rakamsal ifadelerin yanında oldukça düşük kaldığı da muhakkaktır. Aynı şekilde 1550-1600 yılı arasındaki nüfus verilerinden hareketle kırk bin sayısının katli hususu şayet gerçek olsa Orta ve Batı Anadolu’da ciddi derecede nüfus erimesi ve köy kayıplarının oluşmasına yol açacağına altı çizilmektedir.⁹ Ancak bu tür çıkarımların Çaldıran Savaşı’nın hemen öncesi ve sonrasını kapsayacak 5 veya 10 yıllık süreler için yapılması gerekmektedir. Nitekim savaş, zaten Anadolu sathındaki Kızılbaşlar için adeta bir kurtarıcı olarak gördükleri Şah’ın yenilmesiyle bu hislerini askıda bırakmıştır. Haliyle savaştan sonra gittikleri yoldan dönenler, eski normal kabul edenler, mevcutla barışık olmaya gayret edenler de olmuştur. Hatta bunların sayılarının da çok daha fazla olduğu düşünülebilir. Bunlar doğal olarak hiçbir şekilde kayıtlara intikal etmemiştir. Veya tersi yönden Acem’den Anadolu’ya göç edenler de olmuş olabilir. Yine Osmanlı imparatorluk resmî ideolojisinin kırk bin kişilik bir kıyım, kırımı resmi belgeleme yönündeki tutumu ile Safevî arşivlerinin Şah İsmail sonrası dönemdeki durumunun, bilinçli olarak veya çıkan yangınlarla telef edilip edilmediği hususlarının da yazarın nazarında ele alınması elzemdir.

Çalışma direk veya dolaylı olarak konuya has arşiv malzemesi, yayınlanmış vesikalar, kaynak ve araştırmalarla inceleme eserlerinin yer aldığı oldukça şümul bir kaynakça ve isim, yer adlarına dair dizin ile son bulmaktadır.

Yazar belki de sonda söylemesi gereken maksadını ilk başta Pir Sultan Abdal’ın,

⁹ A.g.e., s.166,167.

*“Hızır Paşa bizi berdar etmeden
Açılın kapılar Şah’a gidelim
Siyaset günleri gelip çatmadan
Açılın kapılar Şah’a gidelim...”*

şeklindeki dizeler yardımıyla ortaya koymuştur. Bu dizeler ilk olarak Anadolu coğrafyasında XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevî çekişmesini, ikinci olarak da Osmanlı’ya karşı Safevîlere, dolayısıyla Şah’a gönül ve dünya gözüyle bağlı olan Kızılbaşların varlığını göstermektedir. Çalışma her ikisini inkâr etmemekle birlikte söz konusu meselelere dair akademik yaklaşım ve izahın farklı bir bakış ve düsturla da ele alınabileceğini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu bakımdan genellikle siyasî cihette ele alınmış Osmanlı-Safevî mücadelesine dair kabarık literatüre Kızılbaşlar ekseninde sosyokültürel ve itikadî yönü baskın bir yol aralanmaktadır. Kültürel ve itikadî hususa temayül eden bu gayreti aşkına okuyucusunun bol olması temennisiyle Alevî-Bektaşî, Osmanlı-Safevî ve Kızılbaşlık konularına meyilli ilgiye tavsiye olunur.

Kaynakça/Reference

- ÇETİN, Halil. “Osmanlı Saltanat Rüyalari ve Tarihi Bağlam”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXVII, S.I, (Temmuz 2012), 2012i 37-68.
- Germano, William, *From Dissertation to Book*, Chicago University Press, Chicago, 2013.
- GÜLTEN, Sadullah. *Osmanlı-Safevî Kiskacında Kızılbaşlar, Açılın Kapılar Şah’a Gidelim*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- , *XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuzların Kerkın Boyu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Tez No:144925), (Erişim Tarihi:10.11.2022), 2004.

**YAŞIŞIHANIM NESİROVA. “OSMANLI
HAKİMİYYETİ DÖVRÜNDE HALHAL VE
URMİYA BÖLGELERİ. (XVIII ESRİN 20-Cİ
İLLERİ). BAKI , “ELM”, 2021 (188 SAYFA).
ISBN: 978-9952-514-61-1**

Hüsameddin KARAMAN*

Osmanlı Devleti'nin diğer Türk-Müslüman devletlerinden farklı yönlerinden birisi ve belki de, en önemlisi, bu devletin sistemli idarecilik prensiplerinden kaynaklanan arşivcilik kültürünün olmasında ve tarihe kavuşmasından sonra ise, bir miras olarak çok değerli belgeleri bırakmasındadır. Bu arşiv malzemeleri içinde Osmanlı Tahrir Defterleri'nin sosyal-ekonomik, etno-demografi, toponimi, antroponimi vb. bilim alanları için zengin veri tabanı olmasından dolayı değeri çok yüksektir.

Azerbaycan'da tahrir defterleri üzerine araştırmaların 80'li yıllardan başlanması ve 90'lı yıllardan günümüze kadar devamlı şekilde yayınlanması, Azerbaycan tarih ilmine yepyeni vasıf kazandırmış, Azerbaycan'ın da bir parçası olduğu Safevi Devleti'nin XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başları ile XVIII. yüzyılın 20-30'lu yılları Osmanlı Dönemi tarihine yeni, evvelkilerden farklı bir bakış açısının mümkünliğini de ortaya koymuştu. Oysa, sözkonusu dönemin tarihinin Fars ve Rus, bazen ise, Ermeni kaynaklarına dayanılarak araştırılması, Safevi Devleti'nin bazı bölgelerinin Osmanlı Dönemi tarihinin *başkalarının* gözü ile değerlendirilmesine yol açmış ve varılan sonuçlara ise, değiştirilemez bir *sonsöz damgası* vurulmuştu.

Kısa bir zaman dilimi içinde Gence-Karabağ ve Tiflis eyaletlerinin, Revan, Ardebil, Nahçıvan ve Lori sancaklarının mufassal ve icmal defterlerinin araştırılması, yayınlanması ve gerekli kadroların hazırlanması ile durum büsbütün değiştirilmiş ve Osmanlı araştırmaları Azerbaycan'da dayanıklı bir tabana oturtulmuştu.

* PhD, Head, Department of Education, Dialogue of Cultures and Civilizations (Vancouver, Canada),
karamanbusam@gmail.com
Makale Geliş Tarihi:12.02.2023 • Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

1969 tarihinde rahmetli Prof. Dr. Nejat Göyünç tarafından başlatılan (Nejat Göyünç. XVI. yüzyılda Mardin Sancağı (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1969) ve "şehir tarihi veya mahalli tarih" olarak adlandırılan (Orhan Köprülü) tarih türü Türkiye tarihçileri tarafından örnek kabul edilmiş ve Bayburd, Kütahya, Antep, Hamid, Harput sancakları, Ordu ve Manisa kazaları hakkında değerli çalışmalar ortaya koymuş İ.Miroğlu, M.Ç.Varlık, H.Özdeğer, Z.Arıkan, B.Yediyıldız, M.A.Ünal, F.Emecen vb. tarihçiler gibi tanıtma amacı ile yazdığımız bu yazıda Dr.Yahşıhanım Nesirova'nın yayınladığı "Osmanlı Hakimiyeti Dövründe Halhal ve Urmiye Bölgeleri (XVIII. esrin 20-ci illeri)" adlı kitabının da esası Prof.Dr.Nejat Göyünç tarafından koyulmuş ilmi geleneğin devamı olarak değerlendirmemiz doğru olur, sanırım.

Giriş, üç bölüm, netice, geniş bibliyografya, yer adları indeksi, Rusça ve İngilizce özetlerden oluşan bu kitabın yazılmasında esas kaynak "Defter-i Mufassal Liva-yi Halhal ve Liva-yi Urumi" (BOA, TD N: 910) adlı mufassal defterdir.

Adıgeçen defterin yanısıra Y.Nesirova XVIII. yüzyılın 20-30'lu yıllarında Osmanlı idaresinde olmuş Safevi Devleti'nin eyaletleri ve sancakları ile ilgili hazırlanmış tüm mufassal ve icmal defterleri, bazı Mühimme Defterlerini (N: 62, 70, 133, 134), Osmanlı kroniklerinden Naima'nın, Küçükçelebizade Asım Efendi'nin, Şemdanizade Fındıklı Süleyman Efendi'nin vb. eserlerini, Farsça ve Rusça yazılmış kaynak ve araştırmaları geniş şekilde kullanmış ve onların değerlendirmesini yapmıştı (s. 4-10).

Kitabın birinci bölümünde XVIII. yüzyılın 20'li yıllarında dağılmakta olan Safevi Devleti'nin sosyal-ekonomik durumu, siyasi istikrarının bozulması, devlet içindeki desantralizasyon, Osmanlı-Safevi-Rusya üçgenindeki siyasi süreç, bu ortamda Osmanlı-Safevi ilişkilerinin anatomisi gibi konular detaylı şekilde araştırılmıştır (s.11-35).

Eserin ikinci bölümünde Y.Nesirova Halhal ve Urmiye livaları ile Salmas kazasının Osmanlı Dönemi idari birimleri, onlara bağlı olan nahiyelerin üzerinde birer-birer durmuş, tüm meskun olan şehir, köy ve mezraaların coğrafyasını belirlemenin yanısıra bu kaza ve livalarda Osmanlı öncesi kurulmuş vakıflar ve şehir hayatı hakkında çok titiz bir araştırma yapmıştı. Araştırmanın ilgi çekici yönlerinden birisi de bu idari birimlerin etnik ve demografik durumu ile ilgilidir. Müslümanların yanısıra Hıristiyan ve Yahudilerin de meskun olduğu Urmiye livası ve Salmas kazasından farklı olarak, Halhal livasının nüfusunun yüzde-yüz Oğuz Türklerinden olan Avşar Cemaatine bağlı boylardan oluştuğunu Y.Nesirova sinkron kaynaklara da dayanarak ortaya koymuştu. Hıristiyanların meskun oldukları köylerin adlarının Türk-Müslüman adları ile mufassal deftere

yazılması, Osmanlı idaresinden önce Safevi Devleti'nde yer almış ağır sosyal-ekonomik durum ile ilgili olarak meskun yerlerin insanların diğer eyaletlere göçmeleri sonucu bırakılmış yerler olduğunu göstermektedir. Urmiye livası ve Salmas kazasında da Türk-Müslüman nüfusun salt çoğunluk oluşturduğunu kitapta yer alan tablolardan da görmek mümkün. (s. 36-103).

Elimizdeki kitabın üçüncü bölümü (s. 104-152) Halhal ve Urmiye livalarının ve Salmas kazasının ziraati, vergi ve rüsumlarla ilgilidir. Mufasssal defterin ziraatle ilgili olan istatistik verilerini cedveller şeklinde sistemleştirerek, bu yerlerin insanların çiftçilik, hayvancılık, arıcılık, meyvecilik, bostancılıkla uğraşdığını ortaya koymuş, tarım ile ilgili gereken vergi ve rüsumların neler olduğunu açıklamış ve çok önemli gelir kaynaklarının iltizama verilmesi üzerinde durmuştu. Dağlık bölgeler olmalarına rağmen adigeçen kaza ve livalarda meskun olan insanların pamukçuluk ve çeltikçilikle de uğraşmasının belirlenmesi de çok ilgi çekicidir.

Netice bölümünde Y.Nesirova yaptığı çok değerli araştırmanın özetini vererek, araştırdığı mufasssal defterin idarecilik, ziraat, şehir hayatı, etnodemografi açısından çok önemli kaynak olduğuna dikkati çekmişti.

Araştırdığı bu tür kaynak ile Y.Nesirova çağdaş Azerbaycan'ın siyasi sınırları ile yetinilmemesine ve bugünkü jeopolitik gerçekliği gözönünde bulundurarak, bu tür kaynakların Safevi Devleti'nin siyasi coğrafyası üzerine oturtulmasının önemine dikkati çekmiş bulunmaktadır.

Başarılı çalışmasının değerlendirilmesine son verirken, yazarından bu değerli mufasssal defterin metninin biran önce yayınlanmasını temenni ederiz.

**THEOCHARIS E. DETORAKIS, HISTORY OF
CRETE, TRANSLATED BY JOHN C. DAVIS,
IRAKLION, CRETE 1994, 510p.**

ISBN: 960-220-712-4.

Hülya Çiçek KAYMAKÇI*

Günümüzde Yunanistan'a bağlı olan Girit Adası aynı zamanda Kıbrıs'tan sonra Akdeniz'in en büyük adasıdır. Ada farklı beşerî ve iktisadi coğrafyasıyla pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Söz konusu medeniyetlerin birçoğuna ait kayıtlar mevcut olsa da ada ile ilgili bazı dönemler karanlıkta kalmıştır. İncelemekte olduğumuz eserin yazarı Theocharis E. Detorakis kitabın İngilizce ve Yunanca baskılarının önsözlerinde karanlıkta kalan dönemleri aydınlatmayı amaçladığını açıkça belirtmektedir. Kendinden önce yazılan eserleri inceledikten sonra kapsamlı bir Girit tarihi kitabı yazmak için harekete geçen T. E. Detorakis bu doğrultuda Girit'in ilk sakinleri olarak kabul edilen Minos Uygarlığı döneminden başlayarak 1941 yılında Nazi işgaline kadar uzanan uzun süreci kaleme almıştır.

History of Crete olarak adlandırılan ve neredeyse Girit Adası'nın her dönemine vurgu yapılan eser sırasıyla Prehistoric Crete, Dorian Crete, The Roman Crete, Byzantine Crete, The Period of Venetian Rule (1204-1669), The Period of Ottoman Rule in Crete (1669-1898), Autonomy olarak yedi bölüm ve sonsözden oluşmaktadır. Kitabın sonunda ise her dönem için ayrı ayrı kategorize edilmiş bibliyografya, index ve Girit'te bulunan yapıları içeren zengin bir fotoğraf arşivi yer almaktadır.

Eserin ilk bölümünde Girit'in tarih öncesi dönemi kısa bir şekilde anlatıldıktan sonra adada özellikle XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılda yapılan belli başlı arkeolojik kazılara vurgu yapılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda Girit Adası'nda Minos Uygarlığı'na dair bulgulara rastlanmıştır. Minos Uygarlığı İngiliz arkeolog Arthur Evans (1851-1941) tarafından kronolojiye uygun olarak üç ana

* *Doktora Öğrencisi, Dokuş Eylül Üniversitesi, SBE Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilim Dalı, cicekbulya3588@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7287-3124.*
Makale Geliş Tarihi:20.07.2023 • Makale Kabul Tarihi:21.08.2023

bölüme ayrılmıştır. Bu üç ana bölümün kendi içinde alt kısımlara ayrılmasıyla Girit'in tarih öncesi dönemleri tek tek detaylandırılmıştır. Bu bölümde dikkat çekici bir nokta bulunmaktadır ki o da yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Girit'te bir saray kültürüne¹ ulaşılmıştır. Eserde ayrıca arkeolojik veriler ışığında saray özellikleri baz alınarak Minos dönemine ait bir tablo yer almaktadır.² Minos Uygarlığı'ndan sonra Miken Uygarlığı, 1400-1100 yılları arasında Girit'te varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla birinci bölümün sonu Miken Uygarlığı'na ayrılmıştır.

Miken Uygarlığı döneminde Girit Adası, Akalar ve Dorlar'ın yaptıkları akınlarla büyük hasar görmüştür. Nitekim eserin ikinci bölümünde adaya Dorlar (MÖ.1100-69) tarafından yapılan istilalar ve bu istilaların sebep olduğu yıkımlar anlatılmaktadır. Dorlar adaya yerleştikten sonra adadaki ataerkil sistemin terk edilip oligarşi sistemin yerleşmesini sağlamışlardır. Adanın idaresini büyük Dor aileleri üstlenmiş ve kendi idari organizasyonlarını oluşturmuşlardır. Girit'teki idari sistem aristokrasi etrafında toplanmış olup örgütlenmesi şehirden şehre değişmekteydi(ss.48-51). Eserde Dorlar'ın hâkim olduğu yıllarda meydana gelen Pers-Yunan savaşlarına vurgu yapılmıştır. Ayrıca Herodotos, Platon ve Aristoteles gibi önemli düşünürlerle atıfta bulunulmuştur. Dorlar'ın adada yarattıkları yıkımlardan sonra adayı sırasıyla Romalılar, Bizanslılar ile Araplar ve tekrar Bizanslılar egemenlikleri altına almışlardır. Eserin üçüncü ve dördüncü bölümleri adı geçen devletlerle ilgilidir. Kitapta Romalılar döneminde adanın yerleşim yerlerinin isimleri uzun bir liste halinde sıralanmıştır. Bu liste adadaki şehirlerin konumuna dair okuyucuya fikir vermektedir(ss.98-106). Girit'te Bizans dönemi yazar tarafından The First Byzantine Period (330-824), Dark Age of Arab(824-961), The Second Byzantine Period in Crete(961-1204) şeklinde üç alt başlıkta işlenmiştir. Kurtuba lideri Abu Hafs'ın halkıyla birlikte yeni bir yer arayışına geçmesiyle Girit'te Arap dönemi başlamıştır. Girit'e yerleşen Araplar burada "Chandax" yani günümüz ismiyle Kandiye şehrini kurmuşlardır. Askeri ve siyasi yoğun teşebbüsler sonucunda Bizans Devleti, Nikephoros Phokas komutasındaki birliklerle adayı Araplardan alarak zaman içerisinde adanın tamamına yakını Hristiyanlaştırmıştır.

Bizans Devleti'nin sunduğu imkanlarla İtalyan deniz devletleri güçlenmeye Bizans Devleti ise zayıflamaya başlamıştır. Dördüncü Haçlı seferi(1204),

¹ Minos Uygarlığı'nın saray kültürüne dair bkz. Ellen Adams, *Cultural Identity in Minoan Crete(Social Dynamics in the Neopalatial Period)*, Cambridge University Press, 2017; Barış Gür, "Girit'in Arkeolojik Mirası ve Söylencesel Geçmişinde Minos Kültürü", *Arkeoloji ve Sanat*, sayı:157, İstanbul 2018, ss.9-24.

² Söz konusu tablo(s.9) İngiliz arkeolog Arthur Evans ile Yunan arkeolog Profesör Nikolas Platon'un Minos dönemlerini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Girit kazılarında önemli rol oynayan arkeologlardan biri olan Profesör N. Platon saray özelliklerine göre Minos dönemini Pre-palace, Proto-palace, Neo-palace ve Post-palace olarak dört farklı döneme ayırmıştır.

Bizans'ın çöküşünü hızlandırmış ve imparatorluğun toprakları İtalyan deniz devletleri arasında bölüşülmüştür. Bu devletlerden biri de şüphesiz Venedik Devleti olmakla birlikte Bizans topraklarının büyük bir bölümüne sahip olmuştur. Eserin beşinci bölümü, Dördüncü Haçlı Seferi ve Venedik'in Bizans'tan aldığı Girit Adası üzerine oldukça ayrıntılı anekdotlar sunmaktadır. Venedik Cumhuriyeti, Girit Adası'nı 1204 yılında Montferrat Markisi Boniface tarafından belli miktarda gümüş karşılığında satın almıştır(ss.143-145). Adaya Venedik'ten getirilen soylular yerleştirilerek yeni bir idari sistem³ kurulmuştur. Ada üzerindeki kontrolünü sağlamak, hükümet programlarını etkin bir şekilde uygulamak ve egemenliğini sürdürmek için Venedik Cumhuriyeti, halkı siyasi ve ideolojik sisteminin temel ilkelerine göre organize etmişti. Sonuç olarak, Girit toplumu, tıpkı lagün şehri ve diğer Venedik topraklarında olduğu gibi, güçlü hiyerarşiler ve farklılaşmalarla karakterize edilmeye çalışılmıştır.

Yeni yönetim biçimini benimsemeyen yerli ada halkı ile Venedikliler arasında sık sık çatışmalar yaşanmış ve neredeyse ilk iki yüzyıl Girit'te isyanlar çıkmıştır. Adada vuku bulan en son isyan 1527 yılı George Cantanoleos isyanıdır. 1571 yılında Osmanlı Devleti, Venedik Cumhuriyeti'ne ait Kıbrıs Adası'nı fethedince Venedik Devleti elinde kalan son adada -Girit'te- yeni yaklaşımlar sergilemek zorunda kalmıştır. Giritli soylu ailelere üst düzey görevler verilmeye başlanması değişen tutuma örnek olarak verilebilir. Bölümün devamında Venedik hâkimiyetinde Girit Adası'nın demografik, sosyolojik ve ekonomik dinamikleri kapsamlı veriler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Tarih boyunca adada doğal afetler eksik olmamıştır. Adayı ara ara yıkıma uğratan felaketlerin en büyüğü ise depremlerdir. Yazar, adada 1303 veya 1304, 1353, 1508, 1629 yıllarında(s.198) büyük depremlerin meydana geldiğini ve yıkıcı etkisinin üzerinde durmaktadır. Girit'te meydana gelen doğal afetler insanların kültürel etkinliklerine(müzik, sanat, edebiyat) dahi sirayet etmektedir. Bölümün sonu Türk kaynaklarında "Girit'in Fethi", yabancı kaynaklarda ise "Girit'in Kaybı" olarak nitelendirilen ve 1645-1669 yılları arasında gerçekleşen Girit Savaşı'na⁴ ayrılmıştır. 1645 yılı yazının başlangıcında Osmanlı'nın Yusuf Paşa komutasında büyük bir kuvvetle Girit seferine çıktığını, adadaki Venediklilerin sefere hazırlıksız(ss.228-229) yakalandıkları vurgulanmaktadır. Yaklaşık çeyrek asır süren ve tüm Ege Denizi'ne

³ Venediklilerin adaya yerleştikten sonra adada kurdukları idari sistemin adı Sesteria'dır. Bu sisteme göre Girit Adası altı eyalete bölünmektedir. Sonraki yıllarda eyalet sayısı dörde düşürülmüştür.

⁴ Girit'in fethi ve Osmanlı'nın adadaki ilk teşebbüsleri üzerine bkz. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi (1645-1670)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997; Türkçe kaleme alınmış kapsamlı bir Girit tarihi için ise bkz. Ayşe Nükhet Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi*, Türkiye İş bankası Yayınları, İstanbul 2021.

yayılarak her iki devletin büyük kayıplara uğramasına neden olan savaşın galibi Osmanlı Devleti olmuştur. Savaş 1669 yılında iki taraf arasında yapılan on sekiz maddelik bir anlaşma ile son bulmuştur.

Eserin altıncı bölümü Osmanlı Devleti'nin Girit'te (Kandiye merkezli) oluşturduğu idari yapılanma ile başlamakta ve adanın Osmanlı Devleti tarafından ayrıcalıklı bir statüye kavuşturulmasıyla devam etmektedir. Osmanlı Devleti'nin askeri, adli, demografik, kültürel ve ekonomik (özellikle vergi sistemi) olmak üzere tüm bileşenlerin açığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Eserde Osmanlı Devleti tarafından ada içerisinde meydana getirilen pratikler açıklandıktan sonra 1821 yılı isyanına geçilmiştir. XIX. yüzyıl Fransız İhtilali ve akabinde artan milliyetçilik akımları, Rusların Akdeniz'deki girişimleri, Osmanlı Devleti'nin bozulan ekonomisi ve içteki yapısı, Osmanlı Devleti egemenliğinde olup ayrılmak isteyen farklı milletlerden insanların ayrılıkçı hareketleri gibi pek çok hadisenin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Rumların kurdukları cemiyetler vasıtasıyla Girit halkını isyana teşvik etmesiyle 1821 yılı başlarında ada halkı ayaklanmıştır. 1821 yılında gerçekleşen Rum isyanı eserde Yunan tarihçilerden alıntılar yapılarak haklı bir zemine oturtulmuştur. Eserde Yunan Tarihçi Spiridon Trikoupis, Giritlileri ulusal davalarına yanıt vermekte yavaş olmakla suçlamaktadır. XIX. yüzyıldan sonra yazarın Girit özelinde tarafsız kalamadığı gözlemlenmektedir. "Türk Vahşeti" olarak atılan başlık altında Hanya kasabasında birkaç günde 400 Hıristiyan'ın yok edildiği ve manastırların başrahiplerinin de öldürüldükleri gibi iddialar bir önceki ifadeyi destekler niteliktedir. Girit Adası'nda kısa süren Mısır hâkimiyeti sonrasında 1878 isyanı ve devamında imzalanan Halepa anlaşması(s.354), 1889, 1895, 1897-1898 yıllarında gerçekleşen isyanlar ile devam etmektedir. İsyânların ardından 1821-1898 yılları arasında adanın şehir ve kasabalarında yaşayan vatandaşların nüfus oranları(ss.368-369) belirtilmektedir. Verilen oranlara bakıldığında Monofatsi kasabası hariç her yerde Hıristiyan nüfusun Müslüman nüfustan bir hayli fazla olduğu, aynı şekilde çalıştırılan işçilerin rakamsal verilerinde(s.371) Hıristiyan işçi sayısının Müslümanlara oranla üç kat daha fazla olduğu da dikkati çekmektedir. Girit isyanından 1898 yılına kadar nüfus, ekonomi, eğitim vb. olgular üzerinde durulmakta ve neredeyse her alanda Hıristiyanların üstünlüğüne vurgu yapılmaktadır.⁵

Eserin son bölümünde 1898 yılı itibariyle adada göreve başlayan Prens George'un adanın idari yapılanmasını yeniden şekillendirmesi ve adaya Yunan

⁵ Yazarın Girit isyanından sonra her konuda Hıristiyanların üstünlüğüne vurgu yapması, eserinde yararlandığı Yunan tarihçilerin düşüncelerinin etkisinde kaldığını ve tarafsızlık ilkesi doğrultusunda hareket etmediğini göstermektedir. Bu düşüncelerinin doğruluğunun tespiti için birincil kaynaklardan yararlanılmalıdır. Yazarın birincil kaynaklardan yararlanmadan tek taraflı düşünceleri savunması eserin güvenilirliğinin sorgulanmasına zemin hazırlamaktadır.

bayrağı asmasıyla başlayan, Girit'in Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlık için ilk adımların atılmasına dair bilgiler aktarılmaktadır. 1905 yılında Avusturya-Macaristan'ın adayı ilhakı ile devam eden bölümde Girit'te meydana gelen değişiklikler anlatılmaktadır. 1913 yılında imzalanan antlaşmayla Girit Adası tamamen Yunanistan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Kitabın Sonsöz kısmında İkinci Dünya Savaşı sırasında Girit Adası'nın Almanya tarafından işgal edilmesi konusuna ayrılmıştır. Girit'e havadan yapılan saldırılar deniz donanmasının işlevsiz hale getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Hem Yunanistan hem de Nazi Almanya'sının büyük kayıplar verdiği işgal neticesinde adanın Yunanistan'ın bir parçası olmasıyla eser nihayete ermektedir.

Doğu Batı ekseninde önemli stratejik bir noktada bulunan Girit Adası tarihin her döneminde medeniyetlerin uğrak yeri olma özelliğini korumuştur. Tarih öncesi dönemlerde Minos Uygarlığı ile başlayan Girit'e yerleşim süreci, birbirinden farklı karakterlere sahip devletler tarafından yakın dönem tarihimize dek süregelmiştir. Her dönemin kendine has yapısal motifleri bulunmakla birlikte birbirinden oldukça zıt özellikler gösterdikleri de aleni gerçekliğini korumaktadır. İncelenen eser kapsamlı bir Girit tarihi sunmaktadır. Fakat eserle ilgili birkaç noktanın belirtilmesi gerekmektedir. Her bir devletin kendi içindeki çeşitliliğinin eşit şekilde analiz edilmesi yazarın ana amacını oluştursa da Miken Uygarlığı'nın ve Arapların adaya hâkim olduğu dönemlerin kısa tutulması, 1821 isyanından sonraki sürecin diğer bölümlere nazaran uzun tutulması çalışmanın Yunanca baskıya yapılan önsözle çelişmekte ve bu çelişki okuyucuların dikkatinden kaçmayacak boyuttadır. Ayrıca eserin sadece ikincil kaynaklardan yararlanılarak oluşturulması tarafsızlığını ve güvenilirliğini tehlikeye düşürmektedir. Venedik Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti, Girit Adası'na hâkim olan iki büyük devlet ve bu devletlerin adaya dair arşiv malzemeleri oldukça geniştir. Kaynak dillere hâkim olunmaması anlaşılır bir durum olmakla birlikte Girit Adası'nda Yunanca arşiv kaynaklarının bulunduğu bilgisi ada ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların bilgisi dahilindeyken Girit'teki arşiv malzemelerinden yararlanmaması veya yararlanmayı tercih etmemesi eleştiriye olanak sağlamaktadır.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 133 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to **otam@ankara.edu.tr**. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the "TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS" bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 133 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com